

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ARAP EDEBİYATININ TÜRK EDEBİYATINA ETKİSİ VE
MÜŞTEREK EDEBÎ SANATLAR (BEDİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali YILDIRIM

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ANKARA 2024

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**ARAP EDEBİYATININ TÜRK EDEBİYATINA ETKİSİ VE
MÜŞTEREK EDEBÎ SANATLAR (BEDİ)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali YILDIRIM

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Abdullah HACİBEKİROĞLU

ANKARA 2024

KABUL ve ONAY SAYFASI

Ali YILDIRIM tarafından hazırlanan *Arap Edebiyatının Türk Edebiyatına Etkisi ve Müşterek Edebî Sanatlar (Bedi)* adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi	Kurumu	İmza
Doç. Dr. Abdullah HACİBEKİROĞLU	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒	Red ☐	
Doç. Dr. Muhammet Mücahit ASUTAY	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒	Red ☐	
Prof. Dr. Yakup CİVELEK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi	
Kabul ☒	Red ☐	

Tez Savunma Tarihi: 25/01/2024

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Muhammet Enes KALA

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.
(25/01/2024)

Adı Soyadı: Ali YILDIRIM

İmza:

X X X X X

İTHAF

Kıymetli ailem ve tüm hocalarıma...

TEŞEKKÜR

Öncelikle tezimi yazarken yönlendirme, tavsiye ve düzeltmeleriyle bana yol gösteren ve desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Abdullah HACİBEKİROĞLU'na gönülden müteşekkirim. Ders döneminde kendilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Yakup CİVELEK, Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM, Doç. Dr. M. Mücahit ASUTAY hocalarıma emeklerinden dolayı teşekkürü borç bilirim. Yoğun çalışmalarım esnasında sabır gösteren ve her türlü desteği veren kıymetli eşim ve kızıma, her daim yanımda olan değerli anne ve babama ayrıca teşekkür ederim.

ÖZET

Araplarda İslamiyet'ten evvel dili güzel ve etkileyici kullanma alışkanlığı toplum tarafından rağbet gösterilen bir durumdu. Hatta bir kabileden şair çıkması kumandan çıkmasından bile üstün tutuluyor ve şeref vesilesi sayılıyordu. Edebî zevkin zirvede olduğu bu topluma bir edebiyat şaheseri olan Kur'an-ı Kerim indirildi. Kur'an'ın cevapsız kalan meydan okumaları Müslümanları Kur'an'ın i'cazı konusunda araştırmalara sevk etti ve bu çalışmalar neticesinde belagat ilmi zamanla kuralları belirginleşmiş bir ilim dalı hâline geldi.

Bir toplumun kültürünü destekleyen, yerine göre değiştiren veya yeniden inşa eden en önemli unsur dindir. Bu sebeptendir ki İslamiyet geldikten sonra Arap edebiyatında Cahiliye Dönemi edebiyatına nazaran bazı değişiklikler görüldüğü gibi daha sonraları İslam kültür ve medeniyeti çatısı altına giren Fars ve Türk edebiyatlarında da eskiye nazaran ciddi farklılaşmalar görülmüştür. Özellikle 10. yüzyıldan itibaren kitleler hâlinde İslam dinine akın eden Türkler estetik formları oluşmuş edebî bir havzaya dâhil olmuşlar ve zengin bir edebî birikimle karşılaşmışlardır. İslam ruhunu benliklerinde hissederek Türk milleti, edebiyatlarında özellikle divan edebiyatı döneminde Arap edebiyatından dil, vezin, kafiye, nazım şekli, nazım türü, nazım birimi ve istifade edilen kaynaklar bakımından etkilenmiştir. Yine edebî sanatlar bakımından da isimlendirmeye varıncaya kadar büyük oranda etkilenme söz konusu olmuş ve bu etkileşim sonucunda İslam öncesinde görülmeyen birçok edebî sanat Türk edebiyatında varlık kazanmıştır. Dolayısıyla İslamiyet'ten evvel Türk edebiyatı daha sade olup sanatsal yönü dikkat çekmezken İslamiyet sonrasında İslam kültür ve medeniyetinin etkisiyle sanatlarla bezenmiş bir Türk-İslam edebiyatı vücuda gelmiştir.

Bu çalışma bir giriş ve iki bölümden müteşekkil olup giriş bölümünde araştırmanın konusu, kapsamı, amacı, önemi ve yöntemi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde kültür değişimleri ve bu değişimler sonucu Arap edebiyatının Türk edebiyatına etkisi ve etki ettiği alanlar; ikinci bölümde ise Arap ve Türk edebiyatında kullanılan müşterek edebî sanatlar örnekleriyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyatlar Arası Etkileşim, Arap Dili ve Belagatı, Arap Edebiyatı, Türk Edebiyatı, Edebî Sanatlar.

ABSTRACT

In the Arabs before Islam, the habit of using language in a beautiful and expressive way was something that the society valued. In fact, the emergence of a poet from a tribe was even considered superior to the emergence of a commander and was considered an honor. The Holy Qur'an, a masterpiece of literature, was revealed to this society where literary taste was at its peak. The Qur'an's unanswered challenges prompted Muslims to research on the Qur'an's eloquence, and as a result of these studies, the science of rhetoric became a branch of science whose rules became clear over time.

Religion is the most important element that supports the culture of a society and changes or rebuilds it according to its place. For this reason, just as there were some changes in Arabic literature after the advent of Islam compared to the literature of the Jahiliye Period, there were also serious differences in Persian and Turkish literatures, which later came under the umbrella of Islamic culture and civilization. Especially the Turks, who flocked to Islam in masses from the 10th century onwards, were included in a literary basin with aesthetic forms and encountered a rich literary accumulation. The Turkish nation, which felt the spirit of Islam in their identity, was influenced by Arabic literature in terms of language, meter, rhyme, verse form, verse type, verse unit and the sources used in their literature, especially in the period of divan literature. Again, in terms of literary arts, there was a great deal of influence up to nomenclature, and as a result of this interaction, many literary arts that were not seen before Islam gained existence in Turkish literature. Therefore, while Turkish literature before Islam was simpler and did not draw attention to its artistic aspect, after Islam, a Turkish-Islamic literature adorned with arts emerged with the influence of Islamic culture and civilization.

This study consists of an introduction and two chapters. In the introduction, the subject, scope, purpose, importance and method of the research are emphasized. In the first part, cultural changes and the impact of Arabic literature on Turkish literature as a result of these changes and the areas of influence; In the second part, the common literary arts used in Arabic and Turkish literature are analyzed with examples.

Keywords: Interliterary Interaction, Arabic Language and Rhetoric, Arabic Literature, Turkish Literature, Literary Arts.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3. Araştırmanın Yöntemi	3
ARAP EDEBİYATININ TÜRK EDEBİYATINA ETKİSİ.....	4
1.1. İslam Öncesi Türklerde Kültür ve Edebiyat.....	4
1.2. Türk-Arap Münasebetlerinin Tarihî Seyrine Genel Bakış.....	7
1.2.1. İslamiyet Öncesi.....	7
1.2.2. Hz. Muhammet ve Hulefayırâşidîn Dönemi	8
1.2.3. Emeviler Dönemi	10
1.2.4. Abbasiler Dönemi ve Talas Savaşı	14
1.3. Türklerin İnancı ve İslamiyet Arasındaki Müşterek Kültler	15
1.4. Türklerin İslamiyet’i Kabulü	16
1.5. İslam Sonrası Türklerde Kültür ve Edebiyat	23
1.6. Arap Edebiyatının Türk Edebiyatına Etkisi.....	25
1.6.1. Dil.....	26
1.6.2. Edebiyat	38
1.6.3. Kaynaklar	57
ARAP VE TÜRK EDEBİYATINDA MÜŞTEREK EDEBÎ SANATLAR	59
2.1. Bedi İlmi	59
2.1.1. Anlama Dayalı Edebî Sanatlar (Muhassinat-ı Maneviyye)	62
2.1.1.1. Tıbak / Tezat / Tekafü	63
2.1.1.2. Tedbic	66
2.1.1.3. Mukabele	67
2.1.1.4. Tenasüp / Muraatınazir.....	67

2.1.1.5. Teşabühüetraf / Teanuk	69
2.1.1.6. Tevriye / İham	71
2.1.1.7. İstihdam	74
2.1.1.8. İrsad / Teshim	75
2.1.1.9. Müşakele	76
2.1.1.10. Tekrir / Tekrar	77
2.1.1.11. Akis	79
2.1.1.12. Rücu	80
2.1.1.13. Tensikisifat / Tedric	82
2.1.1.14. Leffüneşr	84
2.1.1.15. Cem	86
2.1.1.16. Tefrik	86
2.1.1.17. Taksim	87
2.1.1.18. Tecrid	88
2.1.1.19. Mübalağa	90
2.1.1.20. Mezhebikelami	92
2.1.1.21. Hüsnütalil	93
2.1.1.22. Tekidü'l-Medh bima Yüşbihü'z-Zem / İstidrak	95
2.1.1.23. Tekidü'z-Zem bima Yüşbihü'l-Medh	96
2.1.1.24. İdmac ve İstitba	97
2.1.1.25. Tevcih / Zü'l-Vecheyn / Muhtemilü'z-Zıddeyn	99
2.1.1.26. Hezl	100
2.1.1.27. Tecahülüarif	101
2.1.1.28. Müzavece	103
2.1.2. Lafza Dayalı Edebî Sanatlar (Muhassinat-ı Lafziyye)	104
2.1.2.1. Cinas	105
2.1.2.2. Reddü'l-Acüz ale's-Sadr	125
2.1.2.3. Muvaşşah / Akrostiş	129
2.1.2.4. Seci	131
2.1.2.5. Muvazene	134
2.1.2.6. Mümasele	134
2.1.2.7. Teşri / Zü'l-Kafiyeteyn	135
2.1.2.8. Lüzumu Ma La Yelzem / İltizam / İ'nat	137
2.1.2.9. Kalb	138

2.1.2.10. Tarih Düşürme.....	138
2.1.2.11. İtilaf	142
2.1.2.12. Musammat	144
2.1.2.13. İktibas	146
2.1.2.14. Tazmin.....	148
2.1.2.15. İrsalimesel	150
2.1.2.16. Telmih	152
2.1.2.17 Akd	154
2.1.2.18. Hal	155
2.1.2.19. Hüsnüibtida / Beraatiistihlal	156
2.1.2.20. Hüsnütahallus	158
2.1.2.21. Hüsnühatime.....	160
SONUÇ	163
KAYNAKÇA.....	167

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

Çalışmada Arap edebiyatının Türk edebiyatına etkisi araştırılmış olup edebiyatın hangi alt birimlerinde etkilenme olduğu ve özellikle dil anlamında bu etkilenmeyi zaman zaman artırıp zaman zaman azaltan faktörlerin ne olduğu üzerinde durulmuştur. Türk edebiyatını devrelere ayırdığımızda İslamiyet etkisinde gelişen Türk edebiyatı 10. yüzyılda Karahanlılar'ın Müslüman olmasıyla birlikte başlamış ve böylece yeni bir döneme girilmiştir. İslamlaşmayla beraber din ve edebiyat ilişkisi daha zengin bir görünüm arz etmiş ve Türkler kendilerini yeni bir estetik anlayış içinde bulmuşlardır. Gerçekten de İslami dönem edebî eserlerine bir bütün olarak bakıldığında bu yeni dönemde dinî kültür edebiyattan, edebiyat da dinden etkilenmiştir. Türk-İslam edebiyatı Karahanlılar Devrinde başlamış, Selçuklular Devrinde gelişmiş, Osmanlı Devrinde ise klasikleşmiştir.¹ Bu dönem edebiyatı, içinde bulunduğu medeni havzanın değerlerine bağlı kalarak yüzyıllarca Türk milletinin hislerine tercüman olmuş ve Tanzimat dönemiyle sona ermiştir. Bu edebî dönemde Arap edebiyatının etkisinin en baskın şekilde hissedildiği devre Divan edebiyatı devresi olmuştur. Bu edebiyat Selçuklular Döneminden itibaren gelişim göstermiş, büyük sanatkarlar ve fevkalade eserler vücuda getirerek dünyanın sayılı edebiyatları arasına girmiştir. Türk edebiyatının Arap edebiyatından etkilenmesi İslami dönem sonrası olmakla birlikte bu etkinin daha net anlaşılması için Türk edebiyatının İslamiyet öncesi dönemine de değinmek zorunlu bir hal almıştır. Ancak Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatı konumuzun kapsamı dışında kalmıştır.

Araştırmanın ana omurgasını teşkil eden bir diğer konu ise müşterek edebî sanatlar olup burada hem Arap hem de Türk edebiyatında görülen edebî sanatlar bedi ilmi bağlamında incelenmiştir. Bu hâliyle çalışma Türk ve Arap edebiyatında kullanılan bedi sanatlarla mukayeseli bir bakış açısı sunmakta ve bu sayede araştırmacıların bedi ilmini daha rahat anlayabilmesi arzu edilmektedir. Konu çok kapsamlı olduğundan dolayı sınırlandırma ihtiyacı duyulmuş, bu nedenle bedi ilminde kullanılan edebî sanatlar

¹ Ali Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı El Kitabı*, ed. Ali Yılmaz (Ankara: Grafiker Yayınları, 2021), 17.

incelenmiş; meanî ve beyan ilimlerinde yer alan edebî sanatlar konumuzun kapsamı dışında kalmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Toplumların dil ve edebiyatları, içinde yaşanılan kültür atmosferine göre şekil alır. Bu yüzden bir toplum zaman içinde köklü bir kültür değişimi geçirdiğinde bu değişimin etkileri kaçınılmaz bir şekilde o günün yaşayan diline ve edebiyatçının edebî eserine yansır. Bu çalışma Türk toplumunun 10. asırdan itibaren kitlesel gruplar halinde Müslüman olmaya başlamasıyla birlikte dil ve edebiyatında İslam kültür ve medeniyetinin ve Arap edebiyatının nasıl izler bıraktığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Yine bedi ilminde, İslamlaşmayla birlikte önceden görülmeeyen edebî sanatların Türk edebiyatında nasıl varlık kazandığı her bir sanat için örnekleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylece gerek genel manada edebî etkiyi gerekse bedi sanatlar bağlamında özel etkiyi tespit edebilmek hedeflenmiş olup on asır boyunca İslam'la yoğrulan Türk-İslam edebiyatının nasıl vücuda geldiği saptanmaya çalışılmıştır.

Türkler Araplarla değil Farslarla komşu ve iç içe oldukları için ve Farisiler Türklerden yaklaşık iki asır evvel Müslüman oldukları için Türk edebiyatı Fars edebiyatından oldukça etkilenmiştir.² Bu malum olmakla birlikte Arap edebiyatının da Türk edebiyatına çok ciddi tesiri olduğu muhakkaktır. Ancak bu zamana kadar genellikle Türk edebiyatına Fars edebiyatının etkisi üzerine çalışmalar yapıp Arap edebiyatının -çok fazla etkisi olmasına rağmen- göz ardı edilmesi bizi bu çalışmaya sevk eden amillerin başında gelmiştir. Bu bakımdan bu konuyla ilgili müstakil bir çalışma yapılmaması araştırmaya ayrı bir önem kazandırmaktadır. Ayrıca belagi konuların zihinlerden çok çabuk uçup gitmesi bizi bedi ilmi hakkında mukayeseli bir çalışma yapmaya iten başka bir sebep olmuştur. Zira kişinin kendi diliyle yazılmış edebî bir metni daha iyi anlayacağı aşîkârdır. Bundan dolayı bir edebî sanatın daha rahat anlaşılabilmesi için zaten çoğu Türk edebiyatında da mevcut olan bu sanatların mukayeseli bir biçimde öğrenilmesi okuyucuların zihnine daha net bir şekilde yerleşmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın bir diğer önemi de okuyucuların bedi sanatları daha iyi öğrenmesine katkı sunmayı amaçlamasıdır.

² Alim Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 37-38.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada öncelikle klasik kaynaklardan istifade edilme yoluna gidilmiş; onlarda bulunamadığı takdirde çağdaş müelliflerden de yararlanılmıştır. Araştırmada ilk olarak;

1. Bölümde;

Türklerin Müslüman olmadan önceki edebî zevklerinin çerçevesi genel anlamda çizilmeye çalışılmış; ardından tarih içinde Türklerin Araplarla nasıl ilişkiler kurduğuna değinilmiştir. Zamanla İslamiyet'in kabulü şeklinde sonuçlanan bu ilişkilere hangi ortak değerlerin sebep olduğu incelenmiştir. Son olarak Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonraki kültür değişimlerinin edebî dünyaya nasıl yansıdığı ve Arap edebiyatının Türk edebiyatını hangi noktalarda etkilediği hususları üzerinde durularak tarihî gelişime uygun bir yöntem takip edilmiştir.

2. Bölümde;

“Arap ve Türk Edebiyatında Müsterek Edebî Sanatlar” ana başlığı altında; öncelikle bedi kavramı ile bunun lügavi ve ıstılahi manaları, belagat ilminin önemli simaları ve gelişimi, bedi ilminin doğuşu, Anadolu’da yazılan Türkçe belagat eserleri; sonra anlama dayalı edebî sanatlar, en son olarak da lafza dayalı edebî sanatlar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Edebî sanatlar incelenirken öncelikle belagatin zirvesi olan Kur’an-ı Kerim’den, sonra Arap edebiyatından en son da Türk edebiyatından örnekler verilmesi şeklinde bir yöntem takip edilmiştir. Arap edebiyatından örnekler bulunamadığı takdirde Kur’an örnekleriyle yetinilmiştir. Eğer edebî sanata güzel örnek teşkil edecek bir hadis varsa çok olmamakla birlikte bunlardan da yararlanılma yoluna gidilmiştir.

Araştırmanın sonunda ise elde edilen bulgu ve tespitler sonuç bölümünde zikredilerek araştırma tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP EDEBİYATININ TÜRK EDEBİYATINA ETKİSİ

Bu bölümde öncelikle Türklerin İslamiyet'ten önceki kültür ve edebiyatları ele alınarak genel özelliklerine yer verilecektir. Ardından tarih içinde Türk-Arap münasebetleri ve Türklerin inancı ile İslam dini arasındaki benzerlikler incelenecektir. Daha sonra İslamiyet'i kabul süreci ve akabindeki kültür ve edebiyatta yaşanan değişim ele alınacaktır. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra Arap edebiyatının Türk edebiyatını hangi yönlerden etkilediği incelenerek bu bölüm tamamlanacaktır.

1.1. İslam Öncesi Türklerde Kültür ve Edebiyat

Türk edebiyatının tarih içinde nasıl bir etkilene ve değişim geçirdiğini tahlil edebilmemiz açısından bu bölümde evvela İslamiyet öncesi Türk kültür ve edebiyatını incelemeyi gerekli gördük. Böylelikle İslam sonrası dönemde Türk edebiyatının yararlandığı kaynaklarda, nazım şekli ve türü gibi içerik ve şekilsel yapıda özellikle de dil sahasında nasıl etkilendiğini daha rahat görebileceğiz.

“Bir topluma ait olan düşünce ve sanat eserlerinin tümü”³ şeklinde tarif edilen kültür; dil, din, edebiyat, mimari, resim, musiki ve benzeri çok geniş bir yelpazeyi kapsar. Bu dönem Türk kültüründe Şamanizm, tabiat kuvvetlerine inanma, Gök-Tanrı inancı, atalar kültü, totemcilik, yönetimde ikili teşkilat, göçebe yaşam tarzı, ata binme ve hayvansal ürünlerden elde edilen gıda ve giyim gibi bozkır tabiatına uygun bir yaşam tarzı hâkimdi. Böyle bir yaşam tarzı doğal olarak kuvvetli, mücadeleci ve cengâver bir insan tipini gerekli kılıyordu. Bu durum o dönemin edebiyatına da yansdığından şiir ve destanlarında “savaş” ve “mücadele” gibi epik konular “aşk” gibi lirik içerikli konulardan daha ön plandaydı.⁴ Toplumun en önemli ilham kaynaklarından biri de din olduğundan İslam sonrası edebî mahsullerde dinin edebiyata net bir tesiri olduğu gibi İslam öncesi Türk toplumunda da dinin edebiyata akseden özellikleri belirgin bir biçimde göze çarpıyordu. Kam, bahşı, şaman gibi isimler verdikleri şairler aynı zamanda toplumda dinî ayinler yaptırarak din adamı konumundaydılar. Bu yüzden mensup oldukları Şamanizm dininin ayinlerinde şiir söylerler, onları besteleyip kopuz denen müzik aletleriyle çalarlar böylelikle hem dinî ritüelleri yerine getirir hem de şiirdeki hünerlerini sergileyerek

³ Mustafa Uslu, *Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007), 208.

⁴ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı* (İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2002), 2/39.

insanları etkilerlerdi.⁵ Bu dönem edebiyatı dil, içerik ve şekilsel özellikler bakımından kendine has birtakım nitelikler taşımaktadır. Hunlardan başlayarak Türklerin Türkçe konuştuğu bilinmekle beraber o dönemden günümüze ulaşmış herhangi bir metin elimizde mevcut olmadığından vesikalarla takip edebildiğimiz Göktürk Yazıtlarına kadar ki bu dönemin dil özellikleri hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır.⁶ Fuat Köprülü (1890-1966), Çin kaynaklarındaki bazı küçük şiir parçalarının varlığından bahsederek Türk edebiyatının MÖ 2. yüzyıldaki mevcudiyetine işaret ederken; bazı araştırmacıların yine Çin kaynaklarından tespit ettiğine göre MÖ 329 yılı olaylarının anlatıldığı iki mısradan oluşan Türkçe bir şiir tespit etmişlerdir. Bu da Türk edebiyatının kökenlerinin uzun bir maziye kapsayan kadim dönemlere uzandığını bizlere haber vermektedir.⁷

İslam öncesi dönemin sözlü kültürlerinden olarak manzum atasözü mahiyetindeki savlar; ölen kişilerin yiğitlik ve kahramanlıklarının anlatıldığı sagu; şölen törenleri ve avlarda söylenen koşuklar bu dönemin sözlü edebiyatını oluşturan nazım şekilleridir.⁸ Bir de bu dönem sözlü edebiyatının en önemli nazım şekli diyebileceğimiz destanlar vardır ki bunlar milletlerin başından geçen mühim hadiselerin nesilden nesile şevkle anlatılarak toplum şuurunun diri tutulduğu epik karakterli edebî metinlerdir.⁹ Destanlar dönemin karakteristik yapısına uygun şekilde hece ölçüsü ve dörtlük nazım birimiyle söylenmiştir.¹⁰ Vezin olarak hece vezni, onun da 7'li, 8'li 12'li kalıpları kullanılırken¹¹ nazım birimi olarak dörtlükler tercih edilmiştir.¹²

İslam öncesi devirdeki yazılı edebiyat ilk yazılı dil vesikaları olan Göktürk Yazıtlarıyla başlar. Bu yazıtlarda dil öylesine ince ve işlenmiştir ki bu durum bu yazıtların yazıldığı 8. yüzyıla kadar etkili bir edebî hitabeti yakalamış Türkçenin varlığını bize hissettiriyor.¹³ Nitekim Bilge Kağan Kitabesindeki şu kesit bunun en güzel örneğidir:

Ey Türk Oğuz beyleri ve halkı, işitin! Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe Türk halkı, senin ilini, töreni kim bozabilir. Ey Türk halkı bu huyundan vazgeç. Nadim ol! İtaatsizliğin yüzünden, seni besleyip doyurmuş olan akıllı hakanına ve bağımsız müreffeh

⁵ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 67-68; Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Tarih-i Dinîsi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 53.

⁶ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2014), 61.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 335; Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 61.

⁸ Mine Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 6.

⁹ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 6.

¹⁰ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 1* (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1983), 51-53.

¹¹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 51.

¹² Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 52.

¹³ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 5.

devletine kendin ihanet ettin, nifak soktun. Silahlı düşman nereden gelip seni bozguna uğrattı ve dağıttı. Mızraklı düşman nereden gelip de seni yurdundan sürüp çıkardı. Kutsal Ötüken dağları halkı! Sen kendin yerini yurdunu bırakıp gittin. Doğuya gidenler gittiniz, batıya gidenler gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız hiç şüphesiz şu oldu: Kanınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evladınızı köle yaptınız, hanım olacak kız evladınızı cariye yaptınız.¹⁴

Göktürk Kitabelerindeki dil Türkçenin bir hayli gelişmiş, akıcı ve işlek bir edebiyat seviyesine çıktığına şahitlik ediyor. Buradaki üslup mükemmelliği, olayları sade, abartısız, samimi ve açık bir biçimde dile getirmesi bu dönem edebiyatının dış etkilere maruz kalmadığının göstergesidir. Doğan Aksan tarafından yapılan bir araştırmaya göre Orhun Kitabelerinde kullanılan dildeki yabancı sözcük oranı yüzde 1'e dahi ulaşmıyor. Buna karşın yine İslamiyet öncesi edebî metinlerinden olan Uygur döneminde yazılmış birçok eserde Uygurların o dönem din değiştirmeleri ve farklı kültürlerle kaynaşmaları sebebiyle yabancı dillerin etkisinin giderek arttığı ve buna paralel olarak bu oranın yüzde 2 - 12 arasında değiştiği özellikle dinî içerikli sözcüklerin Uygurcaya girdiği görülüyor.¹⁵

Göktürk Kitabelerinde incelemelerde bulunan Doğan Aksan İslam öncesi dönemdeki Köktürkçenin edebî boyutunu incelemiş anlatıma güç katan edebî sanatlar olarak teşbih, tenasüp, yinelemeler, aktarmalar, mecazlar, tezatlar ve deyimler olduğunu tespit etmiştir.¹⁶ Göktürk Kitabelerinden yukarıda verdiğimiz örnekte de görüldüğü gibi çokça akan kan ırmağa, üst üste yığılan kemikler ise dağa benzetilerek teşbih sanatına başvurulmuş yine bey / köle; hanım / cariye arasındaki zıtlıklardan yararlanılarak tezat sanatına başvurulmuştur.

O hâlde dönemin karakteristik özelliklerine kısaca değinecek olursak;

- Dil oldukça sade, katışıksız, anlaşılır ve yabancı tesirlerden uzaktır.
- Vezin olarak hece vezni onun da 7'li, 8'li 11'li kalıpları kullanılmıştır.
- Nazım şekli olarak sav, sagu, koşuk ve destanlar vardır.
- Nazım türü bakımından kahramanlık, aşk, doğa ve ölüm konuları ön plana çıkmıştır.
- Nazım birimi olarak dörtlükler tercih edilmiştir.

¹⁴ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* (İstanbul: Simurg Yayıncılık, 1998), 69.

¹⁵ Doğan Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı* (Ankara: Engin Yayınevi, 2004), 126.

¹⁶ Mustafa S. Kaçalın, "Orhon Yazıtları", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/390-393; Ferruh Ağca vd., *8.-13. Yüzyıllar Türk Edebiyatı* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018), 14-16; Doğan Aksan, "Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları", *TDAY Belleten* 38 (1990), 1-12.

- Şiirlerde Şamanizm, Manihaizm ve Budizm dinlerinin tesiri vardır.
- Edebî sanatlar bakımından ağırlıklı olarak benzetme, kişileştirme ve tenasüp sanatları göze çarpmaktadır.

1.2. Türk-Arap Münasebetlerinin Tarihî Seyrine Genel Bakış

Bu bölümde Türk ve Arap toplumu arasında İslamlaşma sürecine kadar devam eden ilişkilere kısaca değinmeye çalışacağız. Bu ilişkiler neticesinde Türkler zamanla İslamlaşma sürecine girmiş ve kabul edilen bu yeni dinin etkileri günden güne edebî hayatta da hissedilmeye başlamıştır. Bu yüzden burada Türk-Arap münasebetlerinin geçirdiği tarihî sürece temas etmeyi uygun bulduk.

1.2.1. İslamiyet Öncesi

Türklerin Araplarla ilk ciddi temasları sınır komşuları olmaması hasebiyle doğrudan doğruya olmayıp Sasani İmparatorluğu aracılığıyla olmuştur.¹⁷ 5. yüzyılın sonlarına doğru yönünü batıya dönen Türkler sınır komşusu olan Sasanilerle bazen savaş hâlinde bulunmuş ve bu dönemde yer yer esir düşmüşler bazen de dostane ilişkiler kurarak bölgede tehdit oluşturan Araplara karşı birlikte hareket etmişlerdir. Göktürklerle iyi ilişkiler kurmak amacıyla bir Türk prensesiyle evlenen Nuşirevan'ın (ö. 579) 570 yılında Yemen üzerine gönderdiği İran ordusunda külliyetli bir Türk askerinin varlığından bahsedilir.¹⁸ Öte yandan Sasanilerle Göktürkler arasında 588 yılında yapılan savaşta Sasani ordusunun safları arasında Arap askerlerinin bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu savaşta İran şehinşahı IV. Hürmüz'ün (ö. 590) komutanı Behram Çubin (ö. 591), Şabe namıyla anılan Göktürk sultanı Baga Hakan'ı (ö. 588) öldürmüştür.¹⁹ Araplarla, Sasaniler vasıtasıyla başlayan bu ilk münasebetler hemen kendini cahiliye şiirlerinde de hissettirmiş Nabiga (ö. 604),²⁰ Hassan (ö. 60/680) ve Şemmah (ö. 30/650) gibi şairler Türklerin savaşçılığından hayranlık ve dehşetle bahsetmişlerdir. Tüm bunlar bize Sasaniler aracılığıyla yapılan savaşlar yoluyla ilk temasların gerçekleştiğini göstermektedir.²¹

¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 6/17.

¹⁸ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981), 72; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 35.

¹⁹ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, 72; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 36.

²⁰ Nabiga Zübyani, Gassani hükümdarı Numan bin Münzir'in ölümü üzerine yazdığı mersiye'nin son kısmında Türklerden şöyle bahsediyordu. وَثَرَكُ وَرَهْطُ الْأَعْجَمِينَ وَكَابِلَ *Gassaniler, Türkler, Acem halkı ve Kâbilliler oturup Numan'ın (atâ ve ihsanının) geri gelmesini umuyorlardı.* Bk. Hamdu Tammas, *Divanü Nabiga ez-Zübyani* (Beyrut: Darü'l-Maarif, 1426), 91.

²¹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 35-37; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, 72; Ahmet Altungök, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 79.

1.2.2. Hz. Muhammet ve Hulefayırâşidin Dönemi

Hz. Muhammet zamanında Araplar ve Türkler arasında bir münasebetin olup olmadığı konusunda elimizdeki en mühim kaynak hiç şüphesiz hadis-i şeriflerdir. Bir kısmının uydurma olduğu kabul edilmekle beraber bu hadis külliyyatı tarandığında Türklerin fiziki özelliklerinin çok detaylı ve net bir şekilde aktarıldığı görülecektir. Bu durum o zamanda Araplar tarafından Türklerin yakinen bilindiğinin göstergesidir. Hatta Taberi (ö. 310/923) ve İbni Sad'ın (ö. 230/845) Hendek Harbiyle ilgili rivayetinde hendek kazılırken Hz. Peygamber'in Sel' dağının eteklerine karargâh²² olarak bir Türk çadırı²³ kurdurup orada ikamet²⁴ ettiğinden bahsedilir. Yine bu savaş dolayısıyla Ebu Davut (ö. 275/889) ve Nesai'de (ö. 303/915) hadis otoritelerinin bir kısmına göre sahih bir kısma göre ise hasen bir senetle²⁵ zikredilen bir hadis mevcuttur. Bu hadiste geçtiğine göre hendek kazılırken çakmak taşı denilen kırılması güç beyaz bir taş çıkmış bunun üzerine Selman-ı Farisi (ö. 36/656) hendekten çıkıp durumu Resulullah'a haber vermiştir. Hz. Peygamber üç vuruşta bu taşı kırmış Selman-ı Farisi ise Hz. Peygamber'e, taş vurduğu sırada üç defa büyük bir ışık çıktığını söylemiştir. O da bunun üzerine ilk vuruşunda Kisra'nın (İran) şehirlerinin gösterildiğini söylemiş ve sahabeden birisi "Ya Resulallah dua et de Allah oraların fethini bize nasip etsin" demiş, Hz. Peygamber de dua etmiştir. İkinci vuruşunda Kayser'in (Roma) şehirlerinin gösterildiğini söyleyip yine dua etmiş ve son vuruşunda ise Habeş şehirlerinin gösterildiğini söylemesi üzerine yine dua istenilince "Habeşliler ve Türkler size dokunmadıkça siz de asla onlara dokunmayın"²⁶ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in bir Türk çadırından çıkıp Türklerle ilgili böyle bir hadis söylemesi o zamanda böyle bir millete aşina olduğunun göstergesi olmakla beraber burada Türklerin savaşçı bir millet olduğuna ve ileride İslam'a büyük hizmetler edeceğine işaret etmiş olabilir ki tarih bunun ikisine de şahitlik etmiştir. Yine bazı sahih hadislerden Hz. Peygamber'in Ramazan ayında keçeden yapılmış bir Türk çadırında itikâfa²⁷ girdiğini, Hz.

²² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammet ve Evrensel Mesajı* (Ankara: DİB Yayınları, 2017), 224; Zekeriya Kitapçı, "Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler", *Belleten* 48/27 (ts.), 417-451.

²³ İbni Cerir Taberi, *Tarihu't-Taberi* (Mısır: Darü'l-Maarif, 1967), 2/568; İbni Sad, *Tabakatü İbni Sad*, çev. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2001), 4/97.

²⁴ Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı* (İstanbul: Nesil Yayınları, ts.), 1189-1192.

²⁵ Burada zikrettiğimiz iki kaynağın senetleri dışında başka senetlerle gelen hadisler hadis otoriteleri tarafından uydurma kabul edilmiştir.

²⁶ Ebu Davut, *Sünen*, thk. Muhammet Muhyittin Abdulhamit (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1431), 4/112, Hadis No: 4302; Ebu Abdurrahman Ahmet Nesai, *Sünen* (Kahire: Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, 1930), 6/43, Hadis No: 3176.

²⁷ Müslim, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammet Fuat Abdülbaki (Kahire: Matbaatü İsa el-Baba el-Halebi, 1955), 2/825, Hadis No: 1167; İbni Mace, *es-Sünen* (Mısır: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsa el-Babi, 1431), 1/564, Hadis No: 1775.

Aişe'nin (ö. 58/678) ise bir Türk çadırında ikamet²⁸ ettiğini öğrenmekteyiz. Öte yandan sahabelerden musikişinas olan Ubeydullah²⁹ bin Süreyci'nin (ö. 98/716) babasının Türk olduğunu görmekteyiz.³⁰ Yine kaliteli kılıç yapımında maharetleriyle ün salan Süreycilerin bu mesleğine “süreyciyyat”,³¹ kılıçlarına da “süreyci kılıcı” denildiğini ve bu kılıçların birçok kahramanlık şiirinde mısraları³² süslediğini müşahade ediyoruz. Dolayısıyla Süreycilerin savaş aletleriyle ilgili meslek edinmeleri ve bunda mahir olmaları Hz. Ubeydullah'ın kabilesi olan Süreycilerin Türk olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından hilafete geçen Hz. Ebubekir (ö. 13/634) Arap Yarımadası dışına seferler düzenleyerek 633'te Halit bin Velit'in (ö. 21/642) kumanda ettiği orduyla Farisiler üzerine yürümüş böylelikle Türklerle Araplar arasındaki bölgede yer alan Farislılarla mücadeleler başlamış ve Hz. Halit ciddi bir mukavemet görmeden çoğu yeri cizyeye bağlamıştı.³³ Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanına gelince önce Kadisiye³⁴ (15/636) ardından Celula³⁵ (16/637) ondan sonra da Nihavend Savaşı (21/642) yapılmış, Sasaniler'e çok ağır bir darbe vurularak İran topraklarına girilmiştir. Böylece Kafkaslarda Hazar Türkleri, doğuda ise küçük Türk devletleri ile komşuluk başlamıştır.³⁶ 23/644'e gelindiğinde Hz. Ömer vefat etmiş ve yerine Hz. Osman (ö. 35/656) halife olmuştur. 21/642'de başlayıp 25/646'ya kadar devam eden süreçte Kafkaslarda Hazarlarla mücadele devam etmiştir. İbni Kesir Sahihayn'da geçen hadisi³⁷ de hatırlatarak bunun Araplarla Türkler arasında birebir vuku bulan ilk savaş olduğunu zikreder.³⁸ Hazarlara karşı ilk ciddi

²⁸ Muhammet bin İsmail Buhari, *Sahih-i Buhari*, (Dimaşk: Dar-ü İbni Kesir, Darü'l-Yemame, 1993), 2/585, Hadis No: 1539.

²⁹ Bazı kaynaklarda ismi Abdullah diye de zikredilmiştir.

³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Miratü'z-Zaman fi Tevarihi'l-Ayan* (Suriye: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2013), 10/153; Ahmet bin Abdülvehhap Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb* (Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 1423), 4/250; Safedi, *el-Vaifi bi'l-Vefeyat* (Beyrut: Daru İhyai't-Türas, 2000), 19/279; Ebü'l-Ferec Isfahani, *el-Eğani* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1994), 1/207; Fuat Günel, “İbn Süreyc Ubeydullah”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/366-367. (كان أبوه تركياً)

³¹ Ebü'l-Ala Maarri, *el-Lamiü'l-Azizi Şerhu Divani'l-Mütenebbi* (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Bühüs ve'd-Dirasati'l-İslamiyye, 2008), 1242.

³² Halil bin Ahmet, *Kitabü'l-Ayn* (Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1431), 6/53.

³³ Hz. Ebubekir zamanında Araplar ve Farisiler arasında cereyan eden zatü's-selasil ve diğer savaşlar için bk. İzzettin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997), 2/234-235.

³⁴ Bu savaşta Sasani ordusu içinde 8000 Türk askeri vardı. Bk. Yakut Hamevi, *Mucemü'l-Buldan* (Beyrut: Daru Sadır, 1995), 4/292; Zekeriyya bin Muhammet Kazvini, *Asarü'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad* (Beyrut: Daru Sadır, ts.), 239.

³⁵ Mustafa Fayda, “Ömer”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/44-51.

³⁶ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 136.

³⁷ “Sizler küçük gözlü, kırmızı benizli, basık burunlu, kıldan giyinen ve sanki yüzleri kat kat deri ile kaplı kalkanlar gibi olan Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır.” Bk. Buhari, *Sahih-i Buhari*, 3/1070, Hadis No: 2770; Müslim, *Sahih-i Müslim*, 4/2234, Hadis No: 2912.

³⁸ Ebü'l-Fida İbni Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1988), 7/139. (أَوَّلُ غَزْوِ التُّرُكِ)

teşebbüs ise Hz. Osman döneminde 31-32/652-653 yıllarında Selman bin Rebia kumandasındaki Arap ordusunun Hazarlar üzerine hücumla geçip başkent Belencer'e kadar sokulduğu savaştır.³⁹ Tarihe Belencer Savaşı diye geçen bu olayda Hazarlar Müslümanlara karşı tekrar çok ciddi mukavemette bulunarak geri püskürtmüşler, İrminiyye bölgesine kadar ilerleyerek Müslümanları mağlup etmişlerdir.⁴⁰ Böylesine ciddi bir mukavemetle karşılaşan Araplar Emevi halifelerinden I. Velid'in (705-715) zamanına kadar (89/708) Kafkaslarda savaşı durdurmuşlardır.⁴¹

1.2.3. Emeviler Dönemi

Emevilerden I. Velid (ö. 96/715) zamanına gelindiğinde 89/708 yılında Mesleme bin Abdülmelik Hazarlarla mücadele için Kafkaslarda görevlendirildi ve Hazar Türklerine karşı seferler düzenledi ve bazı bölgeleri ele geçirdi.⁴² Daha sonra Ömer bin Abdülaziz döneminde 99/717-718 yıllarında Hatim bin Numan Hazarlara ağır bir darbe indirerek elli kişiyi esir aldı.⁴³ 104/722-723 yıllarında ise Hazarlar Kıpçaklarla birleşerek 30 bin askerden⁴⁴ müteşekkil bir orduyla kaybettikleri yerleri geri almak üzere harekete geçtiler ve Yezid bin Abdülmelik bu bölgeyi savunmak için Subeyt Nehrani'yi görevlendirildi. Türkler bu mücadelede kuvvetli bir direnç göstererek kaybettikleri yerleri geri aldılar.⁴⁵ Hişam bin Abdülmelik zamanında ise (724-743) Kafkaslarda görevlendirilen kardeşi Mesleme bin Abdülmelik ciddi başarılar elde etse de Hazarlar kesin bir yenilgiye uğratılamıyordu ve 114/732'ye kadar bölgede toprak kaybetme-geri kazanma şeklinde karşılıklı mücadele devam etti. 114/732'de Kafkaslarda halifenin amcaoğlu Mervan bin Muhammet Hazarlarla mücadele için göreve getirildi ve Hazarları mağlup ederek başkent Berda'ya kadar ilerledi.⁴⁶ 118/735-736 yıllarında yine bazı önemli şehirleri ele geçirdi. Ancak Hazarlara karşı en kesin darbeyi 119/737 yılında indirdi ve 150 bin kişiden müteşekkil orduyu 40 bin kişiden oluşan Hazarlar üzerine iki koldan sevk etti. Bu savaşta mağlup olan Hazarların savaştan kalmadı ve sulh istediler.⁴⁷ Mervan bin Muhammet ise bu sulhun ancak hakanın Müslüman olması şartıyla gerçekleşebileceğini

³⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/27.

⁴⁰ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1998), 17/116-120.

⁴¹ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 136.

⁴² Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 60.

⁴³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/99.

⁴⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 61.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/154-155.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 4/244.

⁴⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 67.

söylemesi üzerine hakan Müslüman oldu ve sulh yapıldı. Bunun üzerine Hazarlar Kafkaslarda Müslümanlara karşı artık mukavemet gösteremediler.⁴⁸

Kafkaslarda Türk-Arap mücadelelerinin seyri çok sert bir şekilde devam ederken Maverâünnehir bölgesinde Türkler arasında siyasi birlik olmadığını gören Emeviler bu bölgede fetihlerini yoğunlaştırdı. Öncelikle Türkistan üzerine yapılacak seferler için başta Merv olmak üzere Tus, Belh, Nisabur ve Herat'a ordugâh kuruldu. Böylelikle Horasan fetih için bir hareket üssü hâline gelmiş oldu.⁴⁹ Buraya Horasan valisi olarak atanan Rebi' bin Ziyat bin Enes 51/671 yılında Belh'te Türklerin çıkardığı isyanı bastırıp sonrasında da Kuhistan'daki Türkler üzerine yürüyerek onları mağlup etti.⁵⁰ Hudut Ceyhun nehrine kadar dayandı ve Horasan'a Araplar iyice hâkim oldu. Rebi'den sonra Horasan valiliğine getirilen Ubeydullah bin Ziyat bin Ebih Maverâünnehir üzerine yürüyerek 54/674'te Ceyhun'u da geçip Buhara'ya vardı. Buhara'nın hükümdarı o esnada Kabac Hatun idi.⁵¹ Kabac Hatun ağır bir yenilgiye uğrayınca barış anlaşması istedi ve Ubeydullah 1 milyon ödenmesi karşılığında onunla anlaşıp Buhara halkından bir topluluğu da alarak Basra'ya döndü.⁵² 55/675'te Horasan valisi olan Hz. Osman'ın oğlu Said kendisine karşı birleşen Türkleri yenerek Buhara'ya girdi. Ardından da Semerkant'ı vergiye bağlayıp bir ticaret merkezi olan Tirmiz'i zapt etti.⁵³ 58/678'de Said bin Osman azledilince fetihler durakladı. Ancak iki yıl sonra Yezid tarafından Horasan valiliğine Selm bin Ziyat'ın getirilmesiyle Semerkant üzerine tekrar gidildi. Bu sıralarda Maverâünnehir'de Türkler tekrar birleşip Araplara karşı harekâta geçtiyse de Selm tekrar itaati altına almayı başararak Buhara'ya bir kez daha girdi ve taraflar arasında sulh yapıldı.⁵⁴ 74/694 senesinde Haccac bin Yusuf (ö. 95/714) Irak genel valiliğine getirildi ve bölgedeki karışıklıkları yavaş yavaş bastırmaya başladı. Horasan'a önce Mühelleb bin Ebi Sufra'yı, o ölünce de oğlu Yezid'i vali tayin etti. Yezid'in başarısız seferlerinden memnun olmayan Haccac onu azledip yerine Mühelleb'in diğer oğlu Mufaddal'ı atadı.⁵⁵ Bu valiler Horasan bölgesinde ciddi bir varlık gösteremediler. Bunun üzerine Haccac 85/705'te Kuteybe bin Müslim'i (ö. 96/715) Horasan valiliğine getirdi. Bu eyaletin iki tehlikeli bölgesinden biri Toharistan diğeri de Maverâünnehir idi. Türkler bu iki bölgede hâkim unsuru oluştursalar da aralarında siyasi

⁴⁸ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 67.

⁴⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 44.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/83; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 44.

⁵¹ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, 5/297-298; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 3/93; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 45.

⁵² Belazûri, *Fütuhü'l-Büldan* (Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1988), 397.

⁵³ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 45.

⁵⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 46.

⁵⁵ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 47.

bir birlik yoktu. Beylikler hâlinde hareket edildiği için bu bölgede Müslümanların ilerlemesi kolay oldu. Tohoristan'ın isteği üzerine hiç savaşımadan sulh anlaşması yapan Kuteybe 87/706'da Buhara üzerine yürüdü ve oradaki iktidar mücadelesinden faydalananarak Beykent'e kadar ilerledi. İslam ordusu oradan ayrılırken halk isyan edince tekrar üzerine yürüyüp kesin bir zafer kazandı. Kuteybe'nin bu Beykent zaferi Türkleri birleşmeye sevk edince Kuteybe 90/709'da Buhara'ya bir sefer daha düzenledi ve Sogd'larla birleşen Türklerle çok kanlı bir çarpışma yapıldı. Daha fazla dayanamayan Türkler barış istemek zorunda kalarak yüklü bir haraç ödemesini kabul ettiler ve ayrıca evlerin bir kısmı Araplara tahsis edildi.⁵⁶ Böylece Buhara'da kesin İslam hâkimiyeti sağlanmış oldu. Buhara'nın fethi Orta Asya'nın kapılarının Müslümanlara açılması demekti. Sıra artık Semerkant'a gelmişti. Bunu bilen Semerkant hükümdarı Tarhun hemen Kuteybe'ye elçilerini göndererek İslam ordusunun hâkimiyetini kabullendi ve onlara haraç vermeyi kabul etti.⁵⁷ Tohoristan hükümdarı Nizek Tarhan da İslam ordusunun ilerleyişi karşısında aynı şekilde itaatini bildirmişti. Ne var ki Nizek Tarhan bundan sonra Cüzcan, Merv, Talakan, Feryab ve Belh beyleriyle görüşerek onları birlikte hareket etmeye davet etti. Bu beyler 91/710'da sonradan taraf değiştirtince Nizek Tarhan yalnız kaldı ve sığındığı kalede yakalanıp Haccac'a gönderilerek idam edildi.⁵⁸ Buhara her ne kadar Arap hâkimiyetinde olsa da iç idare Türklerin elinde olduğu için burada sık sık iktidar kavgaları yaşanıyor. Kuteybe bu iktidar kavgalarında Tuğşada'yı destekleyerek rakiplerini ortadan kaldırdı. Buraya iskân edilen Araplar İslam'ın yayılması için mücadele ettiler.⁵⁹

Semerkant hükümdarının Araplara vergi vermeyi kabul etmesi halk arasında hoş karşılanmayınca bir isyan ile Tarhun öldürülüp yerine Gurek bin İhşid geçirildi.⁶⁰ Kuteybe her defasında Semerkant için niyetlense de hep bir engel çıkmıştı. Artık Maverâünnehir'in çoğu itaat altına alınınca Semerkant seferi için de herhangi bir engel kalmamıştı. Bunun üzerine Kuteybe İslam ordusuyla Semerkant üzerine gizlice yürüdü. Gurek bunu bir şekilde haber alıp Fergana, Şaş halkı ve diğer Türklerden destek alarak karşı harekete geçti.⁶¹ Türkler büyük kayıplar vererek geri çekilip sulh istediler ve bunun sonucunda haraç ve 3000 köle verilmesi hususunda anlaştılar.⁶² İslam orduları şehre girerek bol miktarda ganimet topladılar. Kuteybe 94/713 yılına gelindiğinde tekrar bir ordu tertip

⁵⁶ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 48-49.

⁵⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 49.

⁵⁸ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, 6/458; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 50.

⁵⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 50.

⁶⁰ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 52.

⁶¹ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, 6/478; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 52.

⁶² Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 53.

ederek ordunun bir kısmıyla Şaş, bir kısmıyla da Fergana ve Hocent üzerine yürüyüp buraların bir bölümünü fethetti.⁶³ 95/714'te ise İsficab'a kadar ilerledi. Kuteybe'nin en büyük destekçisi Irak valisi Haccac bin Yusuf 95/714'te ölünce Kuteybe birliklerini terhis etti. Ancak Halife I. Velid Kuteybe'ye bir mektup yazarak Horasan'ı bağımsız bir vilayet hâline getirdiğini ve kendisini oraya vali tayin ettiğini bildirdi.⁶⁴ Bu sefer Kuteybe tekrar 95/715 yılında Fergana'yı tamamen eline almak için orya yürüyüp karargâhını kurdu. Hatta Çin sınırına en yakın vilayet olan Kaşgar üzerine yürüdü ve karşılıklı elçiler vasıtasıyla Çin hükümdarıyla görüşüp birtakım başarılar da elde etti.⁶⁵ Böylelikle Kuteybe Emeviler'in doğu sınırını Çin hudutlarına kadar dayandırmış oldu. Ancak bu esnada I. Velid öldü yerine kardeşi Süleyman (ö. 99/717) halife oldu. Kuteybe tahta varis olan bu iki kardeşten Velid'i, Süleyman'a karşı desteklediğinden Süleyman Kuteybe'ye düşmanlık besliyordu.⁶⁶ Bunu bilen Kuteybe azledilme korkusuyla halifeye isyan etti ve öldürüldü.⁶⁷

Kuteybe'nin öldürülmesiyle Müslümanların Türkistan seferleri sekteye uğramıştı. O Orta Asya'da birçok şehri fethetmiş ve oralarda İslam siyasi yönden sürer hâle gelmişti. Kuteybe'den sonra yerine Yezid bin Mühelleb (ö. 102/720) gelmiş Dehistan'a karşı seferler düzenlenyerek Sul'ü yenmiş ve büyük ganimetler elde etmiş buna rağmen tam manasıyla hâkimiyeti sağlayamamıştı.⁶⁸ Bu dönemde de yine Türk-Arap mücadeleleri oldukça yoğun şekilde geçmiştir. 103/722'de Horasan valiliğine atanan Said bin Amr Haraşi (ö. 117/735) Türğişlerle iş birliği yapan halka çok sert davranmış, onun zulmünden kaçan Türkleri kuşatıp kılıçtan geçirmişti. Bu olay Türklerin İslamiyet'i kabulüne sekte vurmuştur.⁶⁹ 104/723'te ise Horasan valiliğine Müslim bin Said atanmış ve Fergana'ya sefer düzenlemiş ancak Türğiş Hakanı Su-lu Han şiddetle mukavemet göstererek "yevmü'l-atş" (susuzluk günü savaşı) denen bu savaşta Arapları ağır bir yenilgiye uğratmıştır.⁷⁰

Horasan valiliğine 120/738-748 yılları arasında Nasr bin Seyyar (ö. 131/748) atandığında Türk-Arap münasebetleri olumlu bir seyir izlemiştir. Nasr Türklerle güzel münasebetler kurarak problemleri çözmüş, sulhlar yapmış ve bölgede İslamiyet'in

⁶³ Taberi, *Tarihu't-Taberi*, 6/483.

⁶⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 54.

⁶⁵ İsmail Yiğit, "Kuteybe bin Müslim", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/490-491.

⁶⁶ Yiğit, "Kuteybe bin Müslim", 26/490-491.

⁶⁷ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 52-54.

⁶⁸ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 54.

⁶⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 55.

⁷⁰ Abdülkerim Özaydın, "Türk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/474-480.

yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Şaş, Taraz ve Fergana civarında İslam hâkimiyeti oluşmuş, fetihler iyice yavaşlamış bir de Abbasi isyanı eklenince tamamen durmuştu.⁷¹ Türklerin de destek verdiği bu isyan neticesinde 132/750’de Emevi iktidarı son bulmuş Abbasi dönemi başlamıştır.

1.2.4. Abbasiler Dönemi ve Talas Savaşı

Abbasilerin iktidara gelmesiyle Türk-Arap mücadelesi eski şiddetini yitirmiş yerini dostane ilişkilere bırakmıştı. Abbasilerin iktidara gelişinden yaklaşık bir yıl sonra Emevi ve Çin toprakları arasında kalan Fergana ve Taşkent hükümdarı arasında anlaşmazlık çıkınca Fergana hükümdarı Çin’den yardım istedi. Kao Sien’in komuta ettiği Çin ordusu Taşkent üzerine yürüyüp Taşkent melikini esir alıp Çin’e göndermiş ve orada öldürülmüştür.⁷² Bunun üzerine melikin oğlu hem Karluklardan hem de Araplardan yardım istemiştir. Bunu haber alan Kao Sien hemen harekete geçmiş Talas nehri kıyısında iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Savaş beş gün boyunca devam etmiş ve Çin kaynaklarına göre Karlukların taraf değiştirmesi⁷³ sebebiyle Çinlilerin ağır kaybıyla neticelenmiş, Kao Sien az bir kuvvetle canını zor kurtarıp geride de yirmi bin kadar esir bırakarak kaçmıştır.⁷⁴

Talas Savaşı’nın Türk-İslam tarihi bakımından oldukça mühim neticeleri olmuştur. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- Çin her fırsatta Türkler üzerinde hâkimiyet kurmak ve Batı Türkistan’ı ele geçirmek istiyordu. Talas Savaşı’yla Çin’in bu bölgede baskı ve emelleri tamamen bitmiş oldu.

- Batı Türkistan’da sarsılan Türk nüfuzu bu savaşla yeniden tesis edildi ve Müslümanlara arka çıkan Karluklar 149/766’da bölgenin en güçlü unsuru olarak Türk birliğini yeniden kurup müstakil bir devlet hâline geldi.

- Abbasilerin askerî ve idari kadrolarında Türklerin nüfuzu ciddi derecede hissedilir hâle geldi.

⁷¹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 59.

⁷² Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 71.

⁷³ Karlukların taraf değiştirerek Çinlilere ihanet etmesi meselesi üzerinde özellikle duran Hakkı Dursun Yıldız Çin kaynaklarını inceledikten sonra konuyla ilgili şöyle bir değerlendirme yapmaktadır. “Çin kaynakları Taşkent meliki Bagatur Tudun öldürüldüğünde Çin’e karşı ortak mücadele teşebbüsünde bulunanların Karluklular olduğunu zikreder. Keza Ebu Müslim’i harekete geçirip yanlarına çekenlerin de Karluklar olduğunu yine aynı Çin kaynakları ifade eder. Bu durumda Karlukların ihanet etmesinden bahsedilemez.” Ancak Karlukların savaşın son günü Çin ordusuna arkadan taarruz edip bu nedenle Çin’in mağlubiyetine sebebiyet verdikleri düşünülebilir. Bk. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 72-73.

⁷⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 70-71.

- Çin’de miladi I. asırdan beri keten ve kenevirden elde edilen kâğıt, esirler yoluyla ilk defa Çin dışında üretilmeye başlandı. Kâğıt imalatı zamanla diğer İslam ülkelerine de yayılıp Endülüs ve Sicilya yoluyla da Avrupa’ya ulaştı.

- Bu savaş Türk-Arap münasebetleri bakımından kırılma noktası olup sert çekişmeler dostane ilişkilere dönüştü ve Türkler arasında İslam dini (ticari ilişkilerin de gelişmeye başlaması ve bu ticaretlerde İslam dininin anlatılması sebebiyle) peyderpey benimsenmeye başlandı.⁷⁵

1.3. Türklerin İnancı ve İslamiyet Arasındaki Müşterek Kültler

Türklerin İslam dinini kabul etmelerindeki en önemli sebep Türklerin inançları ile İslam dini arasında büyük benzerliklerin olmasıdır. Türkler İslamiyet’ten evvel Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi birçok dinle tanışmış fakat hiçbirini Türk toplumunda İslamiyet kadar derin izler bırakmamış ve kısmi olarak kalmıştır. Türkler arasında İslamiyet’in kabul görmesinin sebebi İslam dininin Türklerin yapısına uygunluğundan kaynaklanmaktadır.⁷⁶ İslam sayesinde Türkler Türklüğünü koruyabilmişler; İslam’ın dışında diğer dinlere tabi olan Türkler ise zamanla benliklerini yitirmişlerdir.⁷⁷ II. Göktürklerin hakanı Bilge Kağan veziri Tonyukuk’tan bir Budist mabedi yapmasını isteyince Tonyukuk’un “savaşmayı ve hayvan kesmeyi meneden, miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için felaket olur” cevabı tarihte karşılığını bulmuştur. Nitekim bugün Yahudiliği kabul etmiş Hazarların ve Hristiyanlığı kabul etmiş Bulgar ve Macarların Türklüklerinden hiç söz edilmemektedir.⁷⁸

Türklerin eski inançları ile İslam dini arasındaki benzerliklerin oldukça fazla olması Türklerin bu dine daha kolay uyum sağlamalarına ve daha büyük kitleler hâlinde İslamiyet’e girmelerine sebep olmuştur.⁷⁹ Türklerin önceki dinlerinde olan ve Şamanist kültürün tesiriyle kabul ettikleri Gök-Tanrı inancındaki tek Tanrı’ya inanma İslam’ın temelini teşkil eden “Allah’tan başka ilah yoktur” inancına; cihan hâkimiyeti mefkûresi İslam’daki Allah yolunda cihat etmeye;⁸⁰ ölümden sonraki hayata inanma İslam’daki ahiret inancına; uçmağ ve tamu mefhumları cennet ve cehennem inancına;⁸¹ Tanrı için kurban

⁷⁵ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 73-75.

⁷⁶ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/54.

⁷⁷ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/53-54.

⁷⁸ Bahattin Keleş, “Talas Savaşı’nın Türklerin İslamiyet’i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 225 (2016), 84.

⁷⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/43.

⁸⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/43.

⁸¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 1/50.

sunma İslam'daki "Rabbin için kurban kes" hitabına;⁸² oldukça benzemektedir. Öte yandan sevap-günah telakkisi, şeytan ve meleğin varlığına inanma,⁸³ insanlar arasında sosyal sınıf ayrımının yapılmaması gibi İslamiyet'in de benimsediği ortak değer ve inançlar mevcuttur. İşte bu ortak değerlerin varlığı Türklerin daha hızlı bir şekilde İslamiyet'i kabul etmesine ve İslam dininin Türkler arasında daha rahat bir şekilde yayılmasına zemin hazırlamıştır. İslamiyet birçok yönden Türk dinî yaşantısı ve ananeleriyle örtüştüğünden muazzam tesirine rağmen Türk benliğini yok etmemiş bilakis Türk milletinin yüzyıllarca devam eden büyük medeniyetler kurmasını sağlamıştır.⁸⁴

1.4. Türklerin İslamiyet'i Kabulü

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Türkler Şamanizm dışında birçok dine girmiş ve bunlar arasında en uzun süreli olanı ve kültür bakımından toplumu en çok etkileyeni İslam dini olmuştur. Ancak yukarıda zikredilen birçok benzerliğe rağmen bu din değişikliği birdenbire olmamış üç yüz yıl gibi bir süreçte gerçekleşmiştir. Çünkü toplumlar eski alışkanlıklarından özellikle dinlerinden hemen kopamazlar. Türkler İslam diniyle ilk defa 21/642'de Nihavend Savaşı'nda İranlıların Arap ordusu tarafından bozguna uğratılmasıyla karşılaşmışlar ve 10. yüzyıla kadar peyderpey İslamlaşarak devam etmişlerdir.⁸⁵

Türklerin uzun yıllara yayılan bu İslamlaşma süreci üç evrede incelenebilir.⁸⁶

1. Türklerin Bireysel Olarak İslam'a Geçişleri: Bu dönem 642-751 yılları arasında kapsamaktadır. Sasaniler 21/642 yılında yenilince Müslüman Araplar Kafkaslarda Hazarlarla, Maveraünnehir'de ise küçük Türk devletleriyle iki ayrı bölgede temasa geçtiler. İlk mücadeleler 31/652 yılında Hazarlarla başlamış, bu bölgede çok ciddi bir mukavemet görünce 89/708'e kadar bu cephedeki savaşlar terkedilmiş ve Maveraünnehir bölgesine yönelmişlerdir.⁸⁷ Bu devrede halktan bireysel olarak İslam'a giren birçok kişi olduğu gibi mahalli Türk beylerinden de birçok kişi Müslüman olmuştur. Bu beylere birkaç örnek verecek olursak önceleri Budist olan Herat beyi Nizek Tarhan Horasan valisi Mühelleb veya Mufaddal'ın telkiniyle miladi 700'lerde Müslüman olmuş ve onunla birlikte ailesi, silah arkadaşları ve aristokrat tabakadan bazı kimseler de İslam dinini seçmişti. Nizek Müslüman olduktan sonra 86/705'te Horasan'a vali olarak atanan Kuteybe'nin ordusunda

⁸² Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/48,151.

⁸³ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/151.

⁸⁴ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 34.

⁸⁵ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 135-136.

⁸⁶ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 136.

⁸⁷ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 136.

İslam mücahidi olarak cenk etmiştir.⁸⁸ Buhara hanı Kabaç Hatun'un oğlu Tuğ Şad da Kuteybe'nin telkinleriyle İslam'a girmiş ve onun ihtidasıyla Buhara'da İslam yavaş yavaş yayılmaya başlamıştır. Hatta meşhur Buhara tarihçisi Narşahi'nin belirttiğine göre Tuğ Şad, Nasr bin Seyyar'ın Horasan valiliği döneminde (120/738) onun kızıyla evlenmiştir.⁸⁹ Horasan valisi Yezid bin Mühelleb Cürcan üzerine yürüyüp orayı fethedince önceleri Mecusi olan Cürcan beyi Sultekin iman etmek için devrin halifesi Süleyman bin Abdülmelik'in huzuruna çıktı. Halife ona Hz. Peygamber'in manevi huzurunda iman etmesinin daha güzel olacağını belirtince Medine'ye Hz. Peygamber'in kabri başına gelerek orada iman eden ilk belki de son Türk beyi oldu. Onunla birlikte aile fertleri yakınlarından bazı kimselerde Müslüman olmuşlardır.⁹⁰ Yine 717-720 yılları arasında halifelik yapan Ömer bin Abdülaziz diğer halifeler gibi kavmiyetçilik gütmemiş, gayrimüslim halkın ihtidası için çok gayretler sarf etmiş, mahalli Türk hakanlarına İslam'a davet mektupları göndermiş ve onun delaletiyle Sogd Hakanı Oğuz Bek,⁹¹ Pencikent Hakanı Çakan Çor,⁹² Sicistan Hakanı İlteber⁹³ Müslüman olmuşlardır. Hişam bin Abdülmelik döneminde 114/732 yılında İrminiyye-Azerbaycan valiliğine Mervan bin Muhammet⁹⁴ getirilmiş ve 119/737 yılında⁹⁵ 120.000 kişiden⁹⁶ müteşekkil külliyyetli ordusuyla Şam'dan Ermeniyye'ye hareket etmiştir. Ermeniyye'yi ele geçirdikten sonra Babü'l-ebvab'taki askerlere emir yazıp yardıma çağırılmış, ardından Semender'e varmış bu arada Babü'l-ebvab'tan gelen askerî birlikler de kendilerine katılmış ve Mervan'ın ordusunun adedi 150.000'e ulaşmıştır.⁹⁷ Mervan Sind'e ulaşınca Hazar Hakanı Hanuka Han⁹⁸ kaçmıştır. Hakan son olarak Tarhan adındaki komutanıyla Mervan üzerine 4000 kişilik⁹⁹ özel birlik göndermiş ve bunlar da hezimete uğratılmıştır. Artık Hakan'ın savaştan ordusu kalmamış, bu haber Hakan'a ulaşınca Mervan'a bir elçi gönderip ne istediğini sormuştur. Mervan Müslüman olmasını böylelikle Hazar hakanlığının tekrar

⁸⁸ Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004), 28-35.

⁸⁹ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 54-61.

⁹⁰ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 95-96.

⁹¹ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 120.

⁹² Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 143.

⁹³ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 212.

⁹⁴ Bu vali sonradan 744-750 yılları arasında son Emevi halifesi olarak (2. Mervan) tarihte yerini almıştır.

⁹⁵ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/28.

⁹⁶ İbni Cerir Taberi, *Tarih-i Taberi*, çev. M. Faruk Görtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.), 4/362.

⁹⁷ Taberi, *Tarih-i Taberi*, 4/363.

⁹⁸ Bu Hazar Hakanı'nın ismi İslami kaynaklarda geçmemektedir. Ancak isminin Hanuka Han olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Büyük Larousse, "Hazarlar" (Milliyet, ts.), 10/5143.

⁹⁹ Bazı kaynaklarda bu sayı 40.000 olarak zikredilmiştir. Bk. Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/28.

kendisine verileceğini bildirmiştir. Aradan üç gün geçince Hakan Müslüman¹⁰⁰ olduğunu açıklayıp kendilerine İslam dinini öğretecek âlimler istemiştir.¹⁰¹ Bunun üzerine Mervan ona Nuh bin Saib ve Abdurrahman Havalani'yi göndermiş ve hakan Müslüman olmuş, bu sayede yine eskisi gibi Hazar hakanlığına devam etmiştir.¹⁰² Bunlardan başka Emevilerin mevali politikasından dolayı başkaldıran Haris bin Süreyc'in (ö. 128/746) Türk beylerinin yanında yer alması ve onların İslam'a girmesi için özel gayret göstermesi sayesinde Ceyhun Nehri'nin üst bölgesinde yer alan Huttal beyi İşbara Kağan Müslüman olmuştur.¹⁰³

2. Türklerin Gruplar Hâlinde İslam'a Geçişleri, Ordu ve Yönetimde Söz Sahibi Olmaları: Bu dönem 751-868 yılları arasını kapsamaktadır. Emeviler Devrinde Arap olmayan unsurlara karşı çok katı bir şekilde uygulanan askerî ve mali baskılar ve çetin savaşlar Abbasilerin iktidara geçmesiyle yerini sulh ortamına bırakmıştır. Hatta hilafetin ilk yıllarından başlamak üzere İslam ordusunda Türklerin askerî gücünden yararlanılmaya gidilmiş ve Türkler zamanla yönetimde ciddi bir biçimde söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹⁰⁴ Talas Savaşı'nda Çinlilere karşı Arapların yanında yer alan Türkler bu asırda başlayan ticari faaliyetlerin de gelişmesiyle¹⁰⁵ İslam'ı daha yakından tanıma fırsatı bulmuşlar ve fitratlarına daha yatkın buldukları bu dine yavaş yavaş girmeye başlamışlardır. Abbasi halifelerinden ikincisi olan Ebu Cafer Mansur (754-775) Türklerin İslam dinini kabul etmelerine olumlu yönden etki etmiştir. O bir taraftan Türkleri devlet hizmetinde görevlendirirken diğer taraftan oğlu Mehdi'ye mevaliye iyi davranmasını ve isteklerine kulak vermesini telkin etmiştir.¹⁰⁶ Babasının bu vasiyetine uyan Mehdi de (775-785) Soğd, Tohorisatan, Fergana Uşrusana, Karluk, Dokuz Oğuz ve diğer Türk beylerine

¹⁰⁰ Hazar Türklerinin Müslümanlığı ve İlk Türk-İslam devleti olma hususu tartışmalıdır. Zira bu konuda D. M. Dunlop, Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, O. Turan gibi bilginler Hazar Hakanının 737 yılında İslamiyet'i zorla kabul etmiş olduğunu ve bunun geçici bir siyaset olup az sonra tekrar eski dinlerine dönerek Yahudi olduklarını dile getirirken, W. Barthold gibi bazı şarkiyatçılar da Hakan'ın İslamiyet'i kabul etmesinin dedikodudan ibaret olduğunu söylemişlerdir. Buna karşın Kitapçı ise kaynaklara dayanarak Hazar ülkesinde en az nüfusa sahip olanların Yahudiler olduğunu, Hakan Müslüman olduktan sonra ailesi, akrabaları, saray eşrafı ve tüm İdil şehrinin Müslüman olduğunu ve bunların burada İslam'ın hamiliğini yaptığını, otuzdan fazla cami, birçok mescit ve Kur'an okullarının mevcut olduğunu, cihat ordusunun kurulduğunu ve hiç bir asıl kaynakta Hazarların İslam dinini kabul ettikten sonra eski dinine döndüklerinden bahsedilmediğini söyleyerek yukarıdaki iddialara cevap vermiştir. Detaylı bilgi için bk. Zekeriya Kitapçı, "Hazarlar Hakkında Yeni Tarihî Gerçekler Museviliğe Mahkûm Edilmiş Müslüman Türk Kavmi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 155 (2005), 157-161; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 193-196.

¹⁰¹ Belazüri, *Fütühü'l-Büldan*, 206.

¹⁰² Taberi, *Tarih-i Taberi*, 4/362-364.

¹⁰³ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 225.

¹⁰⁴ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 111.

¹⁰⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 33.

¹⁰⁶ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri*, 31.

İslama davet mektupları göndermiştir.¹⁰⁷ Bu gayretler meyvesini vermiş ve Karluk Yabgusu Mehdi vasıtasıyla Müslüman olmuş¹⁰⁸ onunla birlikte ailesi, yakınları ve Karlukların çok büyük bir kısmı da Müslüman olmuşlardır.¹⁰⁹ İbnü'l-Esir'in belirttiğine göre yine Halife Mehdi zamanında Oğuz Türkleri uzak Türk diyarlarından maveraünnehir bölgesine gelmişler ve orada Müslüman olmuşlardır.¹¹⁰

Uşrusana Hakani Kavus et-Türki Halife Memun (813-833) döneminde 206/822'de bizzat halifenin huzurunda Müslüman olmuş¹¹¹ muhtemelen Memun'un hilafetinin ilk yıllarında vefat etmiş ve yerine yine kendi gibi Müslüman olan ve Afşin unvanıyla anılan büyük oğlu Haydar, Uşrusana beyliğini devam ettirmiştir. Daha sonraki yıllarda Kavus'un çocukları olan Haydar, Fazl ve Rüşeyd ile torunları hilafet ordusunun en güçlü komutanları olmuştur. Bunlardan ordu komutanı olan Fazl meşhur Babek İsyanı'nın bastırılmasında üstün kahramanlığıyla ön plana çıkmıştır.¹¹² Halife Memun döneminde Maveraünnehir tam olarak fethedildikten sonra valiler İslamiyet'i kabul edenlere maaş bağlayıp hassaten hükümdar aileleriyle ilgilenmiş ve İslamiyet'i kabul edenlere önemli görevler verilmiştir. Geldikleri bölgenin yönetici sınıfından olan Afşin, Boğa el-kebir, Eşnas ve İtah böylelikle Abbasi ordusunun önde gelen komutanları hâline gelmiştir. Aynı siyaset Mutasım (833-842) devrinde de takip edilmiş ordunun çoğu Şaş, Fergana, Soğd ve Uşrusana Türklerinden oluşturulmuştur. Böylece hem halifelerin mevaliye yönelik güzel tutumlarının hem de bu askerî politikanın etkisiyle Mutasım zamanında Maveraünnehir bölgesinin tamamı İslamiyet'i kabul etmiştir.¹¹³ Abbasi ordusunda ve Bağdat sokaklarında Türk varlığı iyiden iyiye hissedilince¹¹⁴ ve Türkler şehir hayatına uyum sağlayamayıp Bağdat sokaklarında at koşturunca bu durum halkı rahatsız etmiş bunun üzerine Mutasım 836 yılında Türklere özel bir askerî kamp mahiyetinde olan Samarra şehrini kurmuştur.¹¹⁵

¹⁰⁷ Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi* (Beyrut: Şirketü'l-A'lemi, 2010), 2/339.

¹⁰⁸ وَكَانَ جَبَعُيَّةَ هَذَا قَدْ أَسْلَمَ عَلَى يَدِ الْمَهْدِيِّ Bk. Yakubi, *Tarihu'l-Yakubi*, 2/386.

¹⁰⁹ Zekeriya Kitapçı, *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004), 70; Tufan Gündüz, "Türkler Nasıl Müslüman Oldu", *Derin Tarih* 47 (2016), 78-87.

¹¹⁰ إِنَّ هَؤُلَاءِ الْغُرَّ قَوْمٌ انْتَفَلُوا مِنْ نَوَاجِي الثَّغْرِ مِنْ أَقْصَايِ الثُّرَاكِ إِلَى مَا وَرَاءَ النَّهْرِ فِي أَيَّامِ الْمَهْدِيِّ، وَأَسْلَمُوا Bk. İzzettin İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997), 9/201; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 1/163; Zekeriya Kitapçı, *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası* (Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005), 43.

¹¹¹ وَوَرَدَ كَاؤُسَ مَدِينَةَ السَّلَامِ فَاطَّهَرَ الْإِسْلَامَ bk. Belazûri, *Fütühü'l-Büldan*, 415.

¹¹² Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 273-276.

¹¹³ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/24.

¹¹⁴ Mutasım Billah zamanında Abbasi ordusundaki Türk sayısının 20-25 bin, aileleriyle birlikte yaklaşık olarak 70 bin olduğu tahmin edilmektedir. Bk. Özaydın, "Türk", 41/474-480.

¹¹⁵ Mustafa Demirci, "Samarra", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/70-71.

3. Büyük Kitleler Hâlinde İslam'a Geçişler ve İlk Müslüman-Türk Devletleri: Bu devir 868-940 yılları arasını kapsamaktadır. Abbasilerin Türklerle dostluk ilişkileri kurmaları, Türk kızlarıyla evlenmeleri, hassa ordusunda Türkleri istihdam etmeleri ve bunların zamanla savaş kabiliyetindeki üstün yetenekleri sayesinde generalliğe kadar yükselmeleri onları yönetimde de söz sahibi yapmaya başladı. Abbasoğulları merkez yönetimi de eski gücünü yitirince Türkler görev aldıkları yerlerde bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Tolunoğlu Ahmet'in¹¹⁶ 254/868'de Mısır'da bağımsızlığını ilan etmesiyle baş gösteren Müslüman-Türk devletleri Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar devam etmiştir. Bu dönemden sonra da Türklerin bizzat İslam topluluğunun mümessili oldukları yeni bir devre başlamıştır.¹¹⁷ Abbasi halifelerinden Muktedir (908-932) zamanında İtil-Bulgar Hakanı Almış Han (İlteber / Bilgevar Han) gördüğü rüya üzerine 310/922'de Müslüman olan, tarihte ilk Müslüman-Türk devletini¹¹⁸ kuran ve kendisine halife tarafından ilk hilat giydirilen Türk hakanıdır. Bu hakan Müslüman olduktan sonra Bulgar Türkleri arasında İslam'ın yayılması için çok gayret göstermiş, bunun yanı sıra bölgedeki ticari faaliyetlerin yoğunluğu Bulgar halkının tüccarlar sayesinde İslam'ı daha yakından tanımasına olanak sağlamıştır. Hakanın İslam'a girmesi Volga Nehri boylarında yaşayan Türkler için âdeta bir dönüm noktası olmuş ve buralar İslam yurdu hâline gelmiştir.¹¹⁹ Almış Han ihtida ettikten sonra Abdullah Hazari başkanlığında halifeye bir heyet gönderip ondan İslam dinini öğretecek mürşitler, fakihler, cami inşası için mühendisler, Hazar saldırılarına karşı kale yapacak mimarlar ve bunların yapımı için de bir miktar para gibi bazı isteklerde bulunmuştur.¹²⁰ İtil-Bulgarlardan sonra Karahanlılar (840-1212) İslam dinini kabul eden ikinci Türk-İslam devleti olmuştur. 840 yılında Karahanlılar'ın başına geçen ilk hakan Bilge Kül Kadir Han (840-893?) olup putperest¹²¹ bir hükümdardı. Bilge Kül Kadir Han'ın iki oğlu olup Bezir Arslan Han büyük kağan sıfatıyla Balasagun'da, küçük oğlu Oğulçak ise yardımcı kağan sıfatıyla Talas ve Kaşgar'da babalarının ölümünden sonra hüküm sürmeye başladılar. Samani hükümdarı İsmail bin Ahmet 280/893'te Oğulçak'ın hâkimiyeti altındaki Talas'a girince Oğulçak şehrin başkentini Kaşgar'a nakletmek zorunda kaldı. Daha sonraları Samanilerin içindeki kargaşadan faydalanmak isteyen Oğulçak onlardan kendisine sığınma talebinde bulunan

¹¹⁶ Tolunoğulları Devleti'nin de tıpkı İhşidiler gibi yönetici ve askerî sınıfı Türklerden oluşmakta, halkın çoğu ise Arap ve Kiptilerden oluşmaktaydı.

¹¹⁷ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 138.

¹¹⁸ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/27.

¹¹⁹ Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 300.

¹²⁰ Hamevi, *Mucemü'l-Buldan*, 1/486.

¹²¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 194; Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hakanları*, 323.

asi şehzade Ebu Nasr bin Mansur'u ülkesine kabul etti.¹²² Onu Artuç iline yerleştirip idaresini de ona verdi ve Ebu Nasr'ın orada küçük bir mescit yapma isteğini de yerine getirdi. Satuk, Babası Bezir Han'ın 300/913 yılında ölmesi üzerine annesiyle birlikte Balasagun'dan çıkıp Kaşgar'a amcası Oğulçak'ın yanına gitti. Amcası adına vergi toplamak maksadıyla¹²³ Artuç'a giden Satuk orada Ebu Nasr tarafından misafir edildi. Ebu Nasr'ın maiyetindekilerle beraber namaz kıldıklarını gören Satuk ne yaptıklarını sordu ve İslamiyet hakkındaki ilk bilgileri öğrendi. Nişaburlu Ebü'l-Hasen Muhammet bin Süleyman Kelemati gibi sofilerin telkiniyle burada 25 yaşında Müslüman olup (328/940)¹²⁴ Abdülkerim adını aldı ve yanındakilerin de İslam'a girmelerini istedi.¹²⁵ İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) bir gece rüyasında semadan inen bir kişinin ona “*Müslüman ol ki dünya ve ahirette selamet bulasın*” dediğini ve sabah olunca Müslüman olduğunu herkese açıkladığını beyan eder.¹²⁶ Daha sonra kendisine destek veren Müslümanların yardımıyla amcası Oğulçak'la mücadele edip Kaşgar ve Atbaşı'nı fethetti ve batıdaki toprakları kendisine katmak için çok mücadele etti. Amcasını saf dışı bırakan Satuk, “Buğra Han” unvanını aldı. “Mücahit” ve “Gazi” unvanlarıyla da tanınan Satuk Buğra Han, derin bir iman ruhu ile kâfir Türklere karşı uzun süre mücadele vermiştir.¹²⁷ Satuk 344/955 yılında vefat edip Kaşgar yakınlarındaki Artuç'a defnedilmiştir.¹²⁸ Onun İslam dinini kabul etmesi Türkler için âdeta bir dönüm noktası olmuş ve bundan sonra Türkler akın akın İslam dinine girmeye başlamışlardır. Takriben 349/960 yılında Oğuz Yabgu komutan olan Selçuk'un Oğuz Yabgusu ile arası açılmış ve Yenikent'ten Cend bölgesine gelmiş burada 200.000 çadır halkının Müslüman olduğu¹²⁹ bir dönemde o da İslam dinine girmiştir. Müslüman olduktan sonra Oğuz Yabgusuyla iyice arası açılmış hem ona hem de gayrimüslim Türklere karşı cihat etmiştir. İhtilafı olmakla beraber Selçuk 397/1007 yılında vefat etmiş onun açmış olduğu bu çığır ve mücadele 1040 yılında Selçuklu İmparatorluğu gibi bir Türk-İslam devletinin kurulmasına vesile olmuştur.¹³⁰ Kaynaklara göre Türkler arasında

¹²² Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/34, 143; Abdülkerim Özeydın, “Karahanlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/404-412.

¹²³ Veya bir kervanın getirdiği malları görmek maksadıyla Bk. Abdülkerim Özeydın, “Türklerin İslamiyet'i Kabulü”, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/439.

¹²⁴ Satuk Buğra Han'ın Müslüman olduğu yıl hakkında 920, 932 ve 945 gibi farklı görüşler de zikredilmektedir. Bk. Ömer Soner Huncan, “Satuk Buğra Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/181-182.

¹²⁵ Umay Türkes-Günay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2012), 205-206.

¹²⁶ أَنَّهُ رَأَى فِي مَنَامِهِ كَأَنَّ رَجُلًا نَزَلَ مِنَ السَّمَاءِ فَقَالَ بِالتَّرَكِيَّةِ مَا مَعْنَاهُ: أَسْلَمْتُ تَسْلَمُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ، فَأَسْلَمَ فِي مَنَامِهِ، وَأَصْبَحَ فَأُظْهِرَ إِسْلَامَهُ Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 9/116.

¹²⁷ Özeydın, “Türklerin İslamiyet'i Kabulü”, 4/439.

¹²⁸ Özeydın, “Türklerin İslamiyet'i Kabulü”, 4/439; Huncan, “Satuk Buğra Han”, 36/181-182.

¹²⁹ أَسْلَمَ مِنَ الْأَثَرِ الْخَوَ مَائَتِي أَلْفَ خَرَكَاةٍ Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 7/230.

¹³⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, 6/35.

İslam Dinine girme iyice hızlanmış, kitleler hâlinde din değiştirmeler görülmüş ve Türk halkının çoğu bu dönemde artık Müslüman olmuştur. 10. yüzyılın başlarında Amuderya ve Sind arasında ikamet eden Türkler, Ordu şehrinin hakanı ve Gazne ve Gur civarında yaşayan Halaç Türkleri Müslüman olmuştur.¹³¹ İbnü'l-Esir'in aktardığına göre Balasagun ve Kaşgar civarında ikamet eden 10.000 çadırılık bir Türk halkı da 434/1043 yılında Müslüman olmuş ve Kurban Bayramında 20.000 koyun kurban etmişlerdir.¹³² Ve yine aynı yıllarda kış aylarını Balasagun yaz aylarını ise Bulgar civarında geçiren Türklerde Müslüman olup farklı bölgelere dağılmışlar ve dağılan Türkler gittikleri her bölgeye 1000 çadır kurmuşlardı.¹³³ Böylelikle 11. yüzyıla gelindiğinde Çin civarında yaşayan Tatar ve Hitaylar dışında Müslüman olmayan hiç bir Türk halkı kalmamıştı.¹³⁴ Bu yüzyılda Türk boyları arasında İslamlaşma öyle boyutlara ulaştı ki artık “Türk” adı “Müslüman” kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanılmaya başlandı.¹³⁵ Hatta Avrupa'daki Hristiyanlar hangi halktan olursa olsun bir kişi Müslüman olduğunda ona “Türk oldu” derlerdi.¹³⁶ Ayrıca şunu da ifade edelim ki zaten cihan hâkimiyeti mefkûresine sahip olan bu ilk Türk-İslam devletleri özellikle de Selçuklular tanıştığı bu yeni din ile yeni bir kan bulmuş, kendi mefkûresiyle İslam'ın cihat ruhunu birleştirerek Müslümanların hamiliğini yapmışlar ve her defasında birleşerek İslam topraklarına Haçlı Seferleri düzenleyen Hristiyanlara kan kusturmuşlardır.¹³⁷ Dolayısıyla Selçuklular muazzam bir Türk-İslam imparatorluğu kurarak kudretini yitirmiş olan İslam âlemini tekrar canlandırmışlar ve İslam dünyasının hamiliğini üstlenmişlerdir.¹³⁸ Bu dönemde Türkler arasında İslamiyet'in hızlı bir şekilde yayılmasına etki eden en önemli faktörlerden birisi de şüphesiz sufi dervişlerdir. Bu coğrafyada ortaya çıkan Nakşibendiyye, Yeseviyye ve Kübreviyye gibi tarikatlar ve bu tarikatlara bağlı dervişlerin İslamiyet'i benliğinde yaşamaları ve onu mistik bir tarzda sunmaları Türkleri etkilemiş ve Orta Asya'nın İslamlaşmasına çok önemli katkıda bulunmuştur.¹³⁹

¹³¹ Özeydın, “Türk”, 41/474-480.

¹³² أسلم من كُفار التُّرك الَّذِينَ كَانُوا يَطْرُقُونَ بِلَادَ الْإِسْلَامِ بَنُو آجِي بَلَسَاغُونَ وَكَاشَغَرٌ، عَشْرَةُ آلَافٍ خَزْكَاءَ، وَصَحَّوْا يَوْمَ عِيدِ الْأَضْحَى بِعَشْرِينَ Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/45.

¹³³ وَكَانُوا يُصَيِّفُونَ بَنُو آجِي بُلْغَارَ، وَيُشْتُونَ بَنُو آجِي بَلَسَاغُونَ، فَلَمَّا أَسْلَمُوا تَفَرَّقُوا فِي الْبِلَادِ، فَكَانَ فِي كُلِّ نَاحِيَةٍ آلَفٌ خَزْكَاءَ Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/45.

¹³⁴ وَبَقِيَ مِنَ الْأَتْرَاكِ مَنْ لَمْ يُسْلَمْ تَتَرَّ وَخَطَا، وَهُمْ بَنُو آجِي الصِّينِ Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 8/45.

¹³⁵ Özeydın, “Türk”, 41/474-480.

¹³⁶ Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, çev. Nihal Önal (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1975), 168.

¹³⁷ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/175, 185.

¹³⁸ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 1/175; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 180.

¹³⁹ Mesut Avcı, “İslam'ın Orta Asya Tarihi”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/1 (2020), 517-528.

1.5. İslam Sonrası Türklerde Kültür ve Edebiyat

Kültürel karşılaşmalar kültürler arası etkileşime yol açar ve bu karşılaşmalar savaş, göç ve benzeri yollarla olabilir.¹⁴⁰ Göçebe bir toplum olan Türkler bazı zamanlar doğudan batıya doğru göçler yaparak Avrupa'nın içlerine kadar girmişler ve oradaki kavimlerle iletişim kurmuşlar, bazı zamanlar da Orta Asya'da kendine komşu devletlerle çok çetin savaşlara girişmişlerdir. Geneli savaş şeklinde cereyan eden bu karşılaşmalarda ister istemez farklı kültürler birbirinden etkilenmişlerdir. Türkleri köklü bir kültürel değişikliğe sürükleyen en önemli olay yine bir savaş sebebiyle meydana gelmiş ve Talas Savaşı'yla temelleri atılacak olan bu köklü değişim asırlar içinde büyük bir milletin İslamlaşması ile neticelenmiştir. Bu değişimin etkisi öylesine büyük olmuştur ki sadece Türkleri değil Dünya tarihini bile etkilemiştir. Bu durumu Tarihçi ve Türkolog Laszlo Rasonyi şöyle dile getiriyor. “Dünya tarihinde Türklerin İslam’a intisabı kadar başta önemsiz görünen fakat sonunda büyük tesiri olan başka bir hadise gösterilemez.”¹⁴¹ Çünkü Türkler bir taraftan Arapların diğer taraftan Çinlilerin yoğun baskısı altında yok olma tehlikesiyle baş başa iken bir savaşla talihi dönmüş, zamanla İslam’a girmiş ve 11. yüzyıldan itibaren İslam'ın bayraktarlığını yaparak¹⁴² yüzyıllar boyunca farklı kavimleri güdümleri altına alacak haşmetli günler görmüşlerdir. Türk toplulukları İslamiyet'ten önce birçok dine girmiş ve bir kısmı bu dinlerin tesiriyle millî kimliklerini tamamen kaybetmişlerdir. Örneğin Bulgar Türkleri Hristiyan kültürünün, Çin'de güçlü bir devlet kuran Tabgaçlar ise Budizm'in etkisiyle yok olup gitmişlerdir. Oysa İslamiyet birçok yönüyle Türk kültürüne uygun olduğundan muazzam etkisine rağmen Türklüğü yok etmemiş bilakis onu yüzyıllar süren bir medeniyet hâline getirmiştir.¹⁴³

Dinin sosyo-kültürel hayata etkisine gelince din, âdeta sosyal ve kültürel değişimin motoru mesabesinde ve dinin en ciddi fonksiyonlarından biri kültür meselesinde baskın rol oynamasıdır. Çünkü her toplumun kültürü muhakkak dinden etkilenir ve dinden ilişigi kesik bir kültür düşünülemez. Hatta din, kültürü öylesine etkiler ki bazen o kültürü inşa eder. Bu bağlamda Ejder Okumuş dinin kültürü üç şekilde etkileyeceğinden bahseder. “1-) Din kültürü destekleyebilir. 2-) Değiştirebilir. 3-) İnşa edebilir.”¹⁴⁴ Eliot ise hiç böyle bir ayrıma gitmeden dinin kültüre nüfuzu bağlamında “kültür aslında herhangi bir toplumun

¹⁴⁰ Ejder Okumuş, “Toplum Bağlamında Din-Kültür Etkileşimi”, *Turkish Studies* 11/7 (2016), 269-292.

¹⁴¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 158; İhsan Çapcıoğlu - Hayati Beşirli, *Türk Kültürü El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 545.

¹⁴² Yılmaz Özakpınar, *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 193.

¹⁴³ Kaplan, *Kültür ve Dil*, 34.

¹⁴⁴ Ejder Okumuş, *Dinin Meşrulaştırma Gücü* (İstanbul: Ark Kitapları, 2005), 192; Okumuş, “Din-Kültür Etkileşimi”, 269-292.

dininin vücut bulmuş şeklidir”¹⁴⁵ diyerek direkt onun inşa etmedeki gücü üzerinde durur. Burada Okumuş’un tasnifi üzerinden hareket edecek olursak İslam dini Türk milletinin kültürü etkilemede bu tasnifin ikinci sırasında incelenebilir. İslamiyet diğer dinler gibi Türk milletinin benliğini yok etmemiş fakat onu belli oranda etkilemiş ve ona İslami bir kisve giydirmiştir. İslam dini dil, ahlak, sanat, değer yargıları, gelenek, örf ve âdetlere kadar birçok yönden Türk toplumunu etkilemiş¹⁴⁶ ve bin yıl Türk kültürünü yoğurmuştur.¹⁴⁷

Dinin binlerce yıl etkileyip yoğurduğu ve ilmek ilmek işlediği kültürün en önemli parçası ise şüphesiz dildir. İslam, Türk diline İslami temaları, İslami terimleri ve İslami muhayyile gücünü sokmuştur.¹⁴⁸ Dolayısıyla bu yeni din Türk milletinin kültürünü biçimlendirdiği gibi kültürün en önemli hazinesi olan dilini de zamanla etkilemiştir. Çünkü hiçbir dil değişmez bir biçim kazanmış, katılmış ve olmuş bitmiş değildir ve her dil daima bir evrim hâlinindedir.¹⁴⁹ Bütün diller âdeta bir nehir gibi geçtiği her topraktan¹⁵⁰ ve uğradığı her medeniyetten bir şeyler alarak değişir, gelişir ve zenginleşir. İngiliz Şair Eliot İngilizcenin zenginliğini iftiharla şöyle dile getirir: “İngilizcenin kelime hazinesi öyle zengindir ki herhangi bir şairin kelime dağarcığı, servetiyle kıyaslanacak olsa çok fakir kalır. Fakat İngilizcenin zengin bir şiir dili olmasının sebebi bu değildir. Bu sadece bir neticedir. Benim fikrimce dildeki bu zenginliğin sebebi, İngilizcenin çok çeşitli unsurlardan oluşmuş olmasıdır.” dedikten sonra devamla İngilizcenin hangi dillerden beslendiğini şöyle ifade ediyor: “Tabi ki zengin bir dil olmamızı Almanca, İskandinav dilleri, Norman Fransızcası, Fransızca ve Latince’den alıp İngilizceye adapte ettiğimiz kelimeler ve Keltçe gibi dillere borçluyuz. Bugün İngiliz dili çeşitli kaynakların sağladığı taptaze imkânların zevkine varmaktadır”¹⁵¹ diyerek dildeki zenginlik ve çeşitliliğin bir şaire rahatça dolaşabileceği bir ortam yarattığından bahsetmektedir. Esasen Türkçe de tıpkı İngilizce gibi Farsça, Arapça, Fransızca, İngilizce, Rumca ve İtalyanca gibi çok çeşitli unsurlardan müteşekkil zengin bir dil yani imparatorluk dilidir. Türkler Müslüman olunca özellikle Arapça ve Farsçadan çok kelime almışlar ve şiirimizde özellikle divan edebiyatında bu iki dilin yoğun bir şekilde kullanıldığı özel bir edebiyat vücuda

¹⁴⁵ T.S. Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, çev. Sevim Kantarcıoğlu (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 20.

¹⁴⁶ Hasan Tanrıverdi, “Din-Kültür ilişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 595-601.

¹⁴⁷ Kaplan, *Kültür ve Dil*, 71.

¹⁴⁸ Yünni Sezen, *Kültür ve Din Türk-İslam Örneği* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 72.

¹⁴⁹ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 114.

¹⁵⁰ Kaplan, *Kültür ve Dil*, 143.

¹⁵¹ Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler*, 121-122.

getirmişlerdir. Türk edebiyatının en mükemmel örneklerinin verildiği bu dönem her ne kadar ağdalı bir dil tercih edilmişse de başkasının değil her şeyi ile Türk milletinin ve Türk edebiyatının en zengin devresidir. Nitekim Ziya Gökalp bu zenginliği redderek öz Türkçe elde edeceğiz diye uydurma kelimeler türetmenin ne kadar zararlı olduğunu *Lisan* şiirinde şöyle dile getiriyor:

Uydurma söz yapmayız / Yapma yola sapmayız

*Türkçeleşmiş Türkçedir / Eski köke tapmayız*¹⁵²

1.6. Arap Edebiyatının Türk Edebiyatına Etkisi

İslamiyet'in etkisiyle 11. yüzyıldan başlayarak Türkçede Arapça ve Farsçanın etkisi gitgide artan düzeyde devam etmiştir.¹⁵³ Çünkü milletlerin dil ve edebiyatları, toplumun içinde bulunduğu kültürel değerlerle eşit şekilde gelişir ve değişir. Bir milletin kültürü derin bir dönüşüm geçirdiğinde aynı dönüşüm o milletin meydana getirdiği edebî eserlerde de hissedilir. Milletlerin dış dünyası hangi tarafa meylederse düş dünyası da o tarafa meyleder ve o istikamette ilerleme kaydeder.¹⁵⁴ Milletlerin düş dünyasını ise edebiyatları, edebiyatın da en değerli parçası olan şiirleri meydana getirir. Türk toplumunun varlık tarihindeki en köklü değişimi olan İslamiyet'in kabulü onun şiirini sade bir havanın hâkim olduğu badiye ortamından koparıp girift mecralara doğru yolculuğa çıkarmıştır. Bu büyük hadiseyle birlikte Türkler, Arap ve Farsların oluşturduğu estetik formları gelişmiş, "İslam edebiyatı" denen edebî bir havzaya dâhil olmuşlar ve orada zengin bir edebî birikimle karşılaşmışlardır. İşte bu karşılaşma Türk-İslam edebiyatını vücuda getirmiştir.¹⁵⁵ Böylelikle Türk milleti edebî sahada yeni bir din, yeni bir anlayış ve yeni bir yaşayışla İslam öncesi şiirlerinde görülmeyen yeni bir muhteva ve tüm bunların tesiriyle de zengin bir şekil kazanmıştır.¹⁵⁶ Bu yeni edebî çevre Türk edebiyatının millî üslubu olan sade dil, dördlük nazım birimi, millî nazım şekilleri ve hece ölçüsünü yok etmemiş bunlar halk edebiyatı, tekke edebiyatı ve âşık edebiyatı içinde varlığını devam ettirmiştir.¹⁵⁷ İslamiyet'ten evvel birbirinden derin farklarla ayrılan Arap, Fars ve Türk edebiyatları İslam dairesine girilmekle ortak bir medeniyetinin çatısı altında birleşmiş oldu. Dolayısıyla Arap edebiyatı İslam'ın etkisiyle önceki edebî dünyasından daha farklı bir hâl aldığı gibi

¹⁵² Ziya Gökalp, *Yeni Hayat Doğru Yol* (Ankara: Elips Kitap, 2006), 16.

¹⁵³ Mustafa İsen, *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2009), 60.

¹⁵⁴ Mustafa Yasin Başçetin, "İslamiyet'in Türk Şiirine Tesiri", *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Amman: Yunus Emre Enstitüsü, 2014), 332-348.

¹⁵⁵ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 16-17.

¹⁵⁶ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 117.

¹⁵⁷ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 17.

Fars edebiyatı da bu etkiyle birçok yönden Arap edebiyatıyla benzerlik gösterdi. Aynı şekilde Türk edebiyatı da İslam'la birlikte dil, edebiyat (vezin, kafiye, nazım türü, nazım birimi, nazım biçimi, edebî sanatlar) ve kaynaklar bakımından Arap edebiyatıyla etkileşimde bulunmuştur.¹⁵⁸ Şimdi bunları sırasıyla ele alacağız.

1.6.1. Dil

Bir topluluk yeni bir dine girdiğinde o dinin kavramlarıyla beraber kutsal kitabının dilini de öğrenir. Mesela Türkler Manihaizm'e girdiklerinde Sogd kültür ve medeniyetini öğrendiği gibi kutsal Sogd lehçesini de öğrenmişlerdir. Aynı şekilde İslam'a girince bir yandan Arap-Fars tesiriyle meydana gelmiş İslam medeniyetini ve kavramlarını, bir yandan da Kur'an dili olan Arapçayı öğrenip tesiri altında kalmışlar, dilin henüz ifade edemediği kavramları mecburen Arapça veya Farsçadan almışlardır. İslamiyet Türklere İran üzerinden gelmiş Türklerden önce İran üzerinde etkisini göstermiştir. İran yoluyla Türklere aktarılırken ister istemez dinin en temel ibadetleri ile ilgili bazı kavramlar Türkçeye Arap dilinden değil Fars dilinden geçmiştir.¹⁵⁹ Özellikle medreseler kurulduktan sonra Arapça ve Farsçanın tesiri günden güne çoğalmıştır.¹⁶⁰ Dolayısıyla bu yeni medeniyette ilk dikkat çeken değişme dil alanında meydana gelmiştir. Türk milleti İslam uygarlığı havzasına girince dillerine bu yeni uygarlığın inanç, ilim ve düşünce dünyasından çok sayıda sözcük girmeye başlamıştır. Öte yandan Türklerin bu yeni uygarlığı iyi öğrenmek ve onun ideolojisini iyi kavramak için İslam'ın ilim dili Arapça ile edebiyat dili olan Farsçayı öğrenmeleri icap etti.¹⁶¹ İranlılar İslamiyet'le Türklerden daha önce tanışmakla onların edebiyatlarından da etkilenmişler ve Arap edebiyatını kendi edebî zevklerine göre yorumlamışlardır. Dolayısıyla Fars edebiyatına bakıldığında edebiyatı meydana getiren birçok edebî unsurun öz itibarıyla Arap edebiyatına mahsus olduğu müşahade edilecektir. Türkler edebî mahsullerini Fars edebiyatının tesiriyle vücuda getirmiş olsalar da esasen bu eserlerin içeriği, nazımlardaki ölçü ve kafiye, nazım tür ve biçimleri ve edebî sanatlar İranlıların da etkisinde kaldıkları Arap edebiyatından esinlenerek ortaya konulmuştur.¹⁶² Yani zincirleme bir şekilde Arap edebiyatı Fars edebiyatına, Fars edebiyatı da Türk edebiyatına tesir etmiş ve bu silsile köken itibarıyla Arap edebiyatına dayanmıştır. Arap edebiyatı Türklerin tam manasıyla İslam'a girdikleri

¹⁵⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 99.

¹⁵⁹ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 10; Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 118.

¹⁶⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 151.

¹⁶¹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, 90-91.

¹⁶² Mehmet Akkuş, "Arap ve Türk Edebiyatında Dinî Edebiyatın Müsterekleri", *İslami Türk Edebiyatı Sempozyumu* (İstanbul: Sütun Yayınları, 2012), 271-280.

ana dek gelişimini ikmal etmiş, Türk edipler de böylesine ilerleme kaydetmiş bir edebiyatı karşılarında bulunca onu kendi dünyalarına göre yeniden yorumlamış ve kendi edebiyatlarına uyacak şekilde bazı değişiklikler yapmışlardır. Dil bakımından incelendiğinde bu tesir asırlar boyu farklı düzeylerde kendisini göstermiştir.¹⁶³ Türk dili, Türk ve Arap coğrafyası arasında köprü olması dolayısıyla Arapça kadar olmasa da Fars dilinden de ciddi manada etkilendiğinden burada ona da yer yer değinmemiz kaçınılmaz olmuştur. Şimdi yüzyıllar içinde Arapçanın dilsel tesirinin hangi boyutlarda meydana geldiğini inceleyeceğiz.

Şu bir gerçek ki yaşayan diller arasında hiçbir dil başlangıçtaki saflığını koruyabilmiş değildir. Çünkü dil de tüm sosyal ve kültürel varlıklar gibi zamanla değişimden kurtulamaz.¹⁶⁴ Kur'an ve hadislerin Arapça olması ve insanların bunları aslından okuyup anlamak istemeleri, ezanın ve hutbenin Arapça okunması, ibadetin Arapça olması ve bilim adamlarının eserlerini Arapça yazması gibi sebepler Arapçaya ilgiyi arttırmış ve 11. yüzyıldan başlayarak Arapça, dili etkisi altına almaya başlamıştır.¹⁶⁵ Geçiş dönemi eserleri diye adlandırılan ve 11. yüzyılda (1069-1070) Yusuf Has Hacıp tarafından kaleme alınıp Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han'a (ö. 496/1103) sunulan Kutadgu Bilig'in dil bakımından fazlasıyla saf bir Türkçe ile kaleme alındığını müşahade ediyoruz. 6645 beyit ve 173 dörtlükten meydana gelen bu manzum eserde, Abdülkadir İnan'ın tahminine göre yabancı sözcük oranı, %10'u geçmiyor.¹⁶⁶ Buna karşın Şükrü Kurgan ise bu oranın %4 olduğunu söylüyor.¹⁶⁷ Görüldüğü gibi Kutadgu Bilig'de kullanılan Türkçe henüz saflığını yitirmemiştir. Ancak çok geçmeden hemen 12. yüzyılda Edip Ahmet Yükneki tarafından yine manzum bir tarzda yazılan *Atabetü'l-Hakayık*'ta¹⁶⁸ Arap dili Türkçeye öylesine seri bir şekilde nüfuz etmiştir ki bu oran % 20'lere çıkmıştır.¹⁶⁹ Bu durum asırlar boyu artarak devam etmiş ve 17. yüzyıl Osmanlı Devrinde Nergisi (ö. 1044/1635) ve Veysi (ö. 1037/1628) gibi divan edebiyatı üstatlarının eserlerinde %90'lara vardığı tespit edilmiştir.¹⁷⁰ Bu durum İslamiyet öncesi Türk edebiyatıyla karşılaştırılınca

¹⁶³ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 118.

¹⁶⁴ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 60.

¹⁶⁵ Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 62.

¹⁶⁶ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 2/42.

¹⁶⁷ Şükrü Kurgan, "Divan-ı Lügatî't-Türk Üzerine", *Türk Dili Dergisi* 27 (1972), 253; Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslamiyet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 145.

¹⁶⁸ Bu eser Karahanlı beylerinden Muhammet Dâd Sipehsalar'a sunulmuştur. Bk. Bilal Kemikli, *Türk İslam Edebiyatı Giriş* (Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2018), 50.

¹⁶⁹ Akpınar, *Türk Tarihinde İslamiyet*, 146.

¹⁷⁰ İsmail Habib Sevük, *Dil Davası* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1949), 10; Akpınar, *Türk Tarihinde İslamiyet*, 146.

arada ciddi manada uçurum olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü yukarıda da değindiğimiz üzere İslam öncesi yazılı kaynakların ilki sayılan Orhun Yazıtlarına bakıldığında yabancı dil etkisinin % 1'i dahi bulmadığı görülmektedir.¹⁷¹ Bu dönemde yazılan bir diğer geçiş dönemi eseri Türkçe öğrenmenin gerekliliğini vurgulayarak “derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü alabilmek için onların diliyle konuşmaktan başka yol yoktur” diyen ve Araplara Türkçeyi öğretmek için bir sözlük yazdığını dile getiren Kaşgarlı Mahmut’un (ö. 472/1090) *Divan-ı Lügati’t-Türk*’üdür. Bu eser Türk kültür ve medeniyet tarihi açısından oldukça önemlidir. 1074 yılında yazımı tamamlanan ve 7500 civarı sözcük ihtiva eden bu eser Abbasi halifesi Muktedi Biemrillah’a¹⁷² (ö. 487/1094) sunulmuştur.¹⁷³ Yine 12. yüzyılda Hoca Ahmet Yesevi (ö. 562/1166) tarafından Hakaniye lehçesiyle yazılan ve hem hece hem de aruz vezninin kullanıldığı *Divan-ı Hikmet* dil bakımından oldukça sadedir.¹⁷⁴ Yine bu dönemde dikkat çeken diğer önemli eserler ise yalın bir dille kaleme alınan Kur’an tercümeleridir. Genel hatlarıyla 11 ve 12. yüzyılda göze çarpan Türk edebiyatının ilk örneklerinin dil bakımından etkilenme durumu bu şekilde olup sınırlı seviyede kalmıştır.

13. yüzyıla gelindiğinde ise İslam dünyasının hâkimiyeti Türklerin eline geçti ve Selçuklular (1040-1308) kısa bir zaman içerisinde büyük bir Türk-İslam devleti hâline geldiler. Selçuklu Devleti’nde Türkçe ordu ve saray dili idi. Arapça ve Farsça ise kısa bir süre içinde büyük bir ilim ve sanat diline dönüştü. Hem ilmî ve edebî eserler bu dillerle yazılıyor hem de resmî yazışmalarda millî dil hâkim olamıyordu.¹⁷⁵ Böylece Selçuklularda edebî dil Farsça ağırlıklı olarak varlığını sürdürdü. Resmî dil ise ilk anlardan itibaren Arapça ve Farsça olarak devam etti.¹⁷⁶ Tüm bunlarla birlikte halkın anlayacağı sade dille yazılmış Türkçe Kur’an ve hadis tercümeleri ve her ne kadar günümüze kadar ulaşmasa da *Seyyit Battal Gazi* menkıbeleri de mevcuttu.¹⁷⁷ Moğol istilaları neticesinde Anadolu Selçuklularının zayıflamasıyla bağımsızlığını ilan etmiş olan Karamanoğlu Beyliğinin başına 1261 yılında Karamanoğlu Mehmet (ö. 676/1277) geçti ve kısa zamanda kuzeye

¹⁷¹ Aksan, *Türkçenin Sözcük Varlığı*, 126.

¹⁷² Yusuf Has Hacı ve Kaşgarlı Mahmut her ikisi de Karahanlı Devleti tebaasından olup hatta Kaşgarlı, Tamgaç Buğra Han’ın yeğenidir. Buna rağmen eserini Buğra Han’a değil de Abbasi Halifesine sunmasının nedeni; 1057 yılında ailesinin taht kavgaları sebebiyle suikasta uğraması sonucu ülkesinden ayrılarak diğer Türk yurtlarına gitmesidir. Kaşgarlı diğer Türk yurtlarını epeyce gezdikten sonra Bağdat’a gelerek eserini tamamlamış 27. Abbasi Halifesi Muktedi Biemrillah’a sunmuş ve 1080 yılında ilmî faaliyetlerde bulunmak üzere tekrar ülkesine dönmüştür. Bk. Ömer Faruk Akün, “Kaşgarlı Mahmut”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/9-15.

¹⁷³ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 76-80.

¹⁷⁴ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 40.

¹⁷⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 190.

¹⁷⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 212, 334.

¹⁷⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 212.

doğru ilerleyerek Niğde, Kayseri, Aksaray ve Konya gibi şehirleri ele geçirdi. İranlı Tarihçi İbni Bibi'nin (ö. 684/1285) naklettiğine göre millî dilin bu durumundan rahatsız olan Mehmet Bey Konya'yı Selçuklulardan alınca 10 Zilhicce 676/13 Mayıs 1277'de hâkimiyeti altındaki her bölgeye “bugünden sonra divanda, dergâhda, bargâhda, meydanda Türkçeden başka dil konuşulmayacaktır”¹⁷⁸ diye ferman gönderdi. Ancak bu başkaldırı çok geçmeden bastırıldı ve Konya'da yine Farsça hâkim duruma geldi.¹⁷⁹ Bununla beraber Fuat Köprülü “bu olaydan sonra Türkçe devlet teşkilatında yavaş yavaş itibar kazanmaya başladı”¹⁸⁰ demiştir. Bu devirde Mevlana'nın (ö. 672/1273) *Mesnevi*'si ve *Divan*'ı; Sultan Veled'in (ö. 712/1312) *İbtidaname*'si; önemlidir.¹⁸¹ Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkim olduğu bu yüzyılda klasik şiir Anadolu topraklarında Hoca Dehhani ile başlamıştır.¹⁸² Köprülü, divan edebiyatının başlangıcı ile ilgili böyle söylemekle beraber son yıllarda yapılan araştırmalara göre 623/1226'da dünyaya gelen Sultan Veled dışında ne Hoca Dehhani ne de Şeyyad Hamza 13. yüzyıl şairlerinden değildir.¹⁸³ Mevlana'nın ise 10-15 beyti geçmeyen Türkçe şiirleri dışında Türkçe yazılmış bir eseri olmayıp¹⁸⁴ eserlerini ağırlıklı olarak Farsça, nadiren de Arapça yazmıştır.¹⁸⁵ Durum böyle olmakla birlikte Hoca Dehhani'nin manzumelerindeki gelişmişlik klasik şiirde geçirilmiş bir hazırlık devresinin varlığını göstermektedir. Bu hazırlık devresi ise 13. yüzyıl olup divan edebiyatının ilk filizlendiği asırdır.¹⁸⁶ O hâlde divan edebiyatı her ne kadar Hoca Dehhani ile başlatılamasa da Türkçe şiirler yazdığı bilinen¹⁸⁷ ve ömrünün çoğunu 13. asırda geçiren Sultan Veled'in şiirlerine dayanılarak yine 13. asırdan itibaren başlatılabilir. Zira onun tespit edilmiş 367 kadar Türkçe şiiri mevcuttur.¹⁸⁸

14. yüzyılda Anadolu coğrafyasında Selçukluların dağılmasıyla tarih sahnesinde yerini alan ve Arap ve Fars kültürüne yabancı beylerin kurdukları Anadolu Beylikleri boy göstermeye başladı. Bu beylikler arasında ise Osmanlı Beyliği temayüz etmeye başlamıştı.

¹⁷⁸ بَعْدَ الْيَوْمِ دَرِ دِيَوَانِ وَدَرْگَاهِ وَ بَارگَاهِ جَزْ بَرَبَانِ تُرْجِي سَخْنُ نَرَانِنْدُ Bk. İbni Bibi, *Ahbar-ı Selaçika-ı Rum bihi İnzimamı Selçukname-i İbni Bibi* (Merkezi Tahkikat Rayane-i Isfahan, ts.), 711; İbni Bibi, *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman (Ankara: Uzluk Basimevi, 1941), 294.

¹⁷⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 335; Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 299.

¹⁸⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 252.

¹⁸¹ Faruk Kadri Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2012), 194-198.

¹⁸² Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 337; Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, 10.

¹⁸³ Ömer Faruk Akün, “Divan Edebiyatı”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/389-427.

¹⁸⁴ Neşet Çağatay, “Mevlana'nın Yazı Dili Niçin Farsça'dır”, *Belleten* 47/185 (1983), 38.

¹⁸⁵ Reşat Öngören, “Mevlana Celaleddin Rumi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/441-448.

¹⁸⁶ Akün, “Divan Edebiyatı”, 9/389-427.

¹⁸⁷ Veyis Değirmençay, “Sultan Veled”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/521-522.

¹⁸⁸ Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 329.

Bu beyler Türk diline değer vererek Türkçe eserlerin meydana getirilmesine, Arapça ve Farsça eserlerin de tercüme edilmesine öncülük ettiler. Böylece beylerin teşvikiyle Anadolu'da sade söyleyişin ve Arapça ve Farsçadan yapılan tercümelerin ağırlık kazandığını görüyoruz.¹⁸⁹ Bu dönemde Türkçenin sarayda itibar kazanmaya başlaması Kur'an tercümelerinden tıbbı ve baytarlığa kadar birçok alanda gayet arı bir dille eserler verilmesine katkı sağladı.¹⁹⁰ Dolayısıyla 14. yüzyıl Türk edebiyatının, güçlü bir şekilde gelişim gösterdiği, millî dilin Arapça ve Farsçaya karşı üstün tutulduğu bir devirdir. Türk diline bu şekilde önem verilmesi şairler tarafından da güzel karşılanmış ve Türk dili edebiyat ve bilim lisanı olmuştur. Böyle olmakla birlikte yine de bazı resmî yazışmalarda hâlâ Farsça; kitabe, vakfiye ve şeri muamelelerde, fıkıh ve kelama ait ilmî eserlerde Arapça; tasavvufa dair eserlerde ise hem Arapça hem Farsça kullanılıyordu.¹⁹¹ Görüldüğü gibi 14. yüzyılda millî dile yönelişin etkisiyle Arap dilinin Türk diline tesiri sınırlı boyutlarda kalmıştır. Böyle demekle Türkçenin, Arapça ve Farsçadan tamamen soyutlandığı anlaşılmamalıdır. Çünkü yazılan eserlerde Türkçeye mal olmuş halkın rahatça anlayabileceği Arapça ve Farsça kelimeler de mevcuttu. Diğer yandan bu yüzyıl aynı zamanda divan edebiyatının kuruluş çağı denilebilecek bir yüzyıl olma özelliğini de göstermiştir.¹⁹² Gülşehri (ö. 717/1317) ve *Mantuku't-Tayr*'ı; Âşık Paşa (ö. 733/1332) ve *Garipname*'si; Hoca Mesud ve *Ferhengname-i Sadi*'si ve *Süheylü Nevbahar*'ı; Ahmedî (ö. 815/1412) ve *İskendername*'si; Kul Mesud ve *Kelile ve Dimne*'si; Kadı Burhanettin (ö. 800/1398) ve *Divan*'ı bu devrin önemli edebiyatçıları ve eserleri olarak göze çarpmaktadır.¹⁹³

15. yüzyılda Emir Süleyman, Çelebi Mehmet, II. Murat¹⁹⁴ ve Avni mahlasıyla şiirler yazan Fatih Sultan Mehmet gibi şiir ve edebiyata meraklı olan padişahların varlığı ve bunların Türkçe eser yazan edip ve âlimleri desteklemesi bu dönemde sade dil ile pek çok eser yazılmasına vesile oldu.¹⁹⁵ Tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, tarih, tıp ve siyer dallarında klasik eserler ve yine edep ve ahlakla ilgili diğer eser ve hikâyeler hep yalın bir dille Türkçeye tercüme edildi.¹⁹⁶ Süleyman Çelebi (ö. 825/1422), Dede Ömer Ruşeni (ö.

¹⁸⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 339.

¹⁹⁰ Mustafa Özkan, "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu", *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu* (Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006), 56.

¹⁹¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 352.

¹⁹² Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, 205.

¹⁹³ Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, 203-213.

¹⁹⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 356.

¹⁹⁵ Özkan, "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu", 56-57.

¹⁹⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 359.

892/1487), Yazıcıoğlu Mehmet (ö. 855/1451) ve Nesimi (ö. 820/1417) bu devrin sade bir dille yazan müellifleri olarak öne çıkmaktadır. Fatih'in kanunnameleri ve vakfiyeler gibi resmî yazışmaların da bu devirde sade bir Türkçe ile yapılması dikkat çekiyor. Yine Balıkesirli Devletoğlu Yusuf (ö. 828/1424), 1424'te yazdığı bir eserinde medreselerde eğitim-öğretim faaliyetlerinin Türkçe olarak yapıldığını söylemektedir. Tüm bunlardan anlıyoruz ki bu asırda Türk dili artık hem resmî devlet dili hem de ilim ve edebiyat dili hâlini almıştır.¹⁹⁷ Ne var ki millî lisana yöneliş ve dilde sadelik anlayışı ancak bu yüzyılın yarısına kadar devam edebilmiştir. İstanbul'un fethinden sonra ve onu takip eden yıllarda sınırların genişlemesi ve siyasi birliğin sağlanmasıyla Türkçe artık imparatorluk dili hâline gelmiş ve en olgun ürünlerini vermeye başlamıştır.¹⁹⁸ Beylikten imparatorluğa doğru bu evrilme zamanla İran, Azerbaycan, Irak ve Horasan bölgesindeki şair ve âlimleri birer kültür merkezi hâline gelen Osmanlı saraylarına çekmiş ve burada oldukça hürmet görmüşlerdir.¹⁹⁹ Farklı bölgelerden gelen şair ve ilim adamlarının Osmanlı saraylarında toplanması ve itibar görmeleri ayrıca edebî anlayışta Fars edebiyatının model alınması günden güne Arapça ve Farsçaya ilgiyi artırmıştır.²⁰⁰ Ayrıca Türk dilinin aruz kalıplarına uygun olmaması sebebiyle Türk şairleri yabancı şairlerden geri kalınca bu durum şairleri şiirlerinde bol miktarda Arapça ve Farsça kelimeler kullanmaya sevk etmiştir. Böylece 15. yüzyılın ilk yarısındaki sade dil anlayışı yerini yavaş yavaş ağdalı bir dile terk etmeye ve Türkçe iyiden iyiye Arapça ve Farsçanın etkisi altına girmeye başlamıştır. Öyle ki zamanla Fars edebiyatının tüm mazmunları kullanılır hâle gelmiştir.²⁰¹ Böylece 13. yüzyılda kıvılcım mahiyetinde baş gösteren divan edebiyatı 15. yüzyılın ikinci yarısında klasik bir edebiyat görünümü kazanmaya başlamıştır.²⁰² Bu yoğun etkiyle Arapça ve Farsçaya ait bazı gramer kalıpları Türkçeye girmeye başlamış ve söz dizimindeki Farsça tamlamalar artarak devam edip 17. yüzyılda doruğa ulaşmıştır. Etki ciddi boyutlara ulaşınca 15. yüzyıl şairlerinden ve Çağatay edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Ali Şir Nevai (ö. 906/1501) bu duruma tepki vermek için Türkçenin Farsçadan daha mükemmel bir dil olduğunu ispat maksadıyla *Muhakemetü'l-Lügateyn* adını verdiği bir eser kaleme almıştır. Dil yönünden bu eserde incelemelerde bulunan Abdülkadir İnan tepki olarak yazılan bu eserde bile yabancı kelime oranının %46 olduğunu tespit etmiştir.²⁰³ 15. yüzyıla kadar *Eski*

¹⁹⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 354.

¹⁹⁸ Özkan, "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu", 57.

¹⁹⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 375.

²⁰⁰ Özkan, "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu", 57.

²⁰¹ Özkan, "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu", 57.

²⁰² Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 105.

²⁰³ İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, 2/111.

Anadolu Türkçesi denilen Batı Türkçesi bu tarihten itibaren *Osmanlı Türkçesi* denilen yeni bir devreye girmiştir.²⁰⁴

16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yükseliş devri olup en ihtişamlı günleridir. Bu devrin padişahları da bir önceki asırda olduğu gibi bizzat kendilerinin şair ve âlim olması dolayısıyla bilim, sanat ve edebiyata önem verip âlim ve şairleri himaye etmişler ve hazineden onlara maaş bağlamışlardır.²⁰⁵ Bu durum şiir ve edebiyatın gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bu asırda Anadolu'da Hayali (ö. 964/1557), Fuzuli (ö. 963/1556), Zati (ö. 953/1546) ve Baki (ö. 1008/1600) gibi çağının ve tüm zamanların en kıymetli şairleri yetişmiştir. Çağın modasına uyan bu şairler ahenksiz kelimeleri terk edip yerine aruz kalıbına rahatlıkla intibak sağlayabilen Arapça ve Farsça kelimeleri tercih etmişler,²⁰⁶ hatta bu dillerde yazmayı hüner saymışlardır. Bu sebeple 15. yüzyılda başlamış olan Arapça ve Farsça etkisi bu asırda iyice hissedilmiş ve bu hâl birtakım mensur eserlerde dili iyice anlaşılabilir hâle sokmuştur.²⁰⁷ Ayrıca bu asırda Arapça ve Farsçadan yeni unsurların alınmasıyla ve eski sade üslubuna mukabil edebî sanatlarla daha sık başvurulması sebebiyle²⁰⁸ dil tamamen ağırlaşmış ve süslü bir görünüm arz etmiştir. Böylelikle bu asırda Türk dili ve edebiyatı, divan edebiyatı devresinde bir taraftan yakın doğunun ve İslam dünyasının en ileri kültür dili hâline gelirken²⁰⁹ diğer taraftan doğal ahengini kaybederek güzel fakat suni bir lisan hâline gelmiştir.²¹⁰ Divan edebiyatı böylece eda ve ahenk bakımından incelik ve derinlik kazanarak en parlak dönemine girmiş, Arapça ve Farsça ile boy ölçüşecek konuma gelmiş hatta ondan daha yüksek mahsuller vermeye başlamıştır.²¹¹ Böylelikle Türk şiiri kendi millî unsurlarını İslam'la yoğurarak kendine özgü bir yapıya bürünüp İran şiirinden farklı bir tarz meydana getirmiştir.²¹² Nazım şekilleri açısından dile baktığımızda ise gazel ve mesnevinin dili kasideye nispeten daha sadedir. Çünkü kasidelerde beğenilme kaygısı ağır basar ve bu yüzden dili genellikle daha ağır olur.²¹³ Dildeki bu Arapça ve Farsça unsurların yoğun tesiri doğal olarak bir tepkiyi de beraberinde getirmiştir. 15. yüzyılda baş gösteren bu tesire hemen o yüzyılda Aydınlı Visali tarafından

²⁰⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Dilde Birlik Makaleleri* (İstanbul: Cönk Yayınları, 1984), 37-38.

²⁰⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 379.

²⁰⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 382.

²⁰⁷ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 153.

²⁰⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 382.

²⁰⁹ Mehmet Fuat Köprülü, *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar* (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1934), 13.

²¹⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 383.

²¹¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 13; Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 138.

²¹² Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 152.

²¹³ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 153.

tepki gösterilmiş, Türk dilini savunmak ve Türkçe kelimelerle de aruz vezninde şiirler yazılabileceğini göstermek amacıyla şiirler yazılmıştır. Ancak bu şiirler günümüze ulaşamamıştır. Türki Basit denen bu millî dile dönüş hareketi 16. yüzyılda Mahremi (ö. 942/1535) ve Edirneli Nazmi (ö. 967/1559) tarafından temsil edilmiştir. Mahremi'nin *Basitname* adında içinde hiç Arapça ve Farsça kelime bulunmayan bir eseri olup²¹⁴ ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Köprülü, Mahremi'nin millî dil ve edebiyatın öncülerinden olduğunu zikretmiştir.²¹⁵ 16. yüzyılda bu hareketin en güçlü temsilcisi ise Edirneli Nazmi'dir.²¹⁶ Ancak bu sade dile dönüş çabaları kişisel gayretlerden ibaret kalmış ve başarıya ulaşamamıştır.

17. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin zirve günleri bitmiş ve iç isyanlar, ekonominin zayıflaması, yönetim zafiyeti ve istikrarsızlığı gibi sebeplerle artık duraklama dönemine girilmişti. Bu dönem Sokullu Mehmet Paşa'nın öldürüldüğü 1579 ile başlayıp ilk toprak kaybedilen Karlofça Anlaşmasının imzalandığı 1699'a kadar devam eder. Edebiyat tarihçileri "bir toplumda idari, medeni ve toplumsal hayat ileri ise o toplumun sanat ve edebiyatı da ileridir" der.²¹⁷ Ancak Osmanlı Devleti'nde görülen bu olumsuz gelişmeler edebî hayata olumsuz yönde hiç tesir etmemiş bilakis edebî ürünler çeşitlenip edebî eserler çoğalarak devam etmiş ve bu yüzyıl Türk edebiyatının en verimli dönemi hâline gelmiştir.²¹⁸ Bu olumsuz durumdan edebiyatın etkilenmemesinin en başat nedeni o zamana kadar edebî sahada atılan temellerin sağlamlığıdır.²¹⁹ Divan edebiyatı; zarafet, teknik ve ahenk yönünden bu dönemde daha da olgunlaşmış ve güzelleşmiştir.²²⁰ Bu sırada Türk şiirini etkileyen birbirinden farklı birkaç edebî üslup vardır.²²¹ Bu üsluplardan biri önceki yüzyılların devamı niteliğinde olan klasik şiir üslubudur. Türk klasizmi, üzerinde yürümüş olduğu gelişim yolunu muntazam bir şekilde ve zenginleşerek devam ettirmiştir.²²² Aynı şekilde süslü nesir de önceki yüzyıla nazaran daha da süslü hâle gelmiş Veysi ve Nergisi gibi edipler en önemli temsilcisi olmuştur.²²³ Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu ediplerin telif ettikleri nesirlerde yabancı dil oranı %90'lara ulaşmıştır. Nesirde

²¹⁴ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 622.

²¹⁵ Mehmet Fuat Köprülü, "Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirlerinden Edirneli Nazmi", *Hayat Mecmuası* 107 (1928), 42-44; Mustafa Özkan, "Edirneli Nazmi ve Türk-i Basit Hareketi", *İlmi Araştırmalar* 5 (1997), 232-246.

²¹⁶ Özkan, "Edirneli Nazmi ve Türk-i Basit Hareketi".

²¹⁷ Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983), 649.

²¹⁸ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 178.

²¹⁹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 2*, 649.

²²⁰ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 2*, 651.

²²¹ Ahmet Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2018), 530.

²²² Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 294.

²²³ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 179.

durum böyle olmakla beraber nazımda şairler Fars şiirine eskisi gibi değer vermemeye²²⁴ hatta kaside ve gazelde Fars şiirini geçtiklerini, mesnevide ise yeni bir yolda yürümeye başladıklarını dile getirmeye başlamışlardır.²²⁵ Dolayısıyla şairler Fuzuli, Baki gibi önceden yetişen kendi klasiklerini takip etmeye başlamışlardır. Bununla birlikte Naili (ö. 1077/1666), Nefi (ö. 1044/1635) ve Nabi (ö. 1124/1712) gibi Fars şiirini takip eden şairler de yok değildi.²²⁶ Bu dönemin divan şairleri arasında gazelde Şeyhülislam Yahya, Neşati ve Naili; kaside de ise Nefi dikkat çekmektedir.²²⁷ İkinci üslup ise mahallileşmedir. Bu devirde gazellerde hatta kasidelerde dahi bir hayli yerli ve millî hayatı aksettiren şiirler görülmektedir.²²⁸ Şairler şiirde artık belli bir teknik olgunluğa ulaştıkları için sade bir dil kullanarak aruzu Türkçeye rahatlıkla uygulayabilmişlerdir. Ayrıca Nabi'den sonra Arapça ve Farsçanın ezici tesirine karşı bir tepki oluşmaya başlaması²²⁹ sade dile doğru bir meylin yeniden oluşmaya başladığının göstergesidir. Bu şairler şiirde kullandıkları Türkçe kelime, deyim ve halk söyleyişleriyle dili gayet millî bir tarzda işliyorlardı.²³⁰ Bu devrin üçüncü üslubu Sebk-i Hindi akımıdır. Bu üslup İran'da ortaya çıkmış, baskılar sebebiyle İran'dan Hindistan'a giden şairler tarafından işlenmiş ve 17. yüzyıldan itibaren de Türk edebiyatında etkili olmaya başlamıştır. Bu akımda akıldan çok muhayyile gücüne ehemmiyet verilmiş ve anlam derinliğine dayalı bir anlatım oluşturulmuştur. Edebî sanatlardan uzak durulan bu akımda kısa ve özlü anlatım ön plana çıkmış, tasavvufi temalar işlenmiş, mübalağalı anlatım, zincirleme tamlamalar, Arapça ve Farsçadan oluşan çok terkipli dil kullanılmıştır.²³¹ Sebk-i Hindi üslubunda Nedim (ö. 1143/1730) ve Neşati önemli olup ilk temsilcisi Naili'dir. Son üslup ise hikemi tarzıdır ki didaktik bir üsluba sahiptir ve düşünceye dayalı hikmetli söz söylemeye denir. Türk edebiyatındaki en mühim temsilcisi Nabi'dir.²³² Dolayısıyla 17. yüzyıl birbirine girift unsurların görüldüğü bir asır olduğu için Arapça ve Farsçanın Türkçeye etkisi kimi şairlerin şiirlerinde kendisini ciddi bir şekilde hissettirirken kimilerinde bu etki sınırlı kalmıştır.

²²⁴ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 651.

²²⁵ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 179.

²²⁶ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 651.

²²⁷ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 178.

²²⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 294.

²²⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 294.

²³⁰ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 651.

²³¹ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 180-181; Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 530-531.

²³² Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 531; Ali Yıldırım - Abdullah Hacıbekiroğlu, "Türklerin İslamiyet'i Kabulünden Sonra Arap Dilinin Türk Diline Tesiri", *Pearson Journal Of Social Sciences & Humanities* 8/25 (2023), 726.

18. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin çeşitli sorun ve karışıklıklar içinde bocaladığı ve Karlofça Anlaşmasının imzalanmasıyla toprak kaybetmeye başladığı gerileme dönemidir. III. Ahmet 1703'te tahta geçmiştir ve Karlofça ile kaybedilen yerleri alma niyetindedir. 1711'de Rusya ile yaptığı Prut Savaşı'nı kazanan Osmanlı buradan aldığı özgüvenle önce Venedik üzerine yürüyüp kaybettiği Mora'yı geri almış ancak bu hareketiyle de anlaşmayı ihlal etmiş bulunuyordu. Bunu fırsat bilen Avusturya 1715'te Osmanlıya savaş açıp yenmiş ve 1718'de Pasarofça Anlaşması imzalanmıştır. Bu yenilginin etkisiyle bir zihniyet değişikliğine gidilerek bundan sonra barışçı bir siyaset takip edilmiş ve yeniden toparlanmanın adresi olarak batı görülmeye başlanmıştır. 1718'de Pasarofça ile başlayıp 1730'da Patrona Halil İsyanı ile son bulan Lale Devri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde devamlı elçilikler, ilk matbaa ve en önemlisi de Nizam-ı Cedit gibi ordu alanında ıslahatların görüldüğü ve batının Osmanlı üzerinde tesirinin yavaş yavaş hissedilmeye başladığı devirdir. Bu asrın, biri başında, diğeri sonunda gelen iki önemli padişahı III. Ahmet ve III. Selim birbirinden münevver, şiire ve sanata tutkun birer padişahdır.²³³ Belki de yönetimin sanat düşkünlüğü dolayısıyla ve maziden gelen sağlam temellerin tesiriyle bunca olumsuzluklara rağmen bilim, kültür ve edebiyat gelişimini sürdürmüş, Osmanlı edebî dünyası zirve günlerini görmüştür. Şair kadrosu bakımından bu devre divan edebiyatının en zengin devresi olup araştırmalara göre bu asırda 1322 edip yetişmiştir.²³⁴ Şairler eski üstatları takip etmiş kasidede Nefî, gazelde Nabi'yi örnek almışlardır.²³⁵ Bu asrın en belirgin özelliği mahallileşme cereyanıdır ki dilin millileşmesi manasında yerli ve halk etkisinde bir harekettir.²³⁶ Esasen bu hareket 16. yüzyılda halk söyleyişleriyle başlamış, 17. yüzyılda Nabi, Şeyhülislam Yahya ve Sabit (ö. 1124/1712) ile cılız bir ses olarak varlığını devam ettirmiş ve 18. yüzyılda Nedim ile zirveyi bulmuştur.²³⁷ Hatta divan şiirinin Fuzuli, Baki, Necati (ö. 914/1509) ve Ahmet Paşa (ö. 902/1497) gibi şairlerinde bile zaman zaman halk söyleyişine yaklaşan terennümler hissedilmiştir.²³⁸ Yerlileşmenin, mahalli konular ve günlük yaşayışın şiire girmesiyle edebiyat halk zevkine yaklaşmıştır.²³⁹ Tamamıyla millî bir nazım şekli olan şarkı, divan edebiyatının bir nazım şekli olarak bu yüzyılda ortaya çıkmıştır.²⁴⁰ Şarkıya oldukça rağbet gösterilmiş özellikle Nedim yeni bir dille şuh gazel ve şarkı tarzında ustalaşmıştır. Ayrıca her ikisi de divan

²³³ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 747.

²³⁴ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 545.

²³⁵ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 205-207.

²³⁶ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 745.

²³⁷ Özkan, "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu", 59.

²³⁸ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 745.

²³⁹ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 206.

²⁴⁰ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 746.

edebiyatının usta birer şairi olan Şeyh Galip (ö. 1213/1799) ve Nedim halk edebiyatının nazım şekli olan ve hece ölçüsü ve dörtlüklerle yazılan türkü biçiminde şiirler yazmışlardır.²⁴¹ Bu yüzyılda şarkı gazelle yarışacak konuma gelmiş, yabancı dil tesiri azalmış yaşanan çevrenin manzumelerini söylemek yolunda belirgin adımlar atılmıştır. Nesirde ise biraz sadeleşme görülse de 17. yüzyılın ağır dili tamamen terkedilememiştir.²⁴² Dolayısıyla bu asırda baskın bir şekilde hissedilen mahallileşme cereyanının etkisiyle Arap dilinin tesirinin kırılmaya başladığını söyleyebiliriz.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çöküş dönemi başlamış ve bunu durdurmak için çareler aranmıştır. Bu sebeple batı ile daha içli dışlı münasebetler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu münasebetler ilk olarak askerî sahada II. Mahmut'un 1826'da Yeniçeri'yi kaldırıp yerine Avrupalı usullere göre şekillenmiş Asakir-i Mansure-i Muhammediyye'yi kurmasıyla başlamıştır. Batılılaşma yolunda ilk ciddi adım ise şüphesiz 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla başlamış, bunu 1876'da hukuk ve rejim alanında bir değişiklik olan Meşrutiyet'in ilanı takip etmiştir.²⁴³ Fransız İhtilalinin doğurduğu milliyetçilik hareketinin etkileri, içinde birçok etnik unsur barındıran Osmanlıda da ciddi bir şekilde hissedilmeye başlamış ve toplum bütünlüğünü tehdit eder hâle gelmiştir.²⁴⁴ Kısaca bu asırda Osmanlı İmparatorluğu her zamankinden daha ciddi bir dağılma sürecine girmiş vaziyettedir. Bu yenilik hareketlerine paralel olarak edebî sahada da gerek edebî türler gerekse muhteva bakımından yenilikler dikkat çekmektedir. Tüm bunlarla birlikte yeni edebiyat eskiden yine tamamen kopmamış bilhassa şiirde eski üslup takip edildiğinden ciddi bir fark olmamıştır. Bu sebeple dil, nazım şekilleri ve vezin aynıdır. Bu asırda yöneticiler bakımından İlhami mahlasıyla şiirler kaleme alan III. Selim hariç şiire ilgi duyulmamıştır. Divan şiiri bu asrın ilk yarısında daha hâkim iken²⁴⁵ ikinci yarısından itibaren ciddi manada eski gücünü kaybetmiş ve şairler önceki yüzyılda Nedim ile başlayan mahallileşme akımının etkisiyle şiirlerini kaleme almışlardır. Bu sebeple şiirlerde duygu yoğunluğu fazla hissedilmez. Divan şiirinin gücünü yitirdiğini gören bazı şairler onu tekrar canlandırmak maksadıyla 1861'de Encümen-i Şuara adıyla bir topluluk oluşturmuşlardır. Bu devirde en az kullanılan nazım şekli mesnevi, en rağbet gören ise terkiibent, terciibent ve şarkıdır.²⁴⁶ Mahallileşme akımı divan şiirini ciddi bir tesir altında bıraktığından dil

²⁴¹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 746; Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 205-207.

²⁴² Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 746.

²⁴³ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 230.

²⁴⁴ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 229.

²⁴⁵ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 829.

²⁴⁶ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 229-232.

eskiye nazaran oldukça sadedir ve şiir, nazım tekniği açısından bir tekâmül göstermiştir.²⁴⁷ Bu asırda Tanzimat'ın ilanı Türk edebiyatında da yeni bir çehre yaratmış Avrupai bir simaya büründürmüştür. Fakat bu değişim şiirin, eski tarzdan tamamıyla sıyrılmış olduğunu ifade etmez.²⁴⁸ Tanzimat dönemi Türk edebiyatı da kendi içinde ikiye ayrılmış Şinasi (1806-1871) - Ziya Paşa (1825-1880) - Namık Kemal (1840-1888) mektebinin oluşturduğu birinci dönem Tanzimat edebiyatı, Fransız edebiyatının tesiri altında olup milliyetçilik, vatan sevgisi, hürriyet gibi o devir dünyasını yakından ilgilendiren fikirler sade bir dille şiirlerde terennüm edilmiştir. Bu edebiyatçılar “toplum için sanat” yapmayı ön planda tutmuşlar ve gazete, edebî tercümeler, tiyatro, roman ve tenkit gibi yeni türleri edebiyata sokmuşlardır.²⁴⁹ Ekrem-Hamit-Sezai mektebinin oluşturduğu ikinci dönem Tanzimatçılarda ise “sanat için sanat” anlayışı hâkimdir.²⁵⁰ Bu asrın sonlarına doğru ortaya çıkan bir diğer edebî topluluk Servet-i Fünun mecmuası etrafında toplanan edebiyatçılarıdır. Servet-i Fünun devri kısa olmakla beraber bu dönemde yoğun bir batılılaşma özellikle de çağdaş Fransız Edebiyatı temayülü baskındır ve “sanat için sanat” anlayışına bağlı kalmışlardır. Servet-i Fünun edebiyatçılarının kullandığı dil oldukça mübalağalı, külfetli ve tabii bir dil olmaktan uzaktır. Bu dönem edebiyatçıları süslü cümleler kullanmak, zarif ancak işitilmemiş tamlamalarla şiirler vücuda getirmekte âdeta birbiriyle yarışmışlar, Arapça ve Farsça kelimelerden seçtikleri güzel sesli sözcükleri ilk defa kullanmışlardır.²⁵¹ Bu edebî akım uzun soluklu olamamış hakkında açılan bir dava ile 1901’de kapatılmış ancak bir süre sonra mahkeme kararıyla yeniden açılarak yayıma başlamış fakat artık edebî bir dergi olmaktan çıkmıştır.²⁵² Bu asır edebiyatında görülen bir diğer akım ise milliyetçilik hareketidir. Tanzimat’la başlayan batılılaşma eğilimi buna tepki olarak milliyetçilik ruhunu doğurmuş ve şiirlerde milliyetçilik duyguları terennüm edilmeye başlanmıştır.²⁵³ Genel hatlarıyla ele aldığımız bu asırda batılılaşma ve mahallileşme eğilimi Arap edebiyatının etkisini önemli bir şekilde kısıtlamıştır.

20. yüzyıla gelindiğinde II. Abdülhamit 1908’de II. Meşrutiyet’i ilan etmiş bir yıl sonra da dönemin genç edipleri tarafından ilk edebî hareket olarak Fecr-i Ati toplantısı yapılmıştır. Fecr-i Ati gerçek manada edebî bir ekol olamamış hevesli birkaç toplantıdan ibaret kalmıştır. Bu edipler Servet-i Fünun diliyle yazmışlar ve Servet-i Fünun’un devamı

²⁴⁷ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 830.

²⁴⁸ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 829.

²⁴⁹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 859.

²⁵⁰ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 915.

²⁵¹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 1017.

²⁵² Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 1058.

²⁵³ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 1066; Yıldırım - Hacıbekiroğlu, “Arap Dilinin Türk Diline Tesiri”, 729.

olmaktan öte gidememişlerdir.²⁵⁴ 1909'da kurulan Fecr-i Ati topluluğu 1912'de dağılmıştır. 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı başlamış olup günümüze kadar devam edegelmiştir.

Günümüze gelindiğinde, TDK'nin yayınladığı “Güncel Türkçe Sözlük”e göre Arapçadan Türkiye Türkçesine geçen sözcük sayısı 6463 olup bu sayı Türkçedeki diğer dillerden alınan kelime sayısı bakımından en büyük rakamdır.²⁵⁵ Bununla birlikte Arapçanın Türkçeye etkisi kadar olmasa da Türkçe de Arapçayı etkilemiş ve özellikle Arap dünyasının Osmanlı hâkimiyetine girdiği dönemde Türkçe kendi söz dünyasına ait pek çok kelimeyi Arapçaya kazandırmıştır.²⁵⁶ Şamil Fahri Yahya Türkçeden Arapçaya geçen kelimeler ile ilgili *Arapçanın Muhtelif Lehçelerinde Türkçe Unsurlar* başlıklı bir doktora çalışması hazırlamış ve bu çalışmasında 2036 Türkçe unsurun Arapçaya geçtiğini tespit etmiş ve bunlara müştakları da dâhil edilirse en az beş mislini bulacağını ifade etmiştir.²⁵⁷ Askerî ve idarî terimler, beslenme ve Türk mutfağına dair birçok yemek ismi, çeşitli meslek isimleri ve giyim-kuşam Türkçeden Arapçaya geçen kelimelerin yoğunlaştığı bazı alanlardır.²⁵⁸

1.6.2. Edebiyat

Türk edebiyatı şiir teknikleri yönünden de Arap edebiyatından vezin, kafiye, nazım türü, nazım birimi, nazım biçimi ve edebî sanatlar yönünden etkilenmiştir. Şimdi bunlara sırasıyla yer vereceğiz.

1.6.2.1. Vezin Yönünden

Vezin her dilin kendi bünye ve musikisinden meydana gelen bir ahenk ölçüsüdür. Aruz vezni asıl itibarıyla Araplara mahsus bir ölçü olup²⁵⁹ develerin yürüyüşünden ilham alınarak doğduğu ileri sürülmüştür.²⁶⁰ Aruz vezni hecelerin uzunluk ve kısalığı esasına dayanan bir ölçüdür. Hicri 150'de Halil bin Ahmet (ö. 175/791) Arap şiirini tetkik etmiş aruzun vezinlerini bir araya getirerek sistemleştirmiş ve “bahir” adını verdiği 15 gruba

²⁵⁴ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 1093.

²⁵⁵ Halit Dursunoğlu, “Türkiye Türkçesindeki Arapça Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ses Olayları”, *Turkish Studies* 9/9 (2014), 146.

²⁵⁶ Aksan, *Türkçenin Sözvarlığı*, 142; Nur Özbek - Abdullah Hacıbekiroğlu, “Irak Arapçasına Geçen ve Anlam Kaymasına Uğrayan Bazı Türkçe Kelimeler”, *Journal of Analytic Divinity* 4/1 (Haziran 2020), 169.

²⁵⁷ Şamil Fahri Yahya, *Arapçanın Muhtelif Lehçelerinde Türkçe Unsurlar* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1984), Önsöz, XI.

²⁵⁸ Bedrettin Aytaç, *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994), 142; Günay Karaağaç, *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 125.

²⁵⁹ Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, 40.

²⁶⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 132.

ayırılmış²⁶¹ böylelikle dağınık olan aruz ilmini sistematik bir hâle getirmiştir.²⁶² Esasen birbirinden oldukça farklı bir mahiyette edebiyatları olan Arap, Fars ve Türk milletleri İslam medeniyetinin çatısı altında birleştikten sonra birçok hususta olduğu gibi vezin hususunda da Arap edebiyatından etkilenmişlerdir. İslam'dan sonra Arap edebiyatının güçlü bir şekilde gelişmesiyle tüm dil ve edebiyat kuralları tedvin edilirken Arap aruzu da tedvin edilmiş ve Türklerden daha önce Müslüman olan İranlılar hicri 3. yüzyıldan itibaren²⁶³ kendi geleneksel vezinlerini terk ederek bu vezni kendi dillerine adapte edip birtakım tasarruflarda bulunarak kullanmaya başlamışlardır.²⁶⁴ İranlılardan sonra Türkler de şekil değişikliğine giderek bazı değişikliklerle beraber aruz ölçüsünü kullanmaya başlamışlar ve öncelikle şiirlerinde hece veznine yakın olan kalıpları tercih etmişlerdir. Türkçe sözcüklerde uzun ünlülerin olmayışı aruz veznine uyum problemi doğurunca şiirde Arapça ve Farsça unsurlar giderek artmıştır. Birkaç yüzyıl sonra bu dillere aşinalığı artan Türk şiiri İslami edebiyatın en nadide örneklerini vermiştir.²⁶⁵ Arap edebiyatında Ahfeş el-Evsat'ın da (ö. 215/830) bir tane ilave etmesiyle aruzun 16 bahri kullanılırken²⁶⁶ Türk edebiyatında kendi yapısına uygun olan ve yaygın olarak kullanılan 10 bahir tercih edilmiştir.²⁶⁷ Bunlar; hezec (7 kalıp), recez (6 kalıp), remel (4 kalıp), münserih (2 kalıp), muzari (2 kalıp), müctes (2 kalıp), mütekarib (2 kalıp), seri (2 kalıp), kâmil (2 kalıp) ve hafif (1 kalıp) bahirleridir.²⁶⁸ Ancak tavil, basit, medid, vafir, muktedab ve mütedarik bahirleri kullanılmamıştır. Her iki edebiyat arasında aruz vezninde cereyan eden etkileşimi daha somut bir şekilde göstermek için mütekarib bahrinden feûlün feûlün feûlün feûlün kalıbıyla yazılmış Arapça ve Türkçe şu iki şiiri örnek vermek istiyoruz.

Arapça Örnek:

فَأَمَّا تَمِيمٌ تَمِيمٌ بْنُ مُرٍّ ... فَأَلْفَاهُمْ الْقَوْمَ رَوْبَى نِيَامَا *Amma Temim bin Mürre'ye gelince kavim onları sarhoş ve uykuda buldu.* (Bışr bin Ebi Hâzım el-Esedî)²⁶⁹

²⁶¹ Ağah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 186.

²⁶² Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 45.

²⁶³ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 134-135.

²⁶⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 317.

²⁶⁵ Başçetin, "İslamiyet'in Türk Şiirine Tesiri", 332.

²⁶⁶ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi 1 Cahiliye Dönemi* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2019), 119.

²⁶⁷ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 40.

²⁶⁸ Bu bahirlerin kalıpları hakkında detaylı bilgi için bk. İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 195-196; Cemal Kurnaz, *Eski Türk Edebiyatı* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 99-100.

²⁶⁹ Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin* (Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1423), 3/14.

Beyitte mütekarib kalıbını net bir şekilde görebilmek için beyti bölümlemek (takti‘) gerekmektedir.²⁷⁰ (فَأَمْ مَا) (تَمِي مَنْ) (تَمِي مُبْ) (تُمَرِنْ) / (فَأَلْ فَآ) (هُمْلُ قَوْ) (مُرُوبَى) (نِيَامَا)

فَعُولُنْ فَعُولُنْ فَعُولُنْ / فَعُولُنْ فَعُولُنْ فَعُولُنْ فَعُولُنْ

Bilgi: Tenvinler “ن” harfiyle, şeddeler ise açılarak yazılmıştır.

Türkçe Örnek:

Sitanbul/a geçmiş/idim sâ/lı gün

. _ _ / . _ _ / . _ _ / . _ (sâlı: imale)

Fe û lün / Fe û lün / Fe û lün / Fe ûl

Cihan gör/mesin â/nın emsâ/li gün (Keçecizade İzzet Molla)²⁷¹

. _ _ / . _ _ / . _ _ / . _ (ânın emsâli: ulama)

Fe û lün / Fe û lün / Fe û lün / Fe ûl

Arap aruzu daha yakın zamana kadar kullanıldığından bu uzun süreçte işlene işlene artık bir Türk aruzu hâline gelmiş ve iyice millileşmiştir. Bu yüzden aruz veznini de millî bir vezin olarak gören Yahya Kemal hece-aruz mücadelesi çıkarmayı gereksiz görür ve bu iki vezni Fırat ve Dicle gibi yan yana akan sonra da birbirine kavuşan iki kardeş nehre benzetir.²⁷² İslami dönemde ulaşabildiğimiz ilk eser olan *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'ın aruz vezninin mütekarib bahri ile yazıldığını görüyoruz. 15. yüzyıldan başlayarak 16. yüzyılda aruz vezinleri tamamen Türkçeye uyarlanmış Arapça ve Farsça kelimeler Türkçenin yerini almış ve nazım tekniği açısından görülen eski kusurlar iyice azalmıştır. Özellikle 17. yüzyıldan itibaren Türk şairleri aruz ölçüsü yönünden Fars şairlerinden geri kalmayacak şekilde mahir hâle gelmişler ve önceden şiirde kullanılan birçok Türkçe sözcük yerini aruz kalıplarına uyan yabancı sözcüklere bırakmıştır.²⁷³ Aruz ölçüsü Tanzimat dönemi edebiyatçıları tarafından oldukça eleştirilmesine rağmen o devirde de önemini neredeyse hiç kaybetmemiş Namık Kemal ve Ziya Paşa başta olmak üzere tüm o dönem şairleri tarafından kullanılmıştır.²⁷⁴ Dolayısıyla Türkler İslam çatısı altına girdikten sonra kadim şiirlerinde görülmeyen yeni bir vezin ile tanışmışlar ve özü

²⁷⁰ İbni Cinni, *Kitabü'l-Aruz* (Kuveyt: Darü'l-Kalem, 1407), 147.

²⁷¹ Keçecizade İzzet Molla, *Mihnetkeşan* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts), 192.

²⁷² Yahya Kemal Beyatlı, *Edebiyata Dair* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1997), 110; Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi* 2, 1130.

²⁷³ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 345.

²⁷⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 355-356.

itibarıyla Arap edebiyatına ait olan aruz veznini 5./11. yüzyıldan itibaren²⁷⁵ şiirlerinde tatbik etmeye başlamışlardır.

1.6.2.2. Kafiye Yönünden

Kafiye de tıpkı vezin gibi şiirde ahenk unsurunu sağlayan bir diğer öğedir. Kafiye, beyit ve mısra sonlarında bulunan ses benzerliğidir. Kafiye usulünü ilk ortaya koyan Araplardır.²⁷⁶ İslam öncesi Türk şiirinde de elbette kafiye mevcuttu. Ancak bu ilk şiirlerde görülen kafiye kuralları doğal olarak iptidai seviyede ve yarım kafiye şeklindeydi. Çünkü ilk şiirlerde mısra sonlarındaki ahenk birbiriyle tam uyum hâlinde değildi. Bu şiirlerde ancak “öz”, “göz”, “yüz” gibi yarım benzeyişlerle ya da rediflerle bir kafiye yakalanmaya çalışılıyordu.²⁷⁷ Cahiliye Dönemi Arap şiirinde de Türk şiirine benzer bir durum mevcuttu ve beyitlerin son harflerinin aynı olması kafiye için yeterli görülüyordu. Nitekim meşhur Arap şairlerinden İmruülkays’ın (ö. 540) muallakasında kafiye “l” harfinin tekrarıyla; diğer muallaka şairi Tarafe’de (ö. 564) ise “d” harfinin tekrarıyla sağlanmıştı.²⁷⁸ Arap şiirinde de iptidai seviyede olan kafiye sistemini Ebü’l-Ala Maarri’nin (ö. 449/1057) değiştirdiği ve son iki harfin benzerliğine dayanan kafiye uyumunu kesin şekilde ortaya koyduğu söylenir.²⁷⁹ Öte yandan kafiye ilmi aruz ilmiyle beraber hicri 2. asırdan sonra gelişmeye başlamış Halil bin Ahmet zamanından itibaren kafiye hakkında eserler yazılmıştır.²⁸⁰ Türkler Müslüman olduktan sonra divan edebiyatının olduğu devrede şiire ahenk sağlayan bu iki unsuru -vezin ve kafiye- Araplardan almışlar²⁸¹ ve önceden şiirde yarım kafiye kullanılırken artık divan edebiyatında tam ve zengin kafiye tercih etmeye başlamışlardır.²⁸² Bizim burada üzerinde durduğumuz husus divan edebiyatında kullanıldığı manasıyla “göze dayalı olan kafiye”dir. Yoksa yukarıda da belirttiğimiz gibi İslam’dan önce Türk edebiyatında da kendi çapında kafiye mevcuttu. Hatta Yenisey Mezar Yazıtları ve Göktürk Yazıtları gibi nesir örneklerde dahi “kulağa dayalı kafiye”nin varlığı dikkat çekmektedir. Bu tarz kafiye yine İslami edebiyat devrinde halk edebiyatı içinde varlığını devam ettirmiştir.²⁸³

²⁷⁵ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 33.

²⁷⁶ İsmail Durmuş vd., “Kafiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/149-153.

²⁷⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 80.

²⁷⁸ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 182.

²⁷⁹ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 182.

²⁸⁰ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 182.

²⁸¹ Muhsin Macit - Uğur Soldan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 233.

²⁸² Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 19.

²⁸³ Durmuş vd., “Kafiye”, 24/149-153.

1.6.2.3. Nazım Türü Yönünden

Türkler İslam dinini kabul ettikten sonra yazdıkları şiirlerin nazım türlerinde yani şiirin konusunda da birtakım değişimler meydana gelmiştir. İslamiyet'ten önce dinî ayinleri gerçekleştiren şairler yaptıkları merasimlerde sihirbazane hareketlerle kahramanlık şiirleri ve ağıtlar terennüm etmişlerdir. İlk başlarda iptidai bir seviyede varlığını devam ettiren bu edebiyat, zamanla konu dairesini genişleterek hayatın tüm alanlarına aksetmiştir.²⁸⁴ Özellikle İslamiyet'in kabulünden sonra 11. asırdan başlayarak şiire birçok yeni konular dâhil olmuştur. Bu yeni konularla birlikte Türk edebiyatında Allah, Peygamber, dinî günler ve bayramlar, övgü ve eleştiri, savaş ve fetihlerle ilgili birçok yeni tür Türk edebiyatına girmiştir. Aşağıda zikredeceğimiz edebî türlerin hemen hemen hepsi Arap ve Fars edebiyatlarından Türk edebiyatına geçmiştir.²⁸⁵

Divan edebiyatında görülen bazı önemli nazım türlerinden olarak Allah'ın birliği, yüceliği ve ondan başka ilah olmaması gibi konuların işlendiği nazım türüne *tevhit* denilir. Tevhitler genellikle kaside nazım biçimiyle yazılmakla birlikte hemen hemen tüm nazım biçimlerinde yazılırlar. Divan tertibinde, yazıldıkları nazım biçimlerinin en başına konulurlar. Tevhit kasidelerinde baştan sona Allah'ın varlığı ve birliği ele alınır.²⁸⁶ *Münacat* ise “bir kimsenin ellerini semaya kaldırarak dilediği şeyi Allah'tan gizlice istemesidir” şeklinde tanımlanmıştır. Bunların nesir şeklinde yazılanlarına *tazarru-name* adı verilir²⁸⁷ ki Sinanpaşa'nın bu isimle yazdığı tasavvufi münacat türünde çığır açan mensur eseri *Tazarru-name* önemlidir. Şairler yazdıkları münacatlarında âciz bir kul olarak rabbine yönelip bağışlanma ve şefaât istemişlerdir.²⁸⁸ Zikrettiğimiz tevhit, münacat ve bir de Allah'ın güzel isimlerinin zikredildiği *esmayihüsna*lar vardır ki bunlar divan edebiyatında Allah ile ilgili nazım türlerini oluştururlar.

Hiz. Peygamber'i konu edinen nazım türlerine gelince onun vasıflarının övülerek anlatıldığı *naatlar*; fiziki ve manevi özelliklerinin anlatıldığı *hilyeler*; soyu, savaşları ve nübüvvetinin kısaca hayatının anlatıldığı *siyerler*; doğumu başta olmak üzere hayatı, mucizeleri ve ona duyulan sevgi, saygı ve bağlılığın anlatıldığı *mevlitler*; çeşitli konularla ilgili kırk hadisın bir araya toplandığı *kırk hadisler*; göğe yükselişini ve Hiz. Allah ile

²⁸⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, 116-117.

²⁸⁵ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 271.

²⁸⁶ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 283.

²⁸⁷ Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 175.

²⁸⁸ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 281.

buluşmasını konu edinen *miraciyeler* bu bağlamda sayabileceğimiz edebî türlerdendir.²⁸⁹ Bir de Hz. Peygamber'in methine mahsus olup her beytinde en az bir edebî sanatın kullanıldığı kasideler vardır ki bunlara *bediyyat* denir.²⁹⁰ Ancak Resulullah'ın methine mahsus olduğu hâlde bediyyatın şartlarını taşımayan kasideler de mevcuttur ki bunlara Arap edebiyatında *medih*, Türk edebiyatında ise *naat* adı verilir.²⁹¹

Ramazan ve Kurban bayramlarının gelişi ile ilgili sevinç ve bayramlaşmaların konu edinildiği *bayramiyeler*; Ramazan ayının gelişiyle ilgili tebriklerin, Ramazan'ın fazilet ve özelliklerinin anlatıldığı *ramazaniyeler*; Regaip gecesinin faziletlerinin, Hz. Peygamber'in ana rahmine düşüş ve doğumunun anlatıldığı *regaibiyyeler* de yine çokça kullanılan bazı nazım türleridir.²⁹² Buraya kadar zikrettiğimiz nazım türlerinin tamamı Türklerin Müslüman olmasıyla beraber zaman içerisinde Türk edebiyatına geçmiş olup nazım türü açısından Türk edebiyatının Arap edebiyatından ne denli etkilendiğinin göstergesidir. Divan edebiyatının nazım türleri sadece bunlardan ibaret olmayıp *fahriye*, *methiye*, *hicviye*, *hezel*, *pendname*, *şehrengiz*, *lügaz*, *muamma* ve *sur-name* gibi daha ismini zikredemediğimiz birçok din dışı konuların işlendiği nazım türleri de mevcuttur.

1.6.2.4. Nazım Birimi Yönünden

Şiirde anlam bütünlüğünü sağlayan en küçük parçaya “nazım birimi” denir. Beyit, bent ve dörtlükler birer nazım birimidir. Gazel, kaside ve mesnevi gibi nazım biçimleri nazım birimlerinden meydana gelirler. Gerek İslamiyet'ten evvelki Türk edebiyatında gerekse İslamiyet'ten sonraki halk edebiyatında esas olarak kullanılan nazım birimi (nadiren beyitler görülse de) dörtlüktür.²⁹³ Divan şiiri nazım birimi ise beyittir.²⁹⁴ Beyit esasen Arap edebiyatının en karakteristik nazım birimidir.²⁹⁵ Araplar vezin olarak aruz veznini kullandıkları için beyitten daha küçük parçaları manzume olarak kabul etmezler. Çünkü Arap şiir anlayışına göre bir beytin ilk mısraı aruz denen son tef'ileyle biter ve ikinci mısra da buna kafiye bakımından uymak zorundadır. Bu yüzdendir ki Araplar mısraa önem vermezler, ona “şatr” (yarım) ismini verirlerdi. Yarım sayılan bu şatrlar beyit hâline gelmekle tamam olurdu. Türklerde ise İslam'dan evvel şiirin en küçük nazım birimi

²⁸⁹ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 287-309; Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 180-218.

²⁹⁰ Ali Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 49.

²⁹¹ Ali Bulut, *Bedi İlmi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 40.

²⁹² Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 310-313.

²⁹³ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 79-80; Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 52.

²⁹⁴ Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara: TDK Yayınları, 1983), 101; İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 207.

²⁹⁵ Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 52.

(yoğun olarak kullanılmasa da) mısra olarak kabul edilirdi.²⁹⁶ Türkler İslamiyet’le tanıştıktan sonra şiire aruz vezni girince mısralar uzayarak beyte dönüştü.²⁹⁷ Dolayısıyla özellikle de divan edebiyatında, az olarak kullanılan mısraın ve yoğun bir şekilde kullanılan dörtlüklerin yerini, Arap edebiyatının şiirde bir tesiri olarak artık beyitler almıştır. Böylelikle Arapların kullandığı beyit nazım birimi İslamiyet’ten sonra Türk edebiyatının divan edebiyatı sahasında yüzyıllarca yoğun bir şekilde kullanılmıştır.²⁹⁸

1.6.2.5. Nazım Biçimi / Şekli Yönünden

Nazım türü bahsinde ifade ettiğimiz üzere Türk edebiyatında meydana gelen konu değişimi beraberinde şekilsel değişikliği de getirmiş ve daha önce Türk edebiyatında görülmeyen bir dizi nazım biçimi İslamlaşma süreciyle birlikte Türk edebiyatında da görülmeye başlanmıştır. Divan edebiyatında müşahede ettiğimiz bu nazım biçimlerinin bir kısmı bizzat Araplara, bir kısmı İranlılara bir kısmı da Türklere özgüdür.

Nazım şekillerinden *kaside* Cahiliye Devrinden beri Arap edebiyatında görülmekte olup Arap edebiyatına özgü bir biçimdir.²⁹⁹ Kasideler sadece şekle ait bir özellik olmayıp belli konuların da belli düzen içerisinde işlenmesini gerektiren uzun edebî manzumelerdir. Arap şiirinin en kadim örneklerini oluşturan yüksek sanat eserleri bu biçimle kaleme alınmıştır. Araplarda ilk defa kaside yazan şairin Tağlibi kabilesinden Mühelhil bin Rebia (ö. 524) olduğu söylenir.³⁰⁰ Mühelhil’in kardeşi olan Kuleyb (ö. 492), kayınbiraderi Cessas bin Murra tarafından öldürülünce Mühelhil ona uzunca bir kaside nazmetmiş ve bu durum Bekr ve Tağlib kabileleri arasında kırk yıl süren Besus Savaşı’na neden olmuştur. Fransız oryantalist Blachere’ye göre Arap edebiyatındaki klasik kaside biçimi 5. yüzyıl ortalarında Doğu Arabistan’da bu kabileler arasında gelişmiş ve Hire bölgesi civarında yayılmıştır.³⁰¹ Eserlerinin çoğu günümüze ulaşamayan Mühelhil’den³⁰² sonra kaside biçimi artık uzun yazılmaya başlanmıştır.³⁰³ Ancak bu biçime asıl şeklini verip geliştiren, çeşitlendiren ve gazellerle süsleyen İmruülkays olmuştur. Mühelhil’den beri devam edegelen kaside onun elinde son şeklini almıştır. Hz. Peygamber’den önce Ukaz Panayırında okunup beğenilen ve *Muallakat-ı Seba* denilen yedi kaside altın mürekkeple yazılarak Kâbe’nin duvarına

²⁹⁶ Kazım Yetiş, “Beyit”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/66.

²⁹⁷ Yetiş, “Beyit”, 6/66.

²⁹⁸ Halil Erdoğan Cengiz, *Divan Şiiri Antolojisi* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983), 39; Yetiş, “Beyit”, 6/66.

²⁹⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 138.

³⁰⁰ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973), 71.

³⁰¹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi 1*, 114.

³⁰² Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 138.

³⁰³ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi 1*, 114.

asılmıştır.³⁰⁴ Kaside nazım biçimi Emevi ve Abbasi Devrinde de devam etmiş, hayat ve zevkler değişmesine rağmen cahiliye kasidesi örnek alınmaya devam edilmiştir.³⁰⁵ Abbasi Devri kaside şairlerinden Ebu Temmam (ö. 231/846), Buhturi (ö. 284/897) ve Mütenebbi (ö. 354/965) gibi şairler Nabi, Nedim ve Nefi gibi divan şairleri üzerinde söyleyiş ve hayal zenginlikleri yönünden oldukça etkili olmuşlardır.³⁰⁶ Hatta Türk edebiyatında meşhur kaside ustası olan ve Arapça ve Farsça'ya oldukça vâkıf olan Nefi Arap edebiyatı üstatlarından olan Mütenebbi'den açıklık, kendinden söz etme ve kendini övme (fahriye) noktalarından oldukça etkilenmiştir.³⁰⁷ Bunu bir örnekle açıklayacak olursak;

مَا أَبْعَدَ وَالْثَّقُصَانُ مِنْ شَرَفِي ... أَنَا الثَّرِيَّا وَذَانِ الشَّيْبِ وَالْهَرَمِ

Noksanlık ve kusur benim şerefimden ne kadar da uzak! Ben tıpkı ihtiyarlığın kendisinden uzak olduğu Süreyya Yıldızıyım (Mütenebbi)³⁰⁸

Felek tabım gibi gevher getirmez her zaman dehre

Nice yılda eder hâsıl sade bir dürr-i yektâyı

Görüp bu silk-i mürvarîd-i pür tâbı hicabından

Acepdır hake salmazsa felek ıkd-ı Süreyya'yı (Nefi)³⁰⁹

Cahliye Dönemi kasidelerinde sevgilinin yurdunun, oradaki kalıntı ve izlerin zikredilip ağlanması, sevgiliden ayrılmanın yarattığı travmadan bahsedilerek ona olan özlemin dayanılmaz hale geldiğinin anlatılması dikkat çekmektedir. Bu durum Fuzuli gibi bazı Türk edebiyatı şairlerinde de görülmektedir. Bir örnekle açıklayacak olursak;

فَقَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ ... بِسِقْطِ الْوَلَى يَبْنَ الدُّخُولِ فَحَوْلِ

Durun! Sevgiliyi ve onun Dehul ile Havmel arasındaki Siktü'l-Liva'da bulunan diyarını hatırlayıp ağlayalım. (İmruülkays)³¹⁰

Kûyunda senun ne taşa kim urdum baş

Kıldum anı gark-ı hûn tokup gözden yaş

³⁰⁴ Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 185.

³⁰⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 138.

³⁰⁶ Tuba Işınsoy İsen, *Divan Şiirinde Fahriye* (Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 7; Derya Adalar Subaşı, "el-Mütenebbi ve Nefi'nin Fahriyelerinde 'Ben' Tezahürü", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 26 (2021), 544.

³⁰⁷ Nefi, *Nefi Divanı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018), 9.

³⁰⁸ Maarri, *Şerhu Divanı'l-Mütenebbi*, 1166.

³⁰⁹ Nefi, *Nefi Divanı*, 109.

³¹⁰ İmruülkays, *Divanı İmruülkays* (Beyrut: Darü'l-Marife, 1425), 21.

Gözyaşına rahm eyle ki coh muddetdur

Bî-dâduna sabr edup basar bağına taş (Fuzuli)³¹¹

Benzer bir şekilde Ebu Temmam da divan şairlerinden Nabi üzerinde etkili olmuştur.³¹² Sonuç olarak Türkler İslam diniyle tanıştıktan sonra Arap edebiyatının şekilsel tesiri altında kalarak şiirlerinde 13. yüzyıldan sonra³¹³ kaside nazım biçimini kullanmaya başlamışlardır. Aşık Paşa ve Ahmedi'nin divanındaki kasideler bu nazım şeklinin Türk edebiyatındaki ilk örnekleri sayılmaktadır.³¹⁴

Arap edebiyatına mahsus bir diğer nazım biçimi *gazeldir*. Köken itibarıyla kaynağı eski Arap şiirine dayanan gazel, 13. asırda Türk edebiyatına intikal etmiştir.³¹⁵ Bu nazım biçimi Arap edebiyatında başlangıçta bazen kasidelerin nesib bölümü olarak bazen de aşk ve kadından bahseden tamamen kaside şeklinde kaleme alınmış müstakil her şiir için kullanılırdı ki buna *tegazzül* denilirdi.³¹⁶ Cahiliye Döneminde kadınlar için ilk defa âşıkane şiirler yazan İmruülkays'tir.³¹⁷ İslamiyet'le beraber Araplar büyük bir değişim sürecine girmiş ve Cahiliye Dönemindeki örf, âdet ve değerler yeniden şekillenmeye başlamıştır. Şiiri duygularının en güzel tercümanı olarak gören Arap toplumu hem Hz. Peygamber hem de Hulefayıraşidin Döneminde ona rağbetini devam ettirerek gelişimini sürdürmüş fakat Cahiliye Döneminde bazen pervasızca işlenen kadın, aşk ve şarap gibi konular İslami terbiyeye uygun bulunmadığından terk edilmiştir. Bu dönemin şiir dünyasını özünü Kur'anî öğütlerden alan toplumsal ve ahlaki değerler renklendirmiştir. Dolayısıyla İslam'la beraber şiirde en çok değişen hususlardan biri de şairlerin aşk telakkileridir. Emeviler Dönemine gelindiğinde aşk konularının terennüm edildiği gazeller iki tarzda işlenmeye başlanmıştır ki bunlardan biri maddi ve bedensel aşkın şuh bir ifadeyle dile getirildiği sarîh gazel denilen *hissi gazel*'dir (*el-gazelü'l-fahiş*). Diğeri ise hüznü ve ulvî aşk duygularının terennüm edildiği daha iffetli ve bazen de platonik aşkı ifade eden *uzri gazel*'dir (*el-gazelü'l-afîf*).³¹⁸ Esasen bu iki gazel tarzının çekirdekleri Cahiliye Döneminde atılmakla beraber zirve günlerini Emeviler Devrinde görmüştür.³¹⁹ Emevilerde uzri gazeli zirveye

³¹¹ Fuzuli, *Fuzuli Divanı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 765.

³¹² İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 211.

³¹³ Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 383.

³¹⁴ İskender Pala, "Kaside", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/564-566.

³¹⁵ Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 390-391.

³¹⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi 1*, 142; İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 217.

³¹⁷ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 140-141.

³¹⁸ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 218.

³¹⁹ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi 1*, 144.

çıkaran ve onu en güzel temsil eden kişi Cemil bin Mamer'dir (ö. 82/701).³²⁰ Bu iki gazel tarzı Emevilerden sonra Abbasilerde de devam edegelmiş ancak Fars zevklerinin hâkim olduğu Abbasilerde zamanla hissi gazel daha yaygın duruma gelmiş hatta *gazel bi'l-müzekker* denilen erkeklere gazel yazma şeklinde bir temayül dahi görülmeye başlanmıştır. Emeviler Döneminde canlanmaya başlayan şarap konusu da bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Dolayısıyla Arap edebiyatında kasidenin bir bölümü olarak nazmedilen gazel, Fars edebiyatı aracılığıyla müstakil bir biçim hâline gelmiştir. Başlangıcından beri Adi bin Zeyd (ö. 604), A'sa (ö. 7/629), Cemil bin Mamer, Ahtal (ö. 92/711), Küseyyir bin Azze (ö. 105/723), Beşşar bin Bürd (ö. 167/783), Ebu Nüvas (ö. 198/813), İbnü'l-Mutez (ö. 296/908) gibi Arap şairleri hem kadın ve aşk hem de şarap konularında şiirler kaleme almışlardır. Menşei itibarıyla Arap edebiyatına mahsus bir biçim olan gazel, Fars edebiyatının şekillendirdiği biçim ve özellikleriyle Türk edebiyatına geçmiştir.³²¹ Türk edebiyatında gazel öyle tutulmuştur ki en çok kullanılan ve en sevilen nazım biçimi hâline gelmiştir.³²² Türk edebiyatında bilinen ilk gazel Mevlana'ya (ö. 672/1273) aittir. Mevlana birçok Arap ve Fars edipten etkilenmiş olup etkilendiği Arap ediplerin başında İmruülkays, Kab bin Züheyr (ö. 24/645), Mütenebbi ve şarap ve gazel şiirleriyle ünlenmiş Ebu Nüvas gibi şairler yer almaktadır.³²³ Bunların şiir ve düşünceleriyle Mevlana'yı etkilemesi gazel tarzının ilk kez onun tarafından Türk edebiyatına sokulmasını sağlamış olabilir. Özellikle şarap (hamriyyat) edebiyatına Mevlana'nın mesnevisinde yoğun şekilde rastlanılmaktadır. Bu, Mevlana'nın hamriyyat şiiri üstadı olan Ebu Nüvas'tan etkilenmiş olabileceğine bir işarettir. Zira Mevlana bazı şiirlerinde onunla birebir aynı temayı kullanmıştır. Bunu bir örnekle açıklayacak olursak mesela Ebu Nüvas bir şiirinde *فَاسْقِي خُمْرًا وَقُلْ لِي هِيَ الْخَمْرُ* "bana şarap içir (sun) sonra bu şaraptır de"³²⁴ ifadesini kullanmış; aynı şekilde aynı ifadeye Mevlana da "bana şarap içir sonra da bu şaraptır de"³²⁵ şeklinde yer vermiştir. Yine Ebu Nüvas'ın gazel biçiminde Kandî (1475), Ferîdî (ö.1512), Keşfi (ö.1538), Zati (ö.953 /1546) ve Enverî (ö.1547) gibi Türk şairlerini etkilediği ve onların şiirlerinde Ebu Nüvas'ın üslubunu kullandıkları tespit edilmiştir.³²⁶ Türk edebiyatında gazel konusunda Mevlana'yı

³²⁰ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi 1*, 143.

³²¹ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 217-218.

³²² Timurtaş, *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*, 17.

³²³ Ahmet Kazım Ürün, "Mevlana'da Arap Dili ve Edebiyatının İzleri", *Nüşa Dergisi* 21/53 (2021), 160.

³²⁴ Ebu Nüvas, *Divanü Ebi Nüvas el-Hasen bin Hânî*, ed. Ahmet Abdülmecid Gazali (Kahire: Matbaatü Mısır, 1953), 28.

³²⁵ Mevlana Celalettin Rumi, *Mesnevi-i Manevi*, çev. Derya Örs - Hicabi Kırılancık (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015), 547.

³²⁶ Emin Uz, "Klasik Türk Edebiyatında İzleri Görülen Marjinal bir Edip: Ebu Nüvas", *Bilimname* 1/47 (2022), 357.

Sultan Veled takip etmiş ancak gerçek manada gazel tarzında en derin ve içli lirik şiirler yazan Hoca Dehhani olmuştur.³²⁷

Arap edebiyatı nazım şekillerinden bir diğeri de *recez*'dir. Esasen bu bir aruz bahri olmakla beraber bu bahirde yazılan şiirlere de isim olmuştur. Cahiliye Devrinde çarşı-pazarda halkın irticalen terennüm ettiği, savaş alanındaki meydan okumalarda ve çocuklara söylenen ninnilerde kullanılan bir nazım biçimidir.³²⁸ Başlangıçta yüksek sanat ifade etmeyen bu nazım şeklini kaside formatında uzun şiirler hâline getiren Ağleb İclî'dir (ö. 21/642) ki Cumahî (ö. 231/846) ona "recez söyleyenlerin ilkidir" demiştir.³²⁹ Uzun şekilde yazılan recezlere *urcuze* adı verilir. Recez hicri I. asrın ortalarından sonra oldukça rağbet görmüş, Accac (ö. 97/646) ve oğlu Ru'ba (ö. 145/762) gibi bu tarzın önemli temsilcileri yetişmiş hatta sırf ilhamını urcuzelerle dile getiren râcizler dikkat çekmiştir. Recezin bu parlak günleri çok devam etmemiş ve Abbasi Döneminin başlarında sahası iyice daralarak belli başlı konulara hapsolunmuştur. Bununla beraber recezler mesnevi'nin doğup gelişmesine yol açmış ve bu nazım biçimine Arap edebiyatında *müzdevic* denilmiştir. Urcuzelerin kısa beyitlerinin kendi aralarında ikişer ikişer kafiyelenmesi suretiyle meydana gelen müzdevicler sayesinde uzun manzumeler kaleme alınabilmiştir.³³⁰ Dolayısıyla Nihad Çetin "recezler, mesnevinin doğup gelişmesine yol açmıştır" ifadesiyle mesnevinin Fars edebiyatında doğup oradan Arap edebiyatına geçtiği genel kabulünü reddediyor ve bu görüşünü aşağıda zikredeceğimiz ifadelerle şöyle destekliyor:

Mesnevinin Pehlevî zamanında Fars şiirinde kafiyeli bir şekilde var olduğu ileri sürülmüş ve daha sonraki zamanlarda da mesnevi tarzının Arapça ilk örneklerini Aban bin Abdülhamit'in (ö. 200/815) verdiği iddia edilmiştir. Oysaki Arap edebiyatında müzdevic (mesnevinin) çok eski bir geçmişi vardır. Nitekim Velid bin Yezid'in bu biçim ile yazılmış 19 beyitlik bir hutbesi ile *el-Eğani*'de zikredildiğine göre Hammad Acrad'ın da (161/778) bir müzdevicinden bahsedilir. Hatta bunu daha eski tarihlere götürmemiz de mümkün olup miladi 250'lerde meydana geldiği düşünülen ve iki kardeş kabile arasında cereyan eden bir olay masal unsurlarıyla süslenerek manzum tarzda nakledilmiştir. H. Brau'ya göre kaynaklarda parçalar hâlinde muhafaza edilen ve halk şarkılarını andıran bu recezler bir manzum hikâye şeklinin kalıntılarıdır. Cahiliye Devri ürünü olan bu parçalar içinde bugünkü manada müzdevic tarzında yazılmış olanları mevcuttur. Elimizdeki mevcut örnek

³²⁷ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 219.

³²⁸ Mahmut Üstün, "Başlangıçtan Günümüze Arap Edebiyatında Kullanılan Nazım Türleri", *Şarkiyat Mecmuası / Journal of Oriental Studies* 40 (2022), 123.

³²⁹ İbni Sellam Cumahî, *Tabakatü Fuhulî's-Şuara* (Kahire: Darü'l-Medenî, 1951), 2/737.

³³⁰ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 67-68.

ve bilgilere göre müzdevic denilen bu nazım biçimi Fars edebiyatından geçmemiş bilakis kendi içinde tabii bir gelişme kaydetmiş ve Ebu Nüvas, İbnü'l-Mutez gibi şairler eserlerinde bu tarza yer vermişlerdir.³³¹

Bu bilgilerden hareketle Fars edebiyatında mesnevi denilen Arapların ise müzdevic adını verdikleri bu nazım biçimi Arap edebiyatına Farisilerden geçmemiş bilakis menşei itibarıyla Arap edebiyatına mahsus bir biçim olmuş³³² ayrıca mesnevinin doğup gelişmesine de katkı sağlamıştır. Dolayısıyla bu bilgiler ışığında Türk ve Fars edebiyatındaki mesnevi tarzı Arap edebiyatı kaynaklıdır diyebiliriz. Bu nazım şekli Türk edebiyatında 11. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır.³³³ Mesnevi ile ilgili yapılan bu tespitlerle beraber onun bizatihi İran kaynaklı olup oradan Arap ve Türk edebiyatlarına geçtiğini savunanların da ciddi bir yekûn tuttuğunu unutmamak gerekir.

Kıta nazım biçimi de Türk edebiyatında kullanılan nazım biçimlerinden olup Türk edebiyatına Arap edebiyatından geçmiştir. “Parça” manasına gelen kıta “Arap edebiyatında vezin ve kafiye bir manaya gelen beyitlerden ibaret olan nazım şekli” diye tarif edilmiştir.³³⁴ Tehanevi bu tarifi yaptıktan sonra kıta hakkında Türk edebiyatında kullanılan şeklini hatırlatırcasına “vezin ve kafiye bir, matlaları bulunmayan, kafiye de ikinci mısralarında yer alan 2-6 beyitlik manzumdir demiştir”.³³⁵ Eski Arap şairlerinden kıta tarzında nazmedilmiş kısa şiirler intikal etmiştir. Daha sonraki zamanlarda din, felsefe ve aşk mevzularının işlendiği kıtaların çıkış noktası bu manzumeler olmuştur. Yine Harun Reşid (ö. 193/809) zamanında bir cariye halk ağzıyla şiirlerin söylendiği bir moda başlatmıştır. Ayrıca bent manasında kıtalardan meydana gelen nazım şekilleri doğmaya başlamıştır. Öte yandan Bağdat’ta ramazan gecelerinde halk diliyle terennüm edilen şarkılar da kıta tarzındaydı. Bu kıtalar sonraları zecellerin ve Endülüs’te doğup halk diliyle söylenen muvaşşahların çekirdeğini oluşturdu.³³⁶ Arap edebiyatı menşei kıta nazım şekli öncelikle Fars edebiyatına daha sonra da Türk edebiyatına intikal etmiştir. Bazen kıtanın ilk beytindeki mısralar birbiriyle, ikinci beytinin ikinci mısraı da birinci beyitle kafiye

³³¹ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 68-70.

³³² Yine farklı bir kaynak olarak şu esere de bakılabilir. Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 395.

³³³ Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 396.

³³⁴ Tehanevi, *Keşşafü Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulum* (Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşurun, 1996), 2/1333.

³³⁵ وَعِنْدَ الشُّعْرَاءِ هِيَ عِبَارَةٌ عَنْ أَنْبَاءٍ مُتَّحِدَةٍ فِي الْوَزْنِ وَالْقَافِيَةِ وَلَا مَطْلَعٌ لَهَا وَتَكُونُ الْقَافِيَةُ فِيهَا فِي الْمِصْرَاعِ الثَّانِي مِنْ كُلِّ بَيْتٍ bk. Muhammet Tehanevi, *Keşşafü Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulum* (Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşurun, 1996), 2/1333; Hasan Aksoy, “Kıta”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/504-505.

³³⁶ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 74.

olur. Bu tarz kafiye olan kıtaları öteki nazım biçimlerinden ayırmak için bunlara *Nazım* denilmektedir. Kıtalar divanlarda mukattaat başlığı altında toplanmıştır.³³⁷

Bir diğer nazım biçimi ise “artırılmış”, “eklenmiş” manasına gelen *müstezatlardır* ki bu nazım şekli gazelin her bir mısraından sonra kısa mısralar eklenerek oluşturulur.³³⁸ Bu eklemeler bütün nazım şekillerine yapılabilmekle beraber en çok gazellere yapıldığından gazelle içerik bakımından çok benzerlik gösterir³³⁹ ve bu yüzden “müstezat gazel” tabiri meşhur olmuştur. Müstezatlarda³⁴⁰ Arap şiirinde *muvaşşah* denilen bir şekilden örnek alınmak suretiyle Türk edebiyatına geçmişlerdir.³⁴¹ Bu nazım biçiminde en fazla aşk, sevgili, şarap ve tabiat gibi temalar üzerinde durulmuştur. Türk edebiyatında tespit edilen ilk müstezat örnekleri 15. asır şairlerinden Nesimi’ye aittir.³⁴² O, divanında 4 adet müstezata yer vermiştir. Şairden bu nazım şekline birkaç örnek verecek olursak;

Tâ kıldı tecelli bu menüm gönlüme Allah

Lütf ile eyvallah

Furkatte yanan canuma vasl irdi be-dil-hâh

El-minnetü lillah

Saldı haberi hüsnünüz ey Hüsrev-i huban

Kavgaya cihanı

Ruşen kılır envar-ı ruhun ey mehi tâbân

Kevn ile mekanı (Nesimi)³⁴³

Tanzimat devrinden sonra Türk edebiyatında bu tarza en fazla rağbet gösterenler Servet-i Fünun edebiyatçılarıdır.³⁴⁴

³³⁷ Aksoy, “Kıta”, 25/504-505.

³³⁸ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 144.

³³⁹ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 109.

³⁴⁰ Müstezatlarda eski Türk şiirinden klasik İran ve Türk Edebiyatına geçtiği de iddia edilir. Dede Korkut Hikâyelerinde görülen müstezat nazım şekline benzer şiirler de bu iddiayı desteklemektedir. Bk. Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 206.

³⁴¹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 144; İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 222; Macit - Soldan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 265.

³⁴² İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 222.

³⁴³ Hüseyin Ayan, *Nesimi Hayatı, Edebî kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni* (Ankara: TDK Yayınları, 2014), 906.

³⁴⁴ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 222.

Eski Türk edebiyatında görülen bir diğer nazım biçimi de bentlerle kurulan nazım biçimleridir ki bunların tek bentle kurulmuş olanları rubai ve tuyuğ kısımlarına, çok bentle kurulmuş olanları ise müselles, murabba, muhammes gibi birçok alt başlığa ayrılır. Tek bentle kurulu nazım biçimlerinden olan *rubai* İran edebiyatı menşei olup³⁴⁵ oradan Arap ve Türk edebiyatlarına geçmiş ve Arap edebiyatında *dubeyt* diye isimlendirilmiştir. *Tuyuğ* ise halk edebiyatındaki maninin divan edebiyatındaki karşılığı olarak görülebilir ve yalnızca Türk edebiyatına mahsus bir nazım biçimidir.³⁴⁶ Yalnızca Türk edebiyatına mahsus olan ve musammatlar arasında zikredilen divan edebiyatı nazım biçimlerinden bir diğeri ise *şarkıdır*.³⁴⁷ Çok bentlerle kurulan nazım biçimlerine gelince bunlara “inci dizilmiş iplik” manasında *musammat* denilir. Bunların bentleri 3-10 mısra arasında değişip üç mısradan oluşana *müselles*, dört mısradan oluşana *murabba*, beş mısradan oluşana *muhammes*, altı mısradan oluşana *müseddes*... şeklinde isim verilir. Arap edebiyatı Abbasi devresine geldiğinde şiirde birçok yenilik ve değişiklikler meydana gelmiştir. Bu yeniliklerden olarak musammat nazım biçimi de Abbasi Devrinin başlarında Arap edebiyatında görülmeye başlanmıştır.³⁴⁸ Ancak İmruülkays’a nispet edilen musammat nazım şekliyle yazılmış şu şiir bu şeklin Cahiliye Dönemine kadar geri gittiğinin kanıtıdır.

تَوَهَّمْتُ مِنْ هِنْدٍ مَعَالِمَ أَطْلَالٍ ... عَفَاهُنَّ طُولُ الدَّهْرِ فِي الزَّمَنِ الْخَالِي
مَرَابِغٍ مِنْ هِنْدٍ خَلَّتْ وَمَصَايِفُ ... يَصِيحُ بِمَغْنَاهَا صَدَى وَعَوَازِفُ
وَعَيَّرَهَا هُوجُ الرِّيَّاحِ الْعَوَاصِفُ ... وَكُلُّ مُسِيفٍ ثُمَّ آخَرُ رَادِفُ
بِأَسْحَمٍ مِنْ نَوَاءِ السِّمَّاكِينِ هَطَّالٍ

Hind'ten geri kalan kalıntıların izlerini düşündüm. Geçen mevsimler içinde uzun vakitler onu sildi. Hind'in bahar ve yaz mevsimlerinde ikamet ettiği mekânlar ıssız kaldı. Sert yellerin ve yağmur dolu Simakeyn Yıldızı'nın kararması nedeniyle yaklaşan ve sonra

³⁴⁵ Rubainin, aslı dört mısra olan Türk nazımından İran edebiyatına geçtiği de ileri sürülmüştür. Bk. İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 229. Zaten rubailer Türk halk şiirinin mani isimli küçük manzumeleriyle oldukça benzerlik gösterir. Bu benzerlik bazı batılı araştırmacıların da dikkatlerinden kaçmamış ve Kowalski gibi bazıları bu İran nazım şeklinin Türklerden alınmış olabileceği üzerinde durmuştur. Bk. Banarlı, *Türk Edebiyatı Tarihi 1*, 198-199. Böyle olması durumunda rubai nazım şekli Türk edebiyatından Fars edebiyatına oradan da Arap edebiyatına geçmiş olacaktır ki bu da Türk Edebiyatının nazım şekli bakımından Arap edebiyatına etkisini gösterir.

³⁴⁶ Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 211.

³⁴⁷ İskender Pala - Filiz Kılıç, “Musammat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/233-235.

³⁴⁸ وَقَدْ ظَهَرَتْ الْمُسَمَّطَاتُ مِنْذُ فَوَاتِحِ الْعَصْرِ الْعَبَّاسِيِّ bk. Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, (Mısır: Darü'l-Mearif, 1995), 5/327.

*ardından takip eden öteki bulutların değiştirdiği yurdunda yankılar ve şarkıcıların sesleri
çığlık atıyor.*³⁴⁹

İlk kez Arap edebiyatında görülen bu nazım biçimi daha sonra Fars edebiyatına oradan da Türk edebiyatına geçmiştir.³⁵⁰ Şair kendi gazelini musammata dönüştürebildiği gibi başka bir şairin gazelini alıp onun beyitlerine mısra eklemekle de musammat meydana getirilebilir. Mesela Muhibbi'nin Baki'nin gazeline iki beyit daha ekleyerek meydana getirdiği řu tahmis bunun güzel örneklerindendir.

Câme-i sıhhat Huda'dan halka bir hil'at gibi

Bir libas-ı fâhir olmaz cisme ol kisvet gibi

Var iken baht u saadet kuvvet ü kudret gibi

Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi

*Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi (Muhibbi)*³⁵¹

Çok bentlerle kurulan bir diğer nazım biçimi ise Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında görülen terkiibent ve terciibentlerdir. Terciibentin Fars edebiyatında 9-10. asırlarda Samaniler zamanında; Türk edebiyatında ise 14. asrın ikinci yarısından sonra kullanılmaya başlandığı kabul edilir. Terciibentlerle şiir nazmetmek kafiye bulmaktaki zorluğundan ötürü terkiibente göre daha zordur. Bu iki nazım şeklinin Türk edebiyatında bilinen ilk örnekleri Ahmedi'ye aittir.³⁵² Ahmedi'den bunlara birer örnek verecek olursak;

Yüzün renginden oldı taze gül-zâr

Anun-çun virdi revnak yaza gül-zâr

Yüzün vasfını sâz itdükçe bülbül

Küşâyışler kılur ol sâza gül-zâr

Sabâya gizlü râzın cümle açdı

Çü mahrem gördi anı râza gül-zâr

³⁴⁹ İbni Manzur, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414), 7/323.

³⁵⁰ Mehmet Atalay, "Fars Edebiyatında Musammat", *İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası* 29 (2016), 1-44.

³⁵¹ Kanuni Sultan Süleyman, *Muhibbi Divanı* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/82.

³⁵² Mustafa İsmet Uzun, "Terciibent", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/487-489.

Nisar itdi ayagun toprağı
Zer ü yakut bî-endaze gül-zâr
Bu zikr-ile hezar avaz üninden
Tolu-durur hezar avaze gül-zâr
Ne gördi ne göriser tac-ıla taht
Melik Sülman bigi şâh-ı cüvân-baht (Terciibent)³⁵³
Şâd ol gönül ki girü cala-ragm-ı rûzigâr
Mansar oldu rayet-i sultan-ı kâm-kâr
Dârâ-yı mülk ü baht u Feridun-ı tac u taht
Sâlâr-ı ins ü cinn ü Süleyman-ı rûzigâr
Kutb-ı medar-ı millet ü şah-ı felek-penâh
Mihir-i sipihr-i devlet ü şîr-i cadû-şikâr
Çimşid-i çetr-güster ü Behram-ı saf-şiken
Hurşide-i nur-ı mevhabet ü zıll-ı Kirdigâr
Sultan-ı bahr-ı tabc u şehin-şah-ı kân-yesâr
Ki itdi aferin vücudına can-aferine-i kâr
Bî-revnak-ıdı andan ırak kâr u bâr-ı mülk
Uş makdeminde oldu girü hûb çün nigâr
Âlemde zulmet-i zulm uş girü nihân
Olalı cadlinün güneşi subh-ı âşikâr
Zikri-durur gönüllere hem feth ü hem fütûh
Şöyle ki şükr-i medhidür ârâm u revh-i rûh (Terkibibent)³⁵⁴

³⁵³ Ahmedi, *Divan* (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts.), 192.

³⁵⁴ Ahmedi, *Divan*, 198.

Terkibibent ve terciibent Arap edebiyatında ortaya çıkmasına rağmen Araplar bu nazım biçimine çok ehemmiyet vermemiş ve birkaç örnek dışında bu tarzda şiir nazmetmemişler³⁵⁵ öte yandan Fars şairler bu tarzda güzel eserler vermişler, Türk şairler ise bu tarzla şiir nazmetmeyi ustalık olarak görmüşlerdir.³⁵⁶

1.6.2.6. Edebî Sanatlar Yönünden

Araplarda İslamiyet'ten evvel belagat her ne kadar bir ilim olarak bulunmasa da şair ve hatiplerde bir meleke olarak mevcuttu ve fesih ve belîğ konuşmanın inceliklerine hâkimdiler. Belagatin alt birimlerinden bedi ilmiyle alakalı olan teşbih, mecaz, istiare, takdim, tehir ve cinas gibi edebî sanatları hemen her millet zaten eskiden beri kullanagelmıştır.³⁵⁷ Sonraları kuralları belirlenmiş bir disiplin hâline gelecek olan belagat Cahiliye Döneminde bir edebiyat eleştirisi olarak doğmuş³⁵⁸ İslam'dan sonra ise Kur'an, dil zevki fevkalade gelişmiş bir toplum olan Araplara kendisi gibi metnin ortaya konulamayacağı hususunda meydan okumuştur. İşte bu durum Müslümanları Kur'an'ın i'cazı hakkında birtakım incelemelerde bulunmaya yönlendirmiştir.³⁵⁹ Belîğ kelim söyleyebilmenin inceliklerini araştıran ve derecelerini tespit etmeye çalışan belagat âlimleri bu konuda alt, üst ve bu ikisi arasında sayısız dereceler olduğunu tespit etmişlerdir. Şöyle ki belîğ bir kelamın en âlâ tarafının, -beşeri bir mislini getirmekten âciz bırakan (*haddü'l-i'caz*)- Kur'an'da bulunduğunu; en alt seviyesinin ise ondan ötesinin artık insan sesi olarak değerlendirilemeyecek bir sınırdan bulunduğunu ve bu ikisi arasında kişinin söz söyleme kabiliyetine göre birçok seviye bulunduğunu dile getirmişlerdir. En alt seviyenin, kendisinde belagatten bir eser taşımadığını diğer mertebelerin ise bir altına nispetle belîğ sayılabileceğini de ilave etmişlerdir.³⁶⁰ Bu ve benzeri tüm incemeler neticesinde belagat zamanla gelişmiş, Abbasiler Döneminde kurumsallaşmış³⁶¹ ve 10-14.

³⁵⁵ Macit - Soldan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 263.

³⁵⁶ Uzun, "Terciibent", 40/487-489.

³⁵⁷ Süleyman Gür, *Anlatımlı Kur'an Belagati Meani-Beyan-Bedi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 21.

³⁵⁸ Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2018), 15; Hasan Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 83.

³⁵⁹ Gür, *Anlatımlı Kur'an Belagati*, 21.

³⁶⁰ Fahrettin Razi, *Nihayeti'l-İcaz fî Dirayeti'l-İ'caz* (Beyrut: Daru Sadır, 2004), 34; Ebu Yakup Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 416; Hatip Kazvini, *Telhisü'l-Miftah* (Pakistan: Mektebetü'l-Medine, 2016), 8; Hatip Kazvini, *el-İzah fî Ulumi'l-Belaga* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 21; Bahaettin Sübki, *Arusü'l-Efrah fî Şerhi Telhisi'l-Miftah* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye li't-Tabaati ve'n-Neşr, 2003), 1/93; Ahmet Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga fî'l-Meani ve'l-Beyan ve'l-Bedi* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 42; İsamüddin İsfarayini, *el-Etval Şerhu Telhisi'l-Miftahi'l-Ulum* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/13; Abdülmüteal Saidi, *Buğyetü'l-İzah li-Telhisi'l-Miftah fî Ulumi'l-Belaga* (Kahire: Mektebetü'l-Adab, 2005), 1/28.

³⁶¹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 17.

yüzyıllar arasına gelindiğinde usûl ve esasları belirginleşmiş, kavramları ortaya çıkmış bir ilim dalı olarak yerini almıştır.³⁶²

İslam'dan sonra Arap edebiyatı birçok hususta eski edebiyatından farklılaştığı gibi Farisiler Müslüman olduktan sonra onların edebiyatı da birçok bakımdan Arap edebiyatına benzedi.³⁶³ Öyle ki 5. yüzyıldan itibaren Fars şairlerin Arap edebiyatını örnek alma boyutu olağanüstü bir duruma dönüştü. Kafiye, seci ve muvazenelerle dolu uzun hitabeler ortaya çıktı ve edebî sanatları taklit edebilmek için Arap edebiyatından birçok hikâye, şiir, kelime ve cümle aldılar. Böylelikle Arap edebiyatının Fars edebiyatı üzerinde yoğun bir tesiri hissedilmeye başlandı.³⁶⁴ Türk edebiyatı ise İslamiyet'ten önce oldukça sade ve tekellüfsüz idi. Biz bu dönemden küçük bir miktarı *Divan-ı Lügat'it-Türk*'te müşahade ediyoruz³⁶⁵ ve orada yer alan şiirlerde genellikle teşbih, istiare, kinaye ve istifham gibi söz sanatlarının kullanıldığını görüyoruz.³⁶⁶ Yine İslami devreye geçişin bir diğer kitabı olan *Kutadgu Bilig*'e baktığımızda onda da teşbih, teşhis, tenasüp, intak, leffüneşr gibi bazı sanatlara rastlıyoruz.³⁶⁷ Daha geriye giderek ilk yazılı metinler olan Orhun Yazıtlarında incelemelerde bulunan Talat Tekin bunlarda yer alan edebî sanatları da incelemiş ve sık sık teşbihlerin tekrarlandığını dile getirmiştir.³⁶⁸ İslamiyet'ten önce ve geçiş devresinde sözü ifade biçimi böyle sade ve genelde basit tarzda iken İslamiyet dairesine layıkıyla girildikten sonra Türkler, Arap ve Fars edebiyatının ortak mahsulü olan ve yerleşmiş bir vaziyette bulunan klasik bir edebiyatla karşılaştılar.³⁶⁹ İslam medeniyetine şeklini veren Kur'an, daha önce Arap ve Fars edebiyatlarını şekillendirdiği gibi aynı şekilde Türk edebiyatını da şekillendirdi. Öyle ki Türk-İslam edebiyatının malzemesini içeriğinden şekilsel boyutlarına, nazım türlerinden edebî sanatlarına dek birçok yönden etkiledi.³⁷⁰

Fars edebiyatı belagat bakımından gerekli alt yapıya sahip olmadığından Arap edebiyatından öncelikle Farisiler etkilenmiş ve onların belagat kaidelerini taklit etmekle yetinmişlerdir. Ciddi bir biçimde Arap edebiyatının tesiri altında kalan şairler onların edebî

³⁶² Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı*, 83.

³⁶³ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 99.

³⁶⁴ Mirza Muhammet Bahar, *Sebk Şinasi ya Tarih-i Tetavvür-i Nesr-i Farsi* (Tahran: İntişarat-ı Amir Kebir, 1349), 1/274-275; Banu Ateş, *İslamiyet'in İran Edebiyatı Üzerindeki Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 89.

³⁶⁵ Ali Nihad Tarlan, *Edebiyat Meseleleri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 41.

³⁶⁶ Halil Çeçen - Ramazan Sarıççek, "Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Şiirlerde Edebî Sanatlar", *Belleten* 1 (2005), 163-184.

³⁶⁷ Sezai Küçük, *Türk İslam Edebiyatı* (Sakarya Üniversitesi, 2010), 11.

³⁶⁸ Tekin, *Orhon Yazıtları*, 21.

³⁶⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 99.

³⁷⁰ Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı*, 25-26.

sanatlarından da büyük ölçüde yararlanmışlardır.³⁷¹ Özellikle Gaznelilerin ilk dönemlerinde Fars edipler bedi ilmine oldukça ilgi duymuş ve eserlerinde bu sanatları çok yoğun şekilde kullanmışlardır.³⁷² Böylelikle kökü Arap edebiyatına dayanan³⁷³ bedi sanatlar neredeyse hiç değişikliğe uğramadan Fars edebiyatına geçmiştir. Aynı şekilde Türkler de Müslüman olduktan sonra divan edebiyatı devresinde edebî sanatlar isim ve tanımlarıyla birlikte Arap ve Fars edebiyatından Türk edebiyatına intikal etmiştir.³⁷⁴ Çünkü Osmanlı Devleti zamanında edebiyatçılar -eserlerinde pek çok edebî sanata yer vermesine rağmen- onların isimlendirmesiyle fazla meşgul olmamışlardır.³⁷⁵ Nitekim divan edebiyatında kullanılan söz sanatlarına bakıldığında isimlerinin Arap edebiyatındaki isimlerle aynı olduğu müşahade edilecektir. İsimlendirme hususunda göze çarpan bir diğer husus ise bir edebî sanat için birçok terim kullanılmasıdır. Özellikle Sekkâki'den (ö. 626/1229) sonra isimlendirmede büyük bir artış görülmüş, meani ve beyan ilmine ait terimlerin de bedi ilmine eklenmesiyle bedi terimlerinin sayısının zamanla yüz elliye aştığı gözlemlenmiştir.³⁷⁶ Biz de bir edebî sanatın birden fazla isimle anılması sebebiyle çalışmada incelediğimiz edebî sanatın öne çıkan isimlerine başlıklarda yer vermeye çalıştık.

Osmanlı'da belagat ilmi gerek edebî sanatlar özelinde gerekse genel manada düşünüldüğünde Arap ve Fars edebiyatı ekseninde gelişimini sürdürmüş,³⁷⁷ medreselerde asırlarca Arapça asıllarından okutulmuş ve buralarda okutulan bu ilim Klasik Türk edebiyatının estetik kurallarını belirlemede bir ölçüt olarak kabul edilmiştir.³⁷⁸ Tanzimat dönemine gelinceye kadar divan edebiyatında edebî sanatlara çok yoğun bir şekilde yer verilmiştir.³⁷⁹ Öyle ki gitgide şiirde mazmun ve mecaz kullanımı artmış ve edebî sanatlar özellikle de teşbih yoğun bir şekilde kullanılmaya devam etmiştir.³⁸⁰ Sonunda divan edebiyatı sanatlar üzerine kurulu bir edebiyat hâline gelmiş³⁸¹ ve bir beyitte birçok edebî

³⁷¹ Tahsin Yazıcı, "Belagat" (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/383-384.

³⁷² Murat Keklik - Sema İnci, "Eski Türk Edebiyatı Alanında Belagat Çerçevesinde Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/25 (2020), 51-91.

³⁷³ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 45.

³⁷⁴ Tuğçe Öztüncer, *Fars ve Türk Edebiyatlarında Beyan ve Bediye ait Bazı Sanatların İşlenişi* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 22.

³⁷⁵ Menderes Coşkun, "Klasik Türk Şiirinde Mürrekkep İstiare, Temsili İstiare ve Alegori", *Biliğ* 38 (2006), 51-70.

³⁷⁶ Abdülatif Umrani, "Belagat Terminolojisinde Terim Çokluğu Problemi: Sebepleri, Klasik ve Modern Dönem Belagat Âlimlerinin Konuya Bakışı", çev. İsa Güceyüz - Bayram Köpük, *ATEBE* 8 (2022), 326.

³⁷⁷ Coşkun, "Klasik Türk Şiirinde İstiare ve Alegori", 51-70.

³⁷⁸ Keklik - İnci, "Eski Türk Edebiyatı Alanında Belagat Çerçevesinde Yapılan Çalışmalar", 51-91.

³⁷⁹ Numan Külekçi, *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 13.

³⁸⁰ Mengi, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, 18.

³⁸¹ Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, 104.

sanat kullanılmıştır.³⁸² Böylelikle Arap ve Türk edebiyatında müşterek edebî sanatlar vücuda gelmiştir.

1.6.3. Kaynaklar

Bir edebî eseri, şairin kabiliyeti ve o şairin içinden çıktığı toplumun gelenek, dinî düşünce, inanç biçimi ve kültürü meydana getirir. İşte bütün bunlar edebî eserin kaynağıdır.³⁸³ Dolayısıyla bir toplumun edebiyatı ve edebî ürünleri içinde bulunduğu kültüre göre şekil alır. Bu durumu İslam öncesi ve sonrası Türk şiirine baktığımızda daha net bir şekilde görmekteyiz. Mesela İslam öncesi Türk kültürü ve sanat telakkisi o devrin şiirine yansımış ve şiire tabiat, bozkır, aşk, ölüm, kahramanlık, ağıt, at sevgisi gibi belli başlı konular kaynaklık yapmıştır. Kam ve bahşı gibi eski Türk ozanlarının yaptıkları törenlerde terennüm ettikleri şiirler kaynağını hep bu temalardan almıştır. Tarih boyunca Türklerin kültür hayatını değiştiren en mühim hadise ise şüphesiz Müslüman olmalarıdır. İslamiyet’le birlikte değişen bu kültür ve yeni din anlayışı edebiyatın beslendiği kaynaklara da tesir etmiş ve onu değiştirmiştir. Bu yeni dinle İslami devir Türk edebiyatının kaynakları arasına Kur’an, hadis, tefsir, kelam, fıkıh, akait ve siyer gibi İslami ilimler, tasavvufi hikâyeler, peygamberler tarihi, İslam tarihi gibi doğrudan dinî kaynaklı unsurlar eklenmiştir.³⁸⁴ Türklerin İslam dinini kabul edip onun tesiriyle eserler verdiği döneme gelindiğinde İslamiyet’in zuhurunun üzerinden 4 asır geçmiş, daha önceden Arap ve Farmlar İslam medeniyetinin çatısı altında birleşmiş ve bu doğrultuda çoktan edebî ürünlerini vermeye başlamışlardı. Genellikle edebî dünyasını Arap ve Fars numuneleriyle şekillendiren Türkler İslamlaşma ile birlikte Arap ve Fars edebiyatının hazır numunelerini önlerinde buldular ve bu hususta da onlar gibi şiirlerinde bu kaynaklara yer vermekten geri durmadılar. Agâh Sırrı Levend divan edebiyatında bu İslami kaynakların ne kadar etkili olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir. “Ümmet Çağı Türk Edebiyatı İslam’ın ortaya koyduğu hükümlere dayanır. Eski metinlerde hemen hiçbir sayfa yoktur ki içinde Kur’an’dan bir ayet, hadisten bir metin bulunmasın ve fikirler buna bağlanmış olmasın. Tefsir, kelam, fıkıh gibi İslami ilimler kültürün dayanağıdır. İman ve itikat toplumun başlıca özelliği olarak göze çarpar. Tasavvuf bir felsefe sistemi olarak bütün edebiyatı kaplamıştır.”³⁸⁵ Türk-İslam edebiyatına şekilsel bazı özelliklerinden muhtevasına ve bazı türlerin ortaya çıkışına kadar hemen her alanda şeklini veren ana kaynak Kur’an’dır. Hadis,

³⁸² Macit - Soldan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 81.

³⁸³ Yılmaz vd., *Türk-İslam Edebiyatı*, 117.

³⁸⁴ M. Selim Eren, *Türk Divan Şiiri* (Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti, 2013), 13.

³⁸⁵ Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 24.

tefsir, İslami ilimler, tasavvufi hikâyeler ve sair kaynaklar da Kur'an'dan çıkıp gelişen ve özünü ondan alan kaynaklardır.³⁸⁶

İslami dönem Türk edebiyatının zikredilen hususiyetleri incelendiğinde Türk edebiyatının Arap edebiyatından etkilendiği hususları şu maddeler altında kısaca özetleyebiliriz.

- Vezin olarak divan edebiyatında Arapların millî vezinleri olan aruz vezni tercih edilmiştir.
- Şiiri aruz veznine uydurabilmek için dile yüklü miktarda Arapça ve Farsça kelime ve terkipler sokulmuş böylelikle dil sadeliğini kaybetmiştir.
- Kafiye kulağa hitap eden yarım kafiye iken divan edebiyatıyla birlikte göze hitap eden tam ve zengin kafiyeeye dönüşmüştür.
- Nazım türü bakımından Türk edebiyatına tevhit, münacat, esmayihüsna, naat, hilye, siyer, mevlit, kırk hadis, miraciyye, bayramiye, ramazaniye ve regaaiyye gibi konular girmiştir.
- Nazım birimi dörtlük iken divan edebiyatı özelinde beyite dönüşmüştür.
- Nazım biçimi olarak kaside, gazel, mesnevi, kıta, müstezat, musammat, terciibent ve terkihibent gibi şekiller Arap edebiyatından Türk edebiyatına geçmiştir.
- Kur'an, hadis, tefsir, kelam, fıkıh, akait ve siyer gibi İslami ilimler; tasavvufi hikâyeler, peygamberler tarihi ve İslam tarihi gibi doğrudan dinî kaynaklı olan ve önceden görülmeeyen unsurlar Türk-İslam edebiyatında bolca istifade edilen kaynaklar olmuştur.
- Şiirlerde eskiden Şamanizm, Manihaizm ve Budizm dinlerinin etkisi varken artık İslamiyet'in etkisi edebiyatın kılcal damarlarına kadar işlemiştir.
- Edebî sanatlar İslam öncesi dönemde çok yoğun olmayıp sadece belli başlı bedi sanatlar kullanılırken İslami devirde mecaz, mazmun ve söz sanatlarıyla yüklü, süslü bir edebî görünüm meydana gelmiştir.

³⁸⁶ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 28.

İKİNCİ BÖLÜM

ARAP VE TÜRK EDEBİYATINDA MÜŞTEREK EDEBÎ SANATLAR

Burada edebî sanatlara geçmeden evvel belagat ilminin üçüncü ana başlığını oluşturan bedi ilmine ve onun tarihçesine konumuzla direkt bağlantılı olması itibarıyla kısaca değinmek istiyoruz.

2.1. Bedi İlmi

Bedi lügatte; “emsalsiz ve benzersiz icat eden” manasına gelir ve bu yönüyle *el-Bedi* esmayihüsna dan olup “örneksiz ve modelsiz yaratan” anlamına gelmektedir.³⁸⁷ Nitekim Kur'an'da Allah'ın bu sıfatı بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ “Göklerin ve yerin eşsiz yaratıcısıdır”³⁸⁸ şeklinde geçmektedir. Belagi bir ıstılah olarak ise; “muhatapın durumuna uygun olan (ilmü'l-meani) ve manaya delaleti açık olan (ilmü'l-beyan) bir sözü mana ve lafız bakımından güzelleştiren hünerlerden bahseden bir ilimdir.”³⁸⁹ Belagat henüz bir ilim dalı hâline gelmeden önce bedi kelimesi bugünkü kullanımından farklı olarak daha geniş bir mana ifade ediyordu ve “şiire güzellik katan her türlü ifade”ye bu isim veriliyordu.³⁹⁰ Nitekim Şevki Dayf ve Seyyit Nevfel gibi bazı bilginler tarafından belagatin kurucusu olarak görülen Cahız³⁹¹ Arap belagatine dair yazmış olduğu *el-Beyan ve't-Tebyin* adlı eserinde “bedi” lafzını bu manada kullanmış³⁹² ve bunda başarılı olan kişileri zikretmiştir.³⁹³ Cahız eserlerinde her ne kadar beyan ve bedi konularına değinse de belli bir kritere bağlı kalmamıştır. Bu yüzden genel kabule göre belagat konularını müstakil olarak işleyen ve bedi sanatlara dair yazılan ilk eser Abbasi halifesi İbnü'l-Mutez'e ait olan *el-Bedi* isimli eserdir.³⁹⁴ Bu nedenle bedi ilminin vazısı olarak da İbnü'l-Mutez kabul edilmiştir.³⁹⁵ İbnü'l-Mutez bu eserinde bedi başlığı altında 13 edebî sanat zikretmiş ve bu konuda sonrakilere yol açmıştır.³⁹⁶ Ebu Hilal Askerî (ö. 400/1009) ise bu sanatları 37'ye

³⁸⁷ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 153.

³⁸⁸ Bakara 2/117.

³⁸⁹ Kazvini, *Telhis*, 171; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 153.

³⁹⁰ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 153.

³⁹¹ Şevki Dayf, *el-Belaga: Tatavvur ve Tarih* (Kahire: Darü'l-Maarif, ts.), 58.

³⁹² بَدِيعٌ وَأَجْلَبُ لِكُلِّ عَيْنٍ وَغُرَّةٍ مِنْ لَفْظٍ شَرِيفٍ وَمَعْنَى بَدِيعِ Mektebetü'l-Hilal, 1423), 1/129.

³⁹³ Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, 1/64, 3/280-281.

³⁹⁴ Hasan Taşdelen, “Belagat İlmi ve Tarihi”, *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 249; İsmail Durmuş, “İbnü'l-Mutez”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/143-147.

³⁹⁵ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 298.

³⁹⁶ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 153.

çıkarmıştır.³⁹⁷ Meani ilminin vazıı olarak kabul edilen “şeyhu’l-belaga” Abdülkahir Cürcani³⁹⁸ (ö. 471/1079) ise edebî sanatların bir kelama yalnız başına değer veremeyeceğine dikkat çeker ve belîğ olmayan bir sözü bedi sanatlarla süslemeyi çirkin bir yüze makyaj yapmaya benzetir.³⁹⁹ Cürcani *Delailü’l-İ’caz* isimli eserinde genelde meani ilmi üzerinde durmuş, beyan ilmini ise *Esrarü’l-Belaga* isimli kitabında ele almıştır.⁴⁰⁰ Ebu Ubeyde (ö. 209/824), Cürcani’den iki buçuk asır önce *Mecazü’l-Kur’an* isimli eseriyle beyan ilminin temellerini attığından bu ilmin vazıı olarak o kabul edilmiştir.⁴⁰¹ Beyan ilmi onun attığı temeller üzerinde adım adım yükselerek Cürcani’ye kadar gelmiştir. Cürcani ise beyan ilminin temellerini iyice sağlamlaştırıp kaidelerini düzenlemiştir.⁴⁰² Hafaci (ö. 466/1073) ise hem fesahat ve belagat farkını belirgin hâle getiren hem de muhassinat-ı maneviyye ve lafziyyenin alt yapısını oluşturan kişidir.⁴⁰³ Zemahşeri, Cürcani’nin *Delailü’l-İ’caz* ve *Esrarü’l-Belaga* isimli eserlerini kaynak alarak belagi kuralları tefsire uygulamış ve Kur’andaki bedi sanatları tetkik etmiştir. Cürcani’nin attığı meani ilminin temelleri Zemahşeri’nin kalemıyla kemale ermiştir.⁴⁰⁴ Farisiler vasıtasıyla Türk edebiyatına intikal eden edebî sanatları Arap edebiyatından Fars edebiyatına Reşidüddin Vatvat (ö. 573/1177) uygulamıştır. Cürcani’nin ardından belagat ilminde ikinci dönüm noktası olan ve bu ilme sistematik olarak son şeklini veren *Miftahu’l-Ulum*’un müellifi olan Türk dil bilgini Sekkâki’dir.⁴⁰⁵ Ancak o bedi kavramı yerine *tahsinü’l-kelam* kavramını tercih etmiştir.⁴⁰⁶ Sekkâki’den sonra ise belagat ilmi iyice duraklamıştır.⁴⁰⁷ Bedi ilmi açısından Bedrettin İbni Malik’in (ö. 686/1287) önemi ise Sekkâki’nin kullandığı *tahsinü’l-kelam* yerine edebî sanatlar için ilk kez *bedi* kavramını kullanması ve sonraki âlimler tarafından kabul görmesidir. Şu kadar var ki o bu terimi belagat ilminin üçüncü başlığı olarak değil fesahatin tamamlayıcı bir ögesi olarak kullanmıştır.⁴⁰⁸ Hatip Kazvini’ye (ö. 739/1338) gelince o, Sekkâki’nin *Miftahu’l-Ulum* adlı eserinin belagat dair üçüncü bölümünü özetlemiş bazı ekleme, çıkarma, izah, tashih ve tenkitler yaparak

³⁹⁷ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 153.

³⁹⁸ Haşimi, *Cevahirü’l-Belaga*, 47; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 21; Bulut, *Bedi İlmi*, 30.

³⁹⁹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 155.

⁴⁰⁰ Abdullah Hacıbekiroğlu, “Sekkâki’nin Beyan Anlayışı”, *Ebu Yakup Sekkâki’nin Gramer ve Belagat Anlayışı*, ed. Tahsin Yurttaş - Abdullah Hacıbekiroğlu (Ankara: Fecr Yayınları, 2023), 195-196.

⁴⁰¹ Haşimi, *Cevahirü’l-Belaga*, 217.

⁴⁰² Bu yüzden bazıları tarafından bu ilmin vazıı olarak Abdülkahir Cürcani kabul edilir. Bk. Hamit Avni, *el-Menhecü’l-Vadih li’l-Belaga* (Mısır: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türas, ts.), 1/36.

⁴⁰³ Bulut, *Bedi İlmi*, 29.

⁴⁰⁴ Bulut, *Bedi İlmi*, 22.

⁴⁰⁵ Hacıbekiroğlu, “Sekkâki’nin Beyan Anlayışı”, 196.

⁴⁰⁶ Bulut, *Bedi İlmi*, 32.

⁴⁰⁷ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 22.

⁴⁰⁸ Bulut, *Bedi İlmi*, 33-34.

Telhisü'l-Miftah isimli eserini telif etmiştir. Kazvini'nin ardından bedi ilmi, meani ve beyandan sonra belagatin üçüncü kısmını oluşturarak günümüze kadar uzanan son şeklini almıştır.⁴⁰⁹ Orijinal görüşleriyle aslını gölgede bırakan bu telif asırlarca medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş, üzerine onlarca şerh, haşiye ihtisar ve nazma çekme çalışmaları yapılmıştır. Eserinin fazla muhtasar olduğunu görmesi üzerine kitabının ilk şerhini *el-İzah* isimli eseriyle bizzat kendisi yapmıştır. Telhis üzerine Taftazani (792/1390) tarafından yazılan *Muhtasarü'l-Meani* ile *Mutavvel* isimli şerhler oldukça rağbet görmüştür.

Anadolu'da içinde Arapça ve Farsça örneklerle beraber Türkçe örneklerin de verildiği ve basılan ilk Türkçe belagat kitabı İsmail Ankaravi'nin (ö. 1041/1631) *Miftahu'l-Belaga ve Misbahü'l-Fesaha* isimli eseridir.⁴¹⁰ Arapça ve Farsça belagat kitaplarını örnek alarak bu ve benzeri kitaplar Tanzimat dönemine kadar telif edilmeye devam etmiştir. Türk edebiyatında edebî sanatlar önceden beri önemli olmakla beraber bir bilim dalı olarak 19. yüzyılda gündeme gelmiş ve temelleri bu asırda atılmaya başlanmıştır.⁴¹¹ Örnekleri de dâhil Türkçe olan klasik tarzda yazılmış ilk Türkçe belagat kitabı Ahmet Hamdi'nin *Belagat-i Lisani Osmani* isimli eseridir. Ancak bu eser örnekler bakımından zayıftır. Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) tarafından kaleme alınan *Belagat-ı Osmaniye* adlı eser ise Türk belagati bakımından bir dönüm noktası olmuş ve Türkçeye mahsus bir belagat fikrini iyice yerleştirmiştir.⁴¹² Recaizade Mahmut Ekrem (1847-1914) kendi döneminde yeni bir çığır açarak gelenekselleşmiş belagat anlayışının dışına çıkmış, batı retoriğinden de istifade ederek belagete yeni konular eklemiş ve kitabına *Talim-i Edebiyat* adını vermiştir. Yine Muallim Naci'nin (1849-1893) edebiyat terimlerini ele aldığı eseri *İstilahat-ı Edebiyye* günümüzde dahi revaç bulmuş eserlerdendir. Onun bu eserinde daha da yerine oturmuş bir Türk belagati müşahede edilir. Türkçe belagat alanında telif edilen bu eserlerden sonra belagat artık Türk edebiyatının vazgeçilmez konuları arasına girmiştir.⁴¹³

Muallim Naci'nin kelimada iki türlü güzellik olması gerektiğinden bahsederek “Kelamda iki türlü güzellik aranır. Biri hüsnü zati öteki ise hüsnü arazidir. Hüsnü zati (özünden olan güzellik) meani ve beyan ilimleriyle; hüsnü arazi (sonradan olan güzellik) ise bedi ilmiyle cilveger (cilveli) olur. Hüsnü zatisiz hüsnü arazinin önemi yoktur. Ancak hüsnü zatiye hüsnü arazi de munzam olursa elbette âlâ olur” dediği rivayet olunur.⁴¹⁴ Şu

⁴⁰⁹ Bulut, *Bedi İlmi*, 35.

⁴¹⁰ Taşdelen, “Belagat Tarihi”, 299.

⁴¹¹ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 274.

⁴¹² Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı*, 87.

⁴¹³ Aksoy, *Türk İslam Edebiyatı*, 87.

⁴¹⁴ Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994), 26; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 13.

hâlde meani ve beyan ilminin kurallarına riayet edilmeden bedi ilmi tek başına bir kelamı güzelleştirmede yeterli değildir.

Bu bölümde edebî sanatları tasnif ederken klasik sınıflandırmaya bağlı kalarak incelememizi bedi ilminin iki alt dalı olan lafza ve manaya dayalı edebî sanatlar şeklinde ele alacağız. Ancak bazı edebî sanatların hem lafız hem de mana yönünün olduğu unutulmamalıdır. Böyle olanları hangi yönü ağır basıyorsa o başlık altında inceleyeceğiz.

2.1.1. Anlama Dayalı Edebî Sanatlar (Muhassinat-ı Maneviyye)

Bedi ilmi dalında ele alınan edebî sanatları Kazvini'den bu yana manayı süsleyen (muhassinat-ı maneviyye) ve lafzı süsleyen (muhassinat-ı lafziyye) edebî sanatlar şeklinde iki başlık altında ele almak gelenek hâlini almıştır. Anlamla ilgili edebî sanatlar bir kelimenin ya da birbiriyle mana ilişkisi bulunan kelimelerin hakiki manasıyla yapılan sanatlardır. Bir düşünceyi nükteli bir tarzda ifade etmeye dayanan sanatlar da buraya girer.⁴¹⁵ Mana ile ilgili olan edebî sanatlar, lafızla ilgili olanlardan sayı bakımından daha çok, sanat yönüyle de daha önemli olması⁴¹⁶ sebebiyle öncelikle mana ile ilgili edebî sanatları ele alacağız. Çünkü kelamda asıl olan manadır ve ifade edilen mana hoş olmazsa lafzın güzel olmasının hiçbir önemi kalmaz.⁴¹⁷ Bu yüzden güzellikte esas olan lafzın manaya tabi olmasıdır.⁴¹⁸ Çalışmamızın bu bölümünde gerek Arap edebiyatında doğup etkileşim sebebiyle -Fars edebiyatına, oradan da- Türk edebiyatına intikal eden sanatlar olsun gerekse bir etkileşim olmaksızın Türk edebiyatının kendi özünde var olan edebî sanatlar olsun bunlardan her iki edebiyatta da müşterek olarak kullanılanları inceleyeceğiz. Burada takip edeceğimiz yöntem; belagatin en üst seviyesi Kur'an olduğu için incelediğimiz edebî sanatla ilgili ayet bulunduğu sürece öncelikle ayetlerden örnek vereceğiz. Ondan sonra Arap edebiyatından, en son da Türk edebiyatından örnekler vermek suretiyle her iki edebiyatı karşılaştırarak benzerliklerini ortaya koymaya çalışacağız. Eğer konuya güzel örnek oluşturacak bir hadis mevcutsa çok olmasa da böyle hadisleri de istihsat olarak kullanacağız. Hakkında ayet olduğu hâlde Arapça şiirlerden örneğini bulamadığımız edebî sanatlarla ilgili sadece ayet ve Türk edebiyatı örnekleriyle yetineceğiz.

⁴¹⁵ Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 421.

⁴¹⁶ Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/225.

⁴¹⁷ Mustafa Aydın, *Arap Dili Belagatinde Bedi İlmi ve Sanatları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 13.

⁴¹⁸ Aydın, *Bedi İlmi ve Sanatları*, 14.

2.1.1.1. Tıbak / Tezat / Tekafü

Mutabakat, tezat ve tekafü adı da verilen tıbak sanatı lügatte “uygunluk” “iki şeyi birbirine eşit hâle getirmek”, “dört ayaklı hayvanlarda ön ayağın izine arka ayağın basması” gibi manalara gelir. Belagat terimi olarak ise aralarında mana bakımından zıtlık bulunan iki kelimenin bir arada kullanılmasıdır.⁴¹⁹ Tıbak hakiki manalar arasında olabileceği gibi “alnım ak bahtım kara” gibi mecazi manalar arasında da olabilir.⁴²⁰ Şayet sözcüklerden biri gerçek manada öteki mecazi manada kullanılırsa o zaman *ihamitezad* sanatı meydana gelir.⁴²¹ Zıt anlamlı kelimelerin her ikisi isim olabileceği gibi fiil de olabilir.⁴²²

وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌّ “Küçük büyük her şey (levh-i mahfuzda) satır satır yazılmıştır.”⁴²³ Bu ayette “küçük” ve “büyük” isimleri arasında tıbak sanatı vardır.

وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى “Şüphesiz güldüren de ağlatan da O’dur.”⁴²⁴ Ayetteki “güldürmek” ve “ağlatmak” fiilleri arasında tıbak sanatı vardır.

إِذَا نَحْنُ سِرْنَا بَيْنَ شَرْقٍ وَمَغْرَبٍ ... تَحَرَّكَ يَفْطَانُ التُّرَابِ وَنَائِمُهُ

*Biz doğu ile batı arasında yürüdüğümüzde toprağın uyuyanı da uyanık olanı da harekete geçer.*⁴²⁵

Şairin bu şiirinde “doğu” ile “batı” arasında gerçek anlamda zıtlık; “uyanık” ve “uyuyan” arasında ise mecazi bir zıtlık mevcuttur.

Neden böyle düşman görünürsünüz yıllar yılı dost bildiğim aynalar. (Cahit Sıtkı)

Bu şiirde “dost” ve “düşman” lafızları arasında tezat sanatı mevcuttur.

Ne efsunkâr imişsin ey didar-ı hürriyet

Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esaretten (Namık Kemal)⁴²⁶

Bu şiirde “hürriyet” ve “esaret” kelimeleri arasında tezat sanatı yapılmıştır.

Kan ol gülerek geldiği demler şimdi

⁴¹⁹ Kazvini, *Telhis*, 171.

⁴²⁰ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 289.

⁴²¹ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 562.

⁴²² Kazvini, *el-İzah*, 255.

⁴²³ Kamer 54/53.

⁴²⁴ Necm 53/43.

⁴²⁵ Ebu Ali Merzuki, *Şerhu Divani'l-Hamase* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 452.

⁴²⁶ Önder Göçgün, *Namık Kemal* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 86.

Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz (Mahir Baba)

Burada “ağlamak” ve “gülmek” filleri arasında tezat sanatına başvurulmuştur.⁴²⁷

2.1.1.1.1. Tıbakıicab

Olumlu fiil ve isimler arasında yapılan tezat sanatıdır.⁴²⁸

وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتٌ وَأَحْيَا “Şüphesiz öldüren de dirilten de O’dur.”⁴²⁹ Ayette “öldürmek” ve “diriltmek” fiilleri arasında tıbakıicab mevcuttur.

زِيَادَةُ الْمَرْءِ فِي دُنْيَاهُ نُقْصَانٌ ... وَرَبُّهُ غَيْرَ مَحْضِ الْخَيْرِ خُسْرَانٌ

*Kişinin dünyalığındaki çoğalma esasen noksanlıktır. Hayır haricindeki kazancı ise sadece zarardır. (Ebü'l-Feth Büsti)*⁴³⁰

Burada “çoğalma” ve “noksanlık” lafızlarıyla; “kazanç” ve “zarar” lafızları arasında tıbakıicab vardır.

Cihanın yüzünü güldürmüş iken lütfu ihsanın

*Reva mı ben duakârın gibi bir nüktedan ağlar (Enderunlu Fazıl)*⁴³¹

Bu şiirde “güldürmek” ve “ağlatmak” fiilleri olumlu bir şekilde kullanılarak tıbakıicab sanatı yapılmıştır.

2.1.1.1.2. Tıbakıselb

Manaca zıt kelimelerin kullanımıyla veya aynı kökten türeyen iki sözcüğün bir defa olumlu bir defa olumsuz bir şekilde veya birinin emir diğerinin nehiy şeklinde kullanılmasıyla olur. Her ikisi isim veya fiil ya da biri isim öteki fiil olabilir.⁴³²

فَلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ “De ki hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”⁴³³ Bu ayette aynı kökten gelen “bilmek” ve “bilmemek” filleri arasında tıbakıselb vardır.

⁴²⁷ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 562.

⁴²⁸ Bulut, *Bedi İlmi*, 49.

⁴²⁹ Necm 53/44.

⁴³⁰ Ahmet Haşimi, *Cevahirü'l-Edeb fî Edebiyyat ve İnşai Lügati'l-Arab* (Beyrut: Müessesetü'l-Mearif, ts.), 2/430.

⁴³¹ Esra Beyhan, *Enderunlu Fazıl Divanı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 411.

⁴³² Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 567.

⁴³³ Zümer 39/9.

فَلَا تَخْشَوْا النَّاسَ وَآخِشُونَ “*İnsanlardan korkmayın benden korkun.*”⁴³⁴ Ayette biri emir diğeri nehiy olan iki fiilde “korkun”, “korkmayın” şeklinde tıbakıselb sanatı vardır.

أَمَّا وَالَّذِي أَبْكَى وَأَضْحَكَ وَالَّذِي ... أَمَاتَ وَأَحْيَا وَالَّذِي أَمَرَهُ الْأَمْرُ

Ağlatan ve güldüren dirilten ve öldüren ve emri gerçek bir emir olan Allah’a yemin olsun ki... (Ebu Sahr Hüzeli)⁴³⁵

Ebu Sahr Hüzeli’nin bu şiirinde “ağlatmak” ve “güldürmek” ile “öldürmek” ve “diriltmek” kelimeleri arasında tıbakıselb sanatına başvurulmuştur.

Sakınıp hame dilinden adını ol dilberin

Name-i şevkini yazdım, yazmadım ünvan ana (İbni Kemal)⁴³⁶

Bu şiirde “yazdım” ve “yazmadım” fiilleri arasında tıbakıselb sanatı yapılmıştır.

2.1.1.1.3. İhamitezad

Hakiki manaları arasında tezat bulunan iki sözcükten birinin ya da ikisinin mecazi anlamda kullanılmasıyla zıtlığın bozulduğu, muhatabın ise ilk işittiğinde zıtlık varmış hissine düşürüldüğü edebî sanattır.⁴³⁷

لَا تَعْجَبِي يَا سَلْمُ مِنْ رَجُلٍ ... ضَحَكَ الْمَشِيبُ⁴³⁸ بِرَأْسِهِ فَبَكَیْ

*Ey Selma! Başına ihtiyarlık güldü (ortaya çıktı) diye ağlayan adamın hâline şaşırma*⁴³⁹

Bu beyitte her ne kadar hakiki manası birbirinin zıddı olan iki kelime (gülmek-ağlamak) bir arada kullanılsa da “ihtiyarlığın gülmesi” gerçek manada düşünülemeyeceğinden mecazi bir mana vardır. Çünkü “ihtiyarlığın gülmesi” tabirini lügat âlimleri “ihtiyarlığın ortaya çıkması”⁴⁴⁰ şeklinde anlamışlardır. Dolayısıyla burada “gülmek” kelimesinin mecazi manada kullanılmasıyla zıtlık durumu ortadan kalkmış oldu.

⁴³⁴ Maide 5/44.

⁴³⁵ Ebu Ali Merzuki, *Şerhu Divani'l-Hamase*, 518.

⁴³⁶ Kemalpaşazade, *Kemalpaşazade Divanı* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313), 12.

⁴³⁷ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, 1974), 387; İsferayani, *el-Etval*, 2/376; İbni Abdülhak Trablusi, *Dürrü'l-Feraidi'l-Müstehsine fi Şerhi Manzumeti İbni's-Şihne* (Beyrut: Daru İbni Hazm, 2018), 429; Muhammet bin Ahmet Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki ala Muhtasari'l-Meani* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 4/19; İsmail Durmuş, “Tezat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/58-60.

⁴³⁸ ضَحَكَ الْمَشِيبُ بِرَأْسِهِ أَنْ ظَهَرَ ظُهُورًا ثَامًا bk. Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 387.

⁴³⁹ Ebu Hilal Askerî, *Kitabü's-Sinaateyn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1419), 308; İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir fi Sinaati's-Şiir ve'n-Nesr ve Beyani'l-Cazi'l-Kur'an* (el-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Müttehide, ts.), 113; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/99; Sübki, *Arusü'l-Efrâh*, 2/231.

⁴⁴⁰ ضَحَكَ الشَّيْبُ بِرَأْسِهِ أَيْ ظَهَرَ الشَّيْخُوَّةُ bk. “Mucemü'r-Raid” ve “Mucemü'l-Gani”

Muhatap ise bunu ilk işittiğinde zıtlık varmış gibi algılayacağından ihamıtezad sanatı meydana geldi. Zıtlık ise sadece görünüşte yani lafızdadır.⁴⁴¹

Ak saçlı başını alıp eline

Kara hülyalara dal anneciğim (Necip Fazıl)⁴⁴²

Bu beyitte ilk başta “ak” ve “kara” kelimeleri arasında tezat varmış hissi doğmaktadır. Ancak “ak saç” ifadesindeki “ak” hakiki anlamda kullanılırken “kara hülya” ifadesindeki “kara” kelimesi mecazi manada kullanıldığından aradaki zıtlık ortadan kalkmış oldu. Dolayısıyla bu şiirde gerçek manada bir zıtlık söz konusu değil sadece görünüşte bir tezat mevcuttur. Bu yüzden burada ihamıtezad sanatı vardır.

2.1.1.2. Tedbic

Kinaye ya da tevriye maksadıyla renklerin bir arada kullanıldığı edebî sanata tedbic adı verilir⁴⁴³ ve Kazvini bunu da tıbakın nevilerinden bir tür⁴⁴⁴ olarak zikretmiştir.⁴⁴⁵

تَرَدَّى ثِيَابَ الْمَوْتِ حُمْرًا، فَمَا أَتَى ... لَهَا اللَّيْلُ إِلَّا وَهِيَ مِنْ سُندُسٍ خُضْرُ

*O, (kanlı) ölüm elbiselerini yani kefeni kırmızı olarak giydi. Bir gece geçer geçmez o elbiseler yeşil ipekli elbiselere -cennet hüllelerine- dönüşüverdi.*⁴⁴⁶

Şair Ebu Temmam bu şiirinde ölüm için “kırmızı”, cennet için “yeşil” rengini kullanarak tedbic sanatı yapmıştır.

Gül ruhlarının alı beni aşka düşürdü

Hâli siyehi eyledi sevdaya giriftar

Bu beyitlerde “al” ile “sevda” sözcüklerinin “hile” ve “cünun” anlamları tevriye maksadıyla bir araya getirilerek tedbic sanatına başvurulmuştur.⁴⁴⁷

⁴⁴¹ Cüneyt Eren - Vecih Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 92; Nusrettin Bolelli, *Belagat Beyan-Meani-Bedi İlimleri Arap Edebiyatı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 480; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 184.

⁴⁴² Necip Fazıl Kısakürek, *Çile* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, ts), 87.

⁴⁴³ Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/229; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 386.

⁴⁴⁴ Her ne kadar Kazvini bu sanatı tıbakın bir çeşidi olarak görse de esasen renkler arasında -siyah, beyaz hariç tutulursa- zıtlık bulunmaz. Bundan dolayı tıbaktan ayrı bir sanat olarak zikredilmesi daha yerindedir. Bk. Bulut, *Bedi İlmi*, 56.

⁴⁴⁵ Kazvini, *Telhis*, 172.

⁴⁴⁶ Kazvini, *el-İzah*, 259.

⁴⁴⁷ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 87.

2.1.1.3. Mukabele

Sözlükte bir şeyi başka bir şeyle karşılaştırmak manasına gelen mukabele bir belagat ıstılahı olarak “önce iki ya da daha çok manayı bir araya getirip sonra sırayla bunların karşıt manalarını zikretmektir.”⁴⁴⁸ Sekkâki bu sanatı ayrı bir edebî sanat olarak zikrederken Kazvini tıbak sanatının bir çeşidi olarak zikretmiştir. Mukabelenin tıbaktan farkı ise; tıbak mana bakımından iki zıt kelimenin zikredilmesiyle olurken mukabele iki veya daha fazla kelimeyi önce beraber zikredip sonra da zıt manalarını zikretmektir.⁴⁴⁹

فَلْيَتَحَكُّوا قَلِيلًا وَلْيَتَكَبَّرُوا كَثِيرًا “Bundan böyle az gülüp çok ağlasınlar”⁴⁵⁰ Bu ayette öncelikle “gülme” ve “az” kelimeleri ardından da karşıtları olan “ağlama” ve “çok” kelimeleri peş peşe sırasıyla zikredilmek suretiyle mukabele sanatı meydana gelmiştir.

مَا أَحْسَنَ الدِّينَ وَالْدُنْيَا إِذَا اجْتَمَعَا ... وَأَفْضَحَ الْكُفْرَ وَالْإِفْلَاسَ بِالرَّجُلِ

*Bir insanda din ve dünya toplandığında ne güzel; inkâr ve iflas toplandığında ise ne kötüdür. (Ebu Dülame)*⁴⁵¹

Bu beyitte ilk önce “güzellik”, “din” ve “dünya” zikredilmiş ardından aynı sırayla tezatları olan “çirkinlik”, “inkâr” ve “iflas” zikredilerek mukabele sanatına başvurulmuştur.

Geldi ölümlü yalan, gitti ölümsüz gerçek

*Siz hayat sürün leşler sizi kim diriltecek (Necip Fazıl)*⁴⁵²

İlk mısradaki önce peş peşe “geldi”, “ölümlü” ve “yalan” kelimeleri ardından da tezatları olan “gitti”, “ölümsüz” ve “gerçek” kelimeleri zikredilerek mukabele sanatına başvurulmuştur.

2.1.1.4. Tenasüp / Muraatınazir

Muraatınazir, *tevfik* ve *itilaf* gibi isimler de verilen tenasüp sanatı “benzerini gözetmek” manasına gelir. Terim olarak ise “birbirine zıt düşmeyen ve aralarında anlam

⁴⁴⁸ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 424; Kazvini, *Telhis*, 172.

⁴⁴⁹ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 176.

⁴⁵⁰ Tevbe 9/82.

⁴⁵¹ İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde fi Mehasini's-Şi'r ve Adabihi*, thk. Muhammet Muhyittin Abdulhamit (Beyrut: Daru'l-Ceyl, 1981), 2/17; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb ve Gayetü'l-Ereb* (Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal-Darü'l-Bihar, 2004), 1/131; İsfarayani, *el-Etval*, 1/98.

⁴⁵² Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 336.

ilişkisi mevcut olan kelimeleri birlikte kullanmaktır.”⁴⁵³ Bu sanat tıbak sanatının tam zıddıdır.

“أَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ”⁴⁵⁴ *Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir* Bu ayette manaca birbirine münasip olan “güneş” ve “ay” kelimeleri beraberce zikredilmiştir.

كَأَنَّ التَّرِيَّا عَلَّقَتْ بِجَبِينِهِ ... وَفِي نَحْرِهِ الشَّعْرَى وَفِي خَدِّهِ الْبَذْرُ

*Sanki Süreyya (yedi parlak yıldız) onun alnında asılıdır. Boynunda Şira yıldızı (Siryüs), yanağında ay vardır.*⁴⁵⁵

Bu beyitte “Süreyya” ile “Şira yıldızı” ve “ay” kelimelerinin tamamı gök cisimleriyle ilgili olduğu için aralarında bir uyum vardır ve tenasüp sanatı mevcuttur.

كَالْقِسِيِّ الْمُعْطَفَاتِ بَلٍ ... الْأُسْهُمُ مَبْرِيَّةً بَلٍ الْأَوْتَارِ

*(O develer zayıflığından ötürü) sanki eğilmiş yaylar, hatta yontulmuş oklar gibidir. O şöyle dursun yayların kırıları gibidir.*⁴⁵⁶

Bu beyitte geçen “yay”, “ok” ve “kırı” sözcüklerinin tamamı savaş aletleriyle ilgili olduğundan muraatınazir sanatı vardır.

Aramazdık gece mehtabı yüzün parlarken

Bir uzak yıldız benzerdi güneş sen varken (Faruk Nafiz Çamlıbel)⁴⁵⁷

Bu şiirde “mehtap”, “yıldız” ve “güneş” kelimeleri arasında tenasüp sanatı vardır.

Artık demir almak günü gelmişse zamandan

Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan (Yahya Kemal)⁴⁵⁸

Bu şiirde “demir almak”, “gemi” ve “liman” sözcükleriyle tenasüp sanatına başvurulmuştur.

2.1.1.4.1. İhamitenasüp

Müşterek iki manası bulunan bir lafzın manalarından birinin, bulunduğu ibaredeki manalara münasip iken diğer manasının münasip olmamasıdır.⁴⁵⁹ Bir diğer ifade ile lafzın

⁴⁵³ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 424; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb* 1/293.

⁴⁵⁴ Rahman 55/5.

⁴⁵⁵ Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/43.

⁴⁵⁶ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 10/118; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 322; Ahmet Mustafa Meraği, *Ulümü'l-Belaga el-Beyan, el-Meani, el-Bedi* (y.y., ts.), 109.

⁴⁵⁷ Faruk Nafiz Çamlıbel, *Han Duvarları* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969), 149.

⁴⁵⁸ Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gökkubbemiz* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1974), 89.

kast olunmayan manasından dolayı sanki diğer lafızla aralarında bir münasebet varmış gibi olmasıdır. Adından da anlaşıldığı gibi uygunluğun olmadığı bir yerde lafız benzerliği sebebiyle uygunluk var gibi zannedilmesidir.⁴⁶⁰

“*الْشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ*” *Güneş ve ay bir hesaba göre hareket etmektedir. Otlar ve ağaçlar (Allah’a) secde ederler.*”⁴⁶¹ Ayetteki *النَّجْمُ* kelimesinin manalarından biri “ot, bitki”dir. Diğer manası ise “yıldız”dır. Ayetin evvelinde “güneş” (*الْشَّمْسُ*) ve “ay” (*الْقَمَرُ*) geçince hemen devamında gelen *النَّجْمُ* kelimesinin aradaki tenasüpten dolayı “yıldız” manasına geldiği zannedilebilir. Fakat kendisinden sonra gelen “ağaç” (*الشَّجَرُ*) kelimesi onun “yıldız” anlamında değil “bitki” anlamında kullanıldığına işaret etmektedir.

Yâre mecbur olan âşık olamaz bî ağyar

Bî keder gonca ile zevk idemez bülbül-i zar

Bağı âlemde olur gül diken azürde-i har

Soldurur her varak-ı hatırı berk-i azar (Eşref Paşa)⁴⁶²

Bu şiirde “gül” ve “diken” kelimeleri arasında ihamıtenasüp vardır. Çünkü burada “diken” kelimesi gülün dikenini manasında değil “dökmek” manasında kullanılmıştır.⁴⁶³

2.1.1.5. Teşabühüetraf / Teanuk

Bu edebî sanata *teanuk* diye de isim verilip⁴⁶⁴ iki çeşidi mevcuttur.

A- Kelamın sonunu mana açısından başına uygun bir kelimeyle bitirmektir. Bu sanat belagat bilginlerince tenasüp sanatına ek olarak zikredilmiştir.⁴⁶⁵

“*لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ*” *Gözler O’nu göremez ama O bütün gözleri görür. O Latif’tir (gözle görülmez), Habir’dir (her şeyden hakkıyla haberdar olandır).*”⁴⁶⁶ Bu ayette “el-Latif” sıfatı “gözler onu göremez” yani *لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ* kısmına;

⁴⁵⁹ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 390; İsferayani, *el-Etval*, 2/384; Trablusi, *Dürrerü'l-Feraid*, 443; Hasan Habenneke Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye* (Dimaşk-Beyrut: Darü'l-Kalem-ed-Darü's-Şamiyye, 1996), 2/384.

⁴⁶⁰ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 91.

⁴⁶¹ Rahman 55/5-6.

⁴⁶² Mustafa Eşref Paşa, *Divan-ı Eşrefü's-Şuara* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1278), 112.

⁴⁶³ Bulut, *Bedi İlmî*, 74.

⁴⁶⁴ Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/526.

⁴⁶⁵ Kazvini, *Telhis*, 174; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 390.

⁴⁶⁶ Enam 6/103.

“el-Habir” sıfatı ise “O bütün gözleri görür” yani يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ kısmına uygun düşer. Dolayısıyla bu ayetin son tarafında gelen iki lafız başta gelen iki lafızla mana yönünden uygun olduğundan teşabühüetraf sanatı vardır.⁴⁶⁷

Bir milletin olunca mukadder saadeti

Bir adile müfevviz eder hak hükümeti (Ziya Paşa)

Bu beyitte başta gelen “millet” kelimesiyle sonda yer alan “hükümet” kelimesi arasında mana bakımından uyum olduğu için teşabühüetraf sanatı vardır.⁴⁶⁸

B- Bir cümlelerin kendisinden önce geçen cümlelerin son sözcüğüyle başlamasıdır.⁴⁶⁹ Muallim Naci *Istılahat-ı Edebiyye* isimli eserinde bu sanatı “iade” diye isimlendirmiştir.⁴⁷⁰ Yine bu sanat başka bir edebî sanat olan “terdit”⁴⁷¹ sanatına da benzemektedir.

اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِ كَمِشْكُوتٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ *Allah, göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili şudur: Duvarı bir hücre; içinde bir kandil, kandil de bir cam fanus içinde. Fanus sanki inci gibi parlayan bir yıldız gibidir.*⁴⁷² Bu ayette birinci cümle “مِصْبَاحٌ” kelimesiyle sona ermiş ve ikinci cümle aynı kelime ile başlamış, yine aynı şekilde ikinci cümle “زُجَاجَةٍ” kelimesiyle sona ermiş ve üçüncü cümle aynı kelime ile başlamıştır. Kur'an'da tek örneği bulunan bu edebî sanat Nur suresinde geçmektedir.

Leyla Ehiliyye'nin Haccac'ı methettiği şu şiiri de bu kabildendir:

إِذَا نَزَلَ الْحَجَّاجُ أَرْضاً مَرِيضَةً ... تَتَّبَعُ أَقْصَى دَائِهَا فَشَفَاهَا

شَفَاهَا مِنَ الدَّاءِ الْغُضَالِ الَّذِي بِهَا ... غُلَامٌ إِذَا هَزَّ الْقَنَاطَةَ سَقَاهَا

سَقَاهَا فَرَوَاهَا بِشَرْبِ سِجَالِهِ ... دِمَاءُ رَجَالٍ يَخْلُبُونَ صَرَاحَا

⁴⁶⁷ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 390.

⁴⁶⁸ Bulut, *Bedi İlmi*, 69.

⁴⁶⁹ Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/526.

⁴⁷⁰ Muallim Naci, *Istılahat-ı Edebiyye* (İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye, 1307), 224, 256; Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 375.

⁴⁷¹ Terdit: bir ifadede aynı lafız iki farklı konumda kullanmaktır. أَقْرَأَ بِأَسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ عَلَقٍ ayetinde olduğu gibi birinci خَلَقَ fiili sıra cümlesi olup ıraptan mahalli yokken ikinci خَلَقَ fiili birincinin bedeli ya da tekididir. Bk. Bulut, *Bedi İlmi*, 83; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 165. Türk edebiyatında terdit Arap edebiyatından oldukça farklı bir manada kullanılır ve “sözü beklenmedik bir şekilde bitirmek” demektir. Örnek: “Nâzım sözünde haklıdır / Tarihi pek revnaklıdır / Bir eksiği var aklıdır” mısralarıdır. “Bir eksiği var aklıdır” mısraı, beklenmeyen bir neticedir.

⁴⁷² Nur 24/35.

*Haccac, hasta (verimsiz) bir yere adım attığında, o yerin en uzak köşesi dahi o hastalıktan şifa bulur. O öyle bir yiğittir ki mızrağını salladığında o arz düşmanın kanyla sulanır.*⁴⁷³

Bu şiirde ilk mısra شَفَاهَا kelimesiyle biterken ikinci mısra aynı kelimeyle başlamış ve yine ikinci mısra سَفَاهَا kelimesiyle biterken üçüncü mısra yine aynı kelimeyle başlamıştır.

Fuzuli'nin şu şiirinde olduğu gibi;

Ey vücud kâmilin esrar-ı hikmet mastarı

*Mastar-ı zatın olan eşya sıfatının mazharı*⁴⁷⁴

Yine Zati'nin şu şiirinde olduğu gibi;

“Ey güzellik göğünün mah-ı münevver kameri

Şad kıl gönlümü gün gibi tulu et seheri

Seheri ışk ile meydana girip seyr edeyim

Ola ki peyk-i sabadan ere yarin haberi

Haberi olsa anın yoluna can verdiğime

*Bana rahm eyleyüben eyleye idi nazarı...*⁴⁷⁵

Yukarıdaki iki şiirde de mısra sonlarındaki lafızlar sonraki mısranın başında tekrarlanmak suretiyle teşabühüetraf diğer adıyla iade sanatı yapılmıştır.

2.1.1.6. Tevriye / İham

Yakın ve uzak iki manası bulunan bir lafzın zikredilip uzak manasının kastedilmesidir.⁴⁷⁶ Bu iki manadan her ikisi de hakiki mana olabileceği gibi biri hakiki diğeri mecazi mana da olabilir. Lafzın yakın manaya delaleti açık, uzak manaya delaleti ise gizlidir. Bu yüzden onu işiten kimse ilk başta yakın mana kastediliyor zannedebilir. Hâlbuki durum tam tersidir. Bu lafzı işiten muhatap ilk etapta bir yanılgıya düşerek yakın manayı vehmettiği için bu edebî sanata *iham* adı da verilmiştir.⁴⁷⁷ Bu sanatta gizli bir

⁴⁷³ Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/526.

⁴⁷⁴ Fuzuli, *Fuzuli Divanı*, 623.

⁴⁷⁵ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 292.

⁴⁷⁶ Kazvini, *Telhis*, 177.

⁴⁷⁷ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/39; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 206.

karineye dayanılarak uzak mana kastedilir.⁴⁷⁸ Tevriye ismi, muhatap ilk başta işitmiş olduğu kelimenin uzak manasını arkasına attığı için (وَرَاءَ الْإِنْسَانِ)⁴⁷⁹ kelimesinden ya da yakın mana uzak mananın üstünü örttüğü için (وَرَيْتُ الْخَبَرَ تَوْرِيَةً) *ben haberi gizledim* cümlesinde olduğu gibi (وَرَى) kelimesinden alınmıştır.⁴⁸⁰

Hiz. Ebubekir, Hiz. Peygamber ile hicret ederken yolda birisiyle karşılaşmış ve o kişinin “bu kim Ey Ebubekir” diye sorması üzerine هَادٍ يَهْدِينِي “benim rehberimdir” diye cevap vermesi güzel bir tevriye örneğidir. Hiz. Ebubekir bu sözüyle hem Resulullah’a zarar gelmesini önlemiş hem de yalan söylemeyerek Hiz. Peygamber’in İslam dininin rehberi olduğunu kastetmiştir. Oysa bunu duyan kişi yol tarif eden rehber manasını anlamıştır.⁴⁸¹

Hiz. Peygamber Bedir kuyularına geldiğinde “siz kimlerdensiniz” diye soran kişiye kabilesini gizlemek amacıyla نَحْنُ مِنْ مَاءٍ “biz sudanız” demesi ve karşısındaki kişinin Su Kabilesi’nden olduğunu zannetmesi bir diğer tevriye örneğidir. Burada her iki manada hakiki mana olup bu sanat gizli bir durumun açığa çıkmaması amacıyla başarılı bir şekilde kullanılmıştır.⁴⁸²

وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّيْكُمْ بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ “O’dur ki, geceleyin sizi öldürür (gibi uyutur), gündüzün ne işlediğinizi bilir.”⁴⁸³ Ayette geçen مَا جَرَحْتُمْ ifadesi tevriyeli bir lafız olup iki manası vardır. Bu fiilin ilk akla gelen yakın manası “yaralamak”tır. Bu takdirde mana “yaraladığınız şeyi bilir” olur ki ayette kast olunan bu değildir. Uzak manası ise “işlediğiniz şeyi (günahı) bilir” şeklindedir ki asıl kastedilen mana budur. Yine Casiye suresinde geçen اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ “kötülükleri işleyenler”⁴⁸⁴ ifadesi bu anlamı desteklemektedir.

Hiz. Ali’nin Eşas bin Kays için söylediği şu söz de tevriye sanatına örnektir.

شَاهَدْتُ كَثِيرًا مِنْ آثَارِ الْمِصْرِيِّينَ فَهَلْ رَأَيْتَ شَيْئًا مِنَ الْقُصُورِ

Mısırlılara ait olan çok sanat eseri gördüm. Sen onlarda herhangi bir kusur gördün mü?

Bu örnekteki قُصُور kelimesi hem yakın hem de uzak manası olması sebebiyle tevriyeli bir ifadedir. Yakın manası “saraylar” demek olup burada kastedilen o değildir.

⁴⁷⁸ Desuki, *Haşiyetü’l-Desuki*, 1/19.

⁴⁷⁹ Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/243.

⁴⁸⁰ İbni Hicce, *Hizanetü’l-Edeb*, 2/39.

⁴⁸¹ Meraği, *Uhumü’l-Belaga*, 328.

⁴⁸² İbni Hicce, *Hizanetü’l-Edeb*, 2/40.

⁴⁸³ Enam 6/60.

⁴⁸⁴ Casiye 45/21.

Uzak manası ise “kusurlar”dır ki asıl kastedilen bu uzak manadır. Bu yüzden tevriye yapılmıştır.⁴⁸⁵

يَا سَيِّدًا حَارَ لُطْفًا لَهُ الْبَرَايَا عَيْبٌ ... أَنْتَ الْحُسَيْنُ وَلَكِنْ جَفَاكَ فِينَا يَزِيدُ

Ey muhterem ve kendisine mahlukatın köle olduğu efendim! Sen Hüseyin’sin lakin bize ettiğin cefa artmaktadır.

Bu şiirde يزيد kelimesinin biri yakın diğeri uzak iki manası vardır. Yakın manası “özel isim” uzak manası ise “artmak”tır. Yakın manayı çağrıştıran lazımı الحسين tevriye yapılan يزيد kelimesinden önce geçmiştir. Bu yüzden ilk bakışta Yezid bin Muaviye akla gelmektedir. Ancak burada kastedilen uzak mana olan “artmak” manasıdır. Bu tür tevriyelere tevriye-i müraşşaha denir.⁴⁸⁶

Koyup kaldırmadan ikide bir de

Kazan devrildi söndürdü ocağı (Keçecizade İzzet Molla)⁴⁸⁷

Bu beyitte geçen “ocak” kelimesinin biri yakın diğeri uzak iki manası mevcuttur. Yakın manası “ateş yakılan yer” olup asıl kastedilen mana bu değildir. Uzak manası ise “Yeniçeri Ocağı” olup ilk bakışta “kazan devrildi” ifadesi her ne kadar normal ocağı çağrışırsa da burada “Yeniçeri Ocağı” kastedilmiştir.⁴⁸⁸

Bana Tahir Efendi kelb demiş

İltifatı bu sözde zahirdir.

Maliki mezhebim benim zira

İtikadımca kelb tahirdir (Nefi)

Bu dörtlükte Nefi, “kelb tahirdir” sözüyle biri uzak diğeri yakın iki manayı kastetmektedir. İlk akla gelen mana Maliki Mezhebinde köpeğin temiz kabul edilmesidir. Uzak ve asıl kastedilen mana ise üstü kapalı bir şekilde Tahir Efendi’ye kelb denilmesidir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ Ali Carim - Mustafa Emin, *el-Belagatü'l-Vadiha fi'l-Beyan ve'l-Meani ve'l-Bedi* (Dımaşk-Beyrut: Mektebetü Darü'l-Fecr, 2019), 523; Bolelli, *Belagat*, 467; Ali Bulut, *Belagat-ı Müyessera Meani-Beyan-Bedi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 203.

⁴⁸⁶ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 324.

⁴⁸⁷ Keçecizade İzzet Molla, *Gülşeni Aşk* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 23.

⁴⁸⁸ Recaizade Mahmut Ekrem, *Talim-i Edebiyat* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1299), 295-296; Hikmet Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi* (İzmir: Nil Yayınları, 1999), 375.

⁴⁸⁹ Bulut, *Bedi İlmi*, 97.

2.1.1.7. İstihdam

İstihdamın birkaç türü olup farklı tanımları yapılmıştır. Bu tanımlardan biri,⁴⁹⁰ “müşterek iki manası bulunan bir lafzın iki manaya da gelecek şekilde kullanılmasıdır.”⁴⁹¹ Müşterek iki manası bulunan bu lafzın bu iki manaya da uzaklığı aynı derecededir. Birine ötekinden daha yakın değildir. Bu yönüyle tevriyeden ayrılır. Çünkü tevriyede kullanılan bir lafzın biri uzak diğeri yakın iki manaya delalet etmesi gerekir.⁴⁹² Bir diğer istihdam tanımı ise Kazvini ve şarihleri tarafından şöyle yapılmıştır. “iki manası olan bir lafzın bir manasını kendisiyle diğer manasını ise ona ait zamirle ifade etmektir.”⁴⁹³ Muallim Naci bu tarz bir istihdamın (istihadâmü’l-muzmar) Türk edebiyatına uygulanmasının dil farklılığının tabii gereği olarak hem yakışıksız hem de kullanımının oldukça zor olduğunu dile getirmiştir.⁴⁹⁴ Bu yüzden istihdam çeşitleri arasında Türk edebiyatında görüleni ilk zikrettiğimiz istihdam (istihadâmü’l-muzhar) olup diğerleri zorlama birkaç örneğin dışında çok fazla görülmez. Dolayısıyla Türk edebiyatında görülen istihdam çeşidi Kazvini ve takipçilerinden ziyade İbnü’n-Nazım’ın zikrettiği istihdam çeşidine yani zamirsiz şekle daha uygundur.

لِكُلِّ أَجَلٍ كِتَابٌ يَمْحُوهُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُنَبِّئُ *“Her ecelin bir vakti vardır. Allah dilediğini siler, dilediğini yerinde bırakır.”*⁴⁹⁵ Bu ayette كِتَابٌ kelimesinin, biri “kaçınılmaz son vakit” diğeri ise “yazı / yazgı” olmak üzere iki manası mevcuttur. أَجَلٌ ve يَمْحُوهُ kelimelerinin tam ortasında yer alan كِتَابٌ kelimesi her iyi mana ile de uyumlu bir şekilde kullanılabilir. Dolayısıyla كِتَابٌ kelimesi أَجَلٌ kelimesiyle düşünüldüğünde “her ecel için (ileri-geri gitmeyen) son vakit vardır” manası hasıl olur ve böylece كِتَابٌ “vakit” manasına⁴⁹⁶ gelmiş olur. يَمْحُوهُ kelimesiyle düşünüldüğünde ise كِتَابٌ “yazı / yazgı” manasına geldiğinden ayetin manası “her ecel için bir yazgı vardır ki Allah onu siler ya da yerinde bırakır” olur.

Zahidâ sagarı çekmek eğer olduysa günah

⁴⁹⁰ Bu tanım İbnü’n-Nazım’a (Bedrettin bin Malik) aittir. İbni Ebü’l-İsba da istihdamın yalnızca bu çeşidinin olduğunu söylemiştir. Kazvini’nin tanımı ise aşağıda zikredileceği üzere farklıdır. Böylelikle istihdam sanatı konusunda biri Kazvini diğeri ise İbnü’n-Nazım’a ait olmak üzere iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bk. İn’am Fevval Akkavi, *el-Mucemü’l-Mufasssal fî Ulumi’l-Belaga el-Bedi ve’l-Beyan ve’l-Meani* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2006), 80.

⁴⁹¹ Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/246; İbni Masum, *Envarü’r-Rebi fî Envai’l-Bedi* (y.y., t.s.), 60; Akkavi, *el-Mucemü’l-Mufasssal fî Ulumi’l-Belaga*, 80.

⁴⁹² Kazvini, *Telhis*, 177; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 214.

⁴⁹³ Kazvini, *Telhis*, 177.

⁴⁹⁴ Muallim Naci, *Istilahat-ı Edebiyye*, 9.

⁴⁹⁵ Ra’d 13/38-39.

⁴⁹⁶ كِتَابٌ kelimesinin bazen yazı / yazgı (مَكْتُوبٌ) manasında kullanıldığı malumdur. Ancak vakit manasında kullanılması çok meşhur değildir. Şu ayet كِتَابٌ kelimesinin vakit manasına da kullanılabildiğinin bir diğer örneğidir. وَمَا أَلَكُنَا مِنْ قَرْبَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ (Hicr 15/4). Bu ayette de كِتَابٌ kelimesi hem “yazgı” hem de “vakit” manasına kullanılmıştır.

Sen sevab içre bulun biz bu günahı çekelim (Hayali)⁴⁹⁷

Bu beyitte ikinci mısradaki “çekelim” kelimesi iki manada kullanılmıştır. Sagarı (kadeh) çekmek “içmek” manasında; “günahı çekmek” ise “yüklenmek” manasında kullanılmıştır. Dolayısıyla “çekmek” kelimesi biri “içmek”, diğeri de “yüklenmek” manasına olmak üzere iki manada kullanılmıştır.⁴⁹⁸

2.1.1.8. İrsad / Teshim

Lügatte yola gözcü koymak manasına gelen İrsad, terim olarak; “Kafiye ya da secinin işaretiyle baş kısımda beytin sonunun ne olacağını tahmin ettirecek bir söz söyleme sanatıdır.”⁴⁹⁹ Buna *teshim* diye de isim verilir. Belagat âlimlerinin çoğuna göre beytin nasıl biteceğini tahmin edebilmek için harf-i revinin (kafiyenin son harfi) bilinmesi gerekir. Rivayete göre Müminun Suresi’nin 12-14. ayetleri inince Hz. Peygamber vahiy kâtiplerinden Abdullah bin Sad bin Ebu Serh’i (ö. 36/656) ayetleri yazması için çağırdı. İnsanın yaratılış merhalelerinin anlatıldığı ayetlerden sonra *ثُمَّ أَثْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ* “sonra onu başka bir yaratılışla insan hâline getirdik”⁵⁰⁰ ayetini işiten Abdullah *أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ* “yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir” dedi. Bunu duyan Hz. Peygamber de “evet öyle nazil oldu” buyurdu.⁵⁰¹

وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ “Allah onlara zulmetmiyor asıl onlar kendilerine zulmediyorlardı.”⁵⁰² Ayette ilk tarafta gelen *لِيُظْلِمَهُمْ* kelimesi ayetin son tarafının *يَظْلِمُونَ* ile biteceğine işaret etmektedir.

إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ شَيْئًا فَدَعُهُ ... وَجَاوِزُهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ

Bir şeye gücün yetmediğinde onu bırak ve gücünün yettiğine bak.

Amr bin Madikerb’e ait olan bu beytin başında gelen *لَمْ تَسْتَطِعْ* kelimesi son tarafın *مَا تَسْتَطِيعُ* kelimesiyle biteceğine işaret ediyor.

Elemin Kays’a kıyas etme dil-i mahzunun

⁴⁹⁷ Hayali, *Hayali Bey Divanı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945), 277.

⁴⁹⁸ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 179.

⁴⁹⁹ Kazvini, *Telhis*, 174; Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/235; Celalettin Süyuti, *Ukudü’l-Cüm’an fî İlmi’l-Meani ve’l-Beyan* (Kahire: Darü’l-İmam Müslim, 2012), 97; İsferayani, *el-Etval*, 2/386; Saidi, *Buğyetü’l-İzah*, 4/587; Mustafa Aydın, “Arap Dili Belagatinde Bedi İlmi ve Sanatları” (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 41; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 132; Bulut, *Bedi İlmi*, 75.

⁵⁰⁰ Müminun 23/14.

⁵⁰¹ Yahya bin Ziyat Ferra, *Meani’l-Kur’an* (Mısır: Darü’l-Mısıryye, ts.), 1/344; Zemahşeri, *el-Keşşaf*, (Beyrut: Darü’l-Kitabi’l-Arabi, 1407), 3/179; Fahrettin Razi, *Mefatihü’l-Gayb*, (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1420), 13/67; Ebü’l-Berekat Nesefi, *Medarikü’t-Tenzil ve Hakaikü’t-Tevil* (Beyrut: Darü’l-Kelimi’t-Tayyib, 1998), 1/522.

⁵⁰² Ankebut 29/40.

*Yok idi aklı ne derdi var idi Mecnunun (Baki)*⁵⁰³

Bu beytin ilk mısraında Kays adının geçmesi ve ikinci mısradaki da “Yok idi aklı ne derdi var idi” ifadelerinin yer alması sözün sonunun “Mecnun” ile biteceğine işaret etmektedir.

2.1.1.9. Müşakele

İki şeyin birbirine benzemesi manasına gelen müşakele terim olarak; “bir şeyi kendi lafzı ile değil de söz sırasında geçmiş başka bir lafızla ifade etmektir” şeklinde tanımlanır.⁵⁰⁴ Yani bir lafzı ikinci kez hem ilk kullanıldığı mana dışında hem de kendi gerçek manası dışında kullanmaktır. Dolayısıyla ikinci kelime sadece şekil yönünden birincisine benzemektedir. Bu yüzden iki kelime şekil itibarıyla benzeştiği için müşakele adı verilmiştir.

“Onlar plan yaptılar, Allah da plan yaptı. Allah plan yapanların en hayırlısıdır.”⁵⁰⁵ Bu ayette birinci مَكْر fiili hakiki manada; ikinci مَكْر fiili ise mecazi manada yani “Allah’ın onların hilelerini boşa çıkarması ve cezasını vermesi” manasında kullanılmıştır. Müşakeleyi meydana getiren مَكْر fiili cümlede tekrar etmiştir. Dolayısıyla ayetin manası جَازَاهُمُ اللَّهُ عَلَى مَكْرِهِمْ “Allah onların hilelerine karşılık kendilerini cezalandırdı” olur.⁵⁰⁶

Ebü’r-Rakka‘mak’ın şu beyti gibi

قَالُوا اقْتَرَحْ شَيْئًا نَجِدُ لَكَ طَبْخَهُ ... قُلْتُ: اطْبَخُوا لِي جُبَّةً وَقَمِيصًا

Bir şey öner de onu sana güzelce pişirelim dediler / ben de dedim ki benim için bir cübbe ve gömlek pişirin.

Bu beyitte “pişirmek” (طَبَخَ) fiilinin iki defa tekrar edilmesi suretiyle müşakele sanatı yapılmıştır. İlk mısradaki “pişirmek” kendi manasında kullanılırken ikinci mısradaki “dikmek” manasında kullanılmıştır. Aslında şair eğer iş yapacaksanız bana gömlek diki, benim yemekten ziyade gömleğe ihtiyacım var diyecekken “dikmek” kelimesini hiç kullanmamış onun yerine sohbetin evvelinde geçen “pişirmek” fiilini kullanmıştır.

⁵⁰³ Baki, *Baki Divanı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts), 197.

⁵⁰⁴ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 424; Kazvini, *Telhis*, 175; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 391; Taftazani, *el-Mutavvel* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013), 648; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/237; Trablusi, *Dürrü'l-Feraid*, 448; İsfarayani, *el-Etval*, 2/388; Sadi Çöğenli, *Ayet ve Hadis Örnekli Arapça Belagat* (Erzurum: Eser Ofset Matbaası, 2012), 109; Hasan Aktaş, *Modern Türk Şiirinde Edebî Sanatlar* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2002), 69.

⁵⁰⁵ Ali İmran, 3/54.

⁵⁰⁶ Nesefi, *Medarikü't-Tenzil*, 1/258.

Zahidâ sagarı çekmek eğer olduysa günah

Sen sevab içre bulun biz bu günahı çekelim (Hayali)⁵⁰⁷

Bu beyitte “çekmek” fiili iki kez kullanılarak müşâkele sanatına başvurulmuştur. İlk dizede “sagarı çekmek” kadehteki içkiyi içmek manasında iken ikinci dizede “günahı çekmek” onu yüklenmek manasında kullanılmıştır. Şair aslında “biz bu günahı yüklenelim / biz bu günahı işleyelim” diyeceği yerde “biz bu günahı çekelim” diyerek sohbetin evvelinde geçen “çekmek” fiilini ikinci kez kullanmıştır.

2.1.1.10. Tekrir / Tekrar⁵⁰⁸

Edebî sanatlardan olan tekrire aynı kökten gelen tekrar kelimesiyle eşanlamlı olarak kullanılır. Bir belagat terimi olarak “Bir kelime ya da kelime grubunun manaya tesirini artırmak maksadıyla yinelenmesidir.”⁵⁰⁹ Her ne kadar lafızla ilgili bir sanat gibi görünse de kelama heyecan katması sebebiyle mana ile ilgilidir. Klasik belagatte tekrire bir faideden ötürü kelimayı uzatmak manasına gelen “ıtnab” çeşitlerin biri olarak sayılmış ve meani başlığı altında incelenmiştir. Eğer tekrire bir faide olmaksızın kelimayı gereksiz yere uzatıyorsa buna “tatvil” denir.⁵¹⁰ Bu yüzden tekririn bir sanat sayılabilmesi için bir faidesi olması ve kelama bir heyecan katması lazımdır. Bir de bir lafzı gereğinden fazla çokça tekrar etmek demek olan “kesret-i tekrar” vardır ki bu, kelama güzellik katmak şöyle dursun ondaki fesahati ihlal eder.⁵¹¹

كَلَّا سَوَفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوَفَ تَعْلَمُونَ “Hayır ileride bileceksiniz hayır hayır ileride bileceksiniz.”⁵¹² Bu ayetlerde tehdidi pekiştirmek için كَلَّا سَوَفَ تَعْلَمُونَ “Hayır ileride bileceksiniz” şeklinde tekrire yapılmıştır. Yine burada ثُمَّ lafzının getirilmesinde ikinci ihtarın birinciden daha mübalağalı olduğuna işaret vardır.⁵¹³

⁵⁰⁷ Hayali, *Hayali Bey Divanı*, 277.

⁵⁰⁸ Bir de terdit sanatı vardır ki yukarıda da ifade edildiği üzere “aynı sözcüklerin farklı manalara gelecek şekilde tekrarlanması” olarak tarif edilir. Tekrirden farkı ise tekrirden tekrarlanan kelimeler aynı manaya gelir, terditte ise farklı manalara gelir. Türk edebiyatında da bulunan terdit sanatı Arap edebiyatından hem tanım hem de misaller yönüyle oldukça farklılık arz eder. Benzerlik sadece isimlendirme noktasındadır. İsimlendirme dışında aralarında benzerlik olmadığından terdit konusu incelememizin dışında kalmıştır. Terdit sanatının detayları için bk. Bulut, *Bedi İlmi*, 83.

⁵⁰⁹ Akkavî, *el-Mucemü'l-Mufasssal fî Ulumi'l-Belaga*, 417; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 240.

⁵¹⁰ Ziyaettin İbnü'l-Esir, *el-Meseli's-Sair fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şair* (Kahire: Darü'n-Nahda, ts.), 2/281; Kazvini, *Telhis*, 119; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 265; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 1/608.

⁵¹¹ Kazvini, *Telhis*, 6; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 20.

⁵¹² Tekâsür 102/3-4.

⁵¹³ Taftazani, *el-Mutavvel*, 494.

Kur'an'da en çok tekrar Rahman Suresinde geçer. Bu ayet رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ “O hâlde rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz”⁵¹⁴ ayetidir. Otuz bir defa tekrar edilen bu ayetin her birinin müteallakı farklıdır ve her biri kendinden önceki ifadeye bağlıdır. Bu yüzden her yeni ifadede bu ibare tekrarlanmış ve bu nedenle tekrar üçten fazla olmuştur. Şayet tekrar edilen bu ayet farklı müteallaklara değil de bir müteallaka bağlı olsaydı bu durumda tekit olurdu ve üçten fazla tekrar etmezdi. Çünkü tekit üç tekrardan fazla olamaz. Bu ayette olduğu gibi müteallakların değişmesi durumuna bağlı olarak tekrar eden kelimeler *tekrir* sanatından ziyade *terdit* bağlamında değerlendirilir.⁵¹⁵

لِسَانِي لِسِرِّي كُنُومٌ كُنُومٌ ... وَدَمْعِي بِحُيِّي نَمُومٌ نَمُومٌ

وَلِي مَالِكٌ شَفَنِي حُبُّهُ ... بَدِيعُ الْجَمَالِ وَسِيمٌ وَسِيمٌ

لَهُ مُقَلَّتَا شَادِنِ أَحُورٌ ... وَأَفْطُ سَحُورٌ رَخِيمٌ رَخِيمٌ

فَدَمْعِي عَلَيْهِ سُجُومٌ سُجُومٌ ... وَجِسْمِي عَلَيْهِ سَقِيمٌ سَقِيمٌ

Dilim, sırrımı gizliyor, gizliyor

Gözyaşım, sevgimi ifşa ediyor, ifşa ediyor

Benim bir sahibim var; sevgisi beni bitirdi

Benzersiz güzelliği esiyor, esiyor

Onun ceylan gibi siyah gözleri var

Büyüleyici sözleri naziktir, naziktir

Gözyaşım onun sebebiyle akıyor, akıyor

*Vücutum onun sebebiyle hastalanıyor, hastalanıyor.*⁵¹⁶

Türk edebiyatından örnekleri ise;

Kaldırımlar, çilekeş yalnızların annesi;

Kaldırımlar, içimde yaşamış bir insandır.

Kaldırımlar, duyulur, ses kesilince sesi;

⁵¹⁴ Rahman 55/13.

⁵¹⁵ Celalettin Süyuti, *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an* (Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 1974), 3/226; Sübki, *Arusü'l-Efrâh*, 1/608.

⁵¹⁶ İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde*, 2/78.

Kaldırımlar, içimde kıvrılan bir lisandır. (Necip Fazıl)⁵¹⁷

Bu şiirde tekrar sanatı “kaldırımlar” ifadesinin tekrarıyla olmuştur.

Ne dünyadan safa bulduk ne ehlinden recamız var

Ne dergâh-ı Hüda'dan maada bir ilticamız var (Nefi)⁵¹⁸

Ne kahrı dest-i âdâdan, ne lütfu âşinadan bil,

Umurun Hakk'a tefviz et, Cenab-ı Kibriya'dan bil

Yukarıdaki her iki şiirde de tekrar sanatı “ne” kelimesinin tekrarıyla olmuştur.

Her zulmü, kahrı boğmaya bir parça kan yeter

Ey şark uyan yeter, ey şark uyan yeter⁵¹⁹

Ali Canip Yöntem “Şark’ın Ufukları” isimli şiirinde “Ey şark uyan yeter” ifadesinin tekrarıyla tekrar sanatına başvurmuştur.

2.1.1.11. Akis

Tebdil adı da verilen akis sanatı bir belagat terimi olarak; “bir cümle ya da mısradaki kelime gruplarının başını sona, sonunu başa getirmek suretiyle kısmen ya da tamamen değiştirilmesi ve böylece yeni bir ibare meydana getirilmesidir.”⁵²⁰ Yer değiştiren kısımlar anlamlı parçalar olmalıdır.

“O, ölüden diriye, diriden ölüyü çıkarır.”⁵²¹ Akis sanatı bazen fiilin müteallakları arasında olur. İşte bu ayette يُخْرِجُ fiilinin iki müteallakı olan الْحَيِّ ve الْمَيِّتِ kelimeleri arasında olmuştur.

عَادَاتُ السَّادَاتِ سَادَاتُ الْعَادَاتِ Büyüüklerin âdeti âdetlerin büyüğüdür

Burada cümlelerin başı tamamen sona sonu da başa getirilmek suretiyle tam bir akis sanatı yapılmış oldu. Aşağıdaki şiirlerde de aynı durum söz konusudur.

لا سَرْفَ فِي الْخَيْرِ لَا خَيْرَ فِي السَّرَفِ Hayırda aşırılık yoktur, aşırılıkta hayır yoktur.⁵²²

⁵¹⁷ Kısakürek, *Çile*, 259.

⁵¹⁸ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 190.

⁵¹⁹ Kenan Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, ts), 646.

⁵²⁰ Kazvini, *Telhis*, 186.

⁵²¹ Rum 30/19.

⁵²² Meraği, *Ulumü'l-Belaga*, 326.

كَلَامُ الْمَجِيدِ مَجِيدُ الْكَلَامِ Övgüye layık olanın (Allah'ın) kelamı kelimün övgüye layık olanıdır.

Türk edebiyatında da akis sanatının birçok güzel örneği mevcuttur.

Her kemalin bir zevali her zevalin bir kemali vardır

Kelamın kibarı kibarın kelimidir

Şair Yahya Nazım'ın (ö. 1727) şu şiiri tamamen bu sanatla yazılmıştır.⁵²³

Didem ruhunu gözler gözler ruhunu didem

Kiblem olalı kaşın kaşın olalı kiblem

Cennet gibidir ruyın ruyın gibidir cennet

Adem doyamaz sana sana doyamaz Adem

Gamzen cigerim deldi deldi cigerim gamzen

*Bilmem nic'olur hâlim hâlim nic'olur bilmem*⁵²⁴

Yine Pertev Paşa'nın şu şiiri de güzel bir örnektir.

Kabzu bastı bu yolun der-pey olur birbirine

*Her düziün bir yokuşu var her yokuşun bir düzü var*⁵²⁵

Türk edebiyatından verdiğimiz yukarıdaki örneklerin tamamında baştaki kelimeyi sona, sondaki kelimeyi de başa getirmek suretiyle akis sanatı yapılmıştır.

2.1.1.12. Rücu

Lügatte dönme manasına gelen rücu sanatı terim olarak sevinç, hayret, üzüntü, tehdit, dehşet ve benzeri bir nükteye⁵²⁶ bağlı olarak söylenen sözden vazgeçmektir.⁵²⁷ Şair evvela düşüncesini dile getirir. Daha sonra bundan daha uygun olanını bularak önceki düşüncesinden döner. Bu sanatı *istidrak* ve *itiraz* diye isimlendirenler de vardır.⁵²⁸ Rücu bir

⁵²³ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 281.

⁵²⁴ Mustafa Sefa Çakır, *Yahya Nazım Divanı* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020), 649.

⁵²⁵ Pertev Mehmet Said Paşa, *Divanı Pertev Paşa* (İstanbul: Matbaa-i Babı Hazreti Seraskeriyye, 1256), 72.

⁵²⁶ Abdürrahim Ebü'l-Feth Abbasi, *Meahidü't-Tensis ala Şevahidi't-Telhis* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ts.), 2/258; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/48.

⁵²⁷ Kazvini, *Telhis*, 176; Taftazani, *el-Mutavvel*, 551.

⁵²⁸ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/282.

düşünceyi daha güçlü aktarmak için söylenilen sözden caymış gibi görünmektir.⁵²⁹ Rücu daha ileri atlamak için hız almak nevinden bir gerileyiştir ve bu sanatta hafif manadan güçlüye doğru bir ilerleyiş mevcuttur.⁵³⁰

وَأَقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَرُ الَّذِينَ كَفَرُوا يُؤْيَلْنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِّنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ

“Gerçek vaad (kıyametin kopması) yaklaşır, bir de bakarsın inkâr edenlerin gözleri açılıp donakalmıştır. “Eyvah bizlere! Doğrusu biz bundan gafildik. Yok öyle değil zalimdik” derler.”⁵³¹ Bu ayette kıyametin kopmasına yakın inkâr edenlerin dehşetten gözlerinin donakaldıklarını ve kendi durumlarını itiraf ederek evvela gafil olduklarını daha sonra bundan vazgeçip daha güçlü bir ifade olan zalim olduklarını itiraf etmeleri yer almaktadır. Burada önceki manadan dönüş بل edatı vasıta ile yapılmıştır. بل “ıdrab” harfi olup “dönme” manası ifade eder ki⁵³² burada gafletten zulmete dönüş bu edat yardımıyla ifade edilmiştir.

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا “Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, yok yok öyle değil yolca onlardan daha da şaşkındırlar.”⁵³³ Ayette inkâr edenler önce yolunu şaşırmış hayvanlara benzetiliyor. Sonra bundan dönülerek hayvanların da yolunu bulabileceği hatırlatılarak inkâr edenlerin onlardan daha şaşkın bir vaziyette olduğu ve bu sebeple doğru yola ulaşamadığı vurgulanıyor.

قِفْ بِالْدِّيَارِ الَّتِي لَمْ يَغْفُهَا الْقَدَمُ ... بَلَىٰ وَغَيْرَهَا الْأَرْوَاحُ وَالْدِّيمُ

*Zamanın eskitemediği diyarda dur. Aslında öyle değil rüzgârlar ve yağmurlar onu eskitmiştir (Züheyr bin Ebu Selma)*⁵³⁴

Şair bu şiirinde sevgilinin diyarını görünce ona sevgisinden ötürü önce oraların değişmediğini, eskimediğini söylüyor. Sonra bundan vazgeçerek yağmur ve rüzgârların orayı değiştirdiğini ifade ediyor.

فَأُفٍّ لِّهَذَا الدَّهْرِ لَا بَلَّ لِأَهْلِهِ

Of olsun şu zamana. Hayır zamana değil şu zamanın insanlarına

⁵²⁹ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 207.

⁵³⁰ Tarlan, *Edebiyat Meseleleri*, 192.

⁵³¹ Enbiya 21/97.

⁵³² Rummani, *Hurufü'l-Meani* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426), 71; Abdullah Hacıbekiroğlu, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 161.

⁵³³ Furkan 25/44.

⁵³⁴ Kazvini, *Telhis*, 176.

Şair burada önce zamanın bozulduğundan yakınıyor. Sonra bundan dönerek aslında zamanın değil insanların bozulduğunu ifade ediyor.

Erbab-ı teşaur çoğalıp şair azaldı

Yok öyle değil, şairin ancak adı kaldı (Muallim Naci)⁵³⁵

Bu dizelerde ilk önce gerçek şairlerin azalıp şairlik taslayanların çoğaldığı dile getiriliyor. Daha sonra bu düşünceden de vazgeçilerek şairin sadece adının kaldığı zikrediliyor.

Zaman gelir ki cihan içre insü can kalmaz

Değil yalnız insü can cihan kalmaz (Yenişehirli Avni)⁵³⁶

Şair burada önce öyle bir an gelir ki âlemde ne insan ne de cin kalır dedikten sonra bundan vazgeçerek dünyanın dahi kalmayacağını dile getiriyor.

Eder isyanıma gönlümde nedamet galebe

Nideyim yüz bulamam ye'sile afvım talebe

Ne dedim tevbeler olsun bu da fiil-i şerdir

Benim özrüm günehimden iki kat bed-terdir

Nur-i rahmet niye güldürmeye ruy-ı siyehim

Tanrının mağfiretinden büyük mü günehim (Şinasi)⁵³⁷

Şair bu şiirinde günahlarından pişman olduğunu ama affedilmek için ümitsiz olduğunu dile getirdikten sonra “ne dedim tevbeler olsun” diyerek bu düşüncesinden vazgeçiyor ve Allah’ın rahmetinin siyah yüzünü güldürebileceğini ve hiçbir günahın onun rahmetinden daha büyük olmadığını dile getiriyor.

2.1.1.13. Tensikisifat / Tedric

Lügatte düzenlemek, sıraya koymak manasına gelen *tensik*, terim olarak mensur veya manzum bir metinde bir kimseyi veya bir nesneyi peş peşe sıfatlarla nitelemektir.⁵³⁸

⁵³⁵ Muallim Naci, *İstılahat-ı Edebiyye*, 211; Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Perşembe Kitapları, 2001), 356; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 314.

⁵³⁶ M. Kayahan Özgül, *Yenişehirli Avni Bey* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 308.

⁵³⁷ Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, 10-11.

Bu sanatın amacı nitelenen şeyi muhatapların zihnine iyice yerleştirmektir. Böylelikle hem kelama ahenk katılmış olur hem de mevsuf çeşitli yönleriyle zikredilerek mahiyeti öğrenilmiş olur.⁵³⁹ Tensikisıfata genelde kasidelerin girizgâh beytinden evvelki beyitlerde memduhun vasıflarını saymak için başvurulur.⁵⁴⁰ Bu sanat *tedric* diye adlandırılmıştır.⁵⁴¹

هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهِيمُنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ
O öyle Allah'tır ki ondan başka ilah yoktur, mülkün yegane sahibidir, son derecede mukaddestir, hem esenlik veren hem her türlü noksandan münezzehtir, selamet verendir, insanın kalbinde iman meşalesini yakandır, görüp gözetendir, mağlup edilmesi mümkün olmayandır, dilediğini zorla yaptırma kudretinin sahibidir, azamette dengi bulunmayandır."⁵⁴² Bu ayette Allah Teala'ya ait birçok sıfat peş peşe zikrolunmuştur.

هُوَ كَالطُّودِ فِي عَظَمِ كَالْبَدْرِ فِي شَرَفٍ ... كَاللَّيْلِ فِي هَيْبَةٍ كَالْعَيْثِ فِي كَرَمٍ

*O yücelikte dağ gibi şerefte dolunay gibi heybette aslan gibi cömertlikte yağmur gibidir.*⁵⁴³

Burada memduh peş peşe sıfat ve benzetmelerle övülmüştür.

Türk edebiyatında;

Sen ki; büyük yargıda, şefaath müjdecisi,

Bunca âciz beşerin, Mahşer günü bekçisi,

Sen ki; Kur'an şahidi, Allah'ın son elçisi,

Kurtuluş habercisi, Ya Hazreti Muhammet

Yine Türk edebiyatında naat yazan Ganizade Nadiri'nin şu şiiri de bu sanatın çok güzel örneklerindendir.

Medar-ı hilkat-i âlem bahar-ı tıynet-ı adem

Süvar-ı arsa-yi tarem emirü'l-meclis-i gabra

Cenab-ı Ahmed-i Mürsel imam-ı zümre-yi kümmel

⁵³⁸ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/131; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 466; Akkavi, *el-Mucemü'l-Mufasssal fi Ulumi'l-Belaga*, 435; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 183; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 249; Bulut, *Bedi İlmi*, 111; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 225.

⁵³⁹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 183; Bulut, *Bedi İlmi*, 112.

⁵⁴⁰ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 228.

⁵⁴¹ Tahiri'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 153; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 225.

⁵⁴² Haşr 59/23.

⁵⁴³ Akkavi, *el-Mucemü'l-Mufasssal fi Ulumi'l-Belaga*, 436.

*Mufasssal-saz-ı her-mücmel rumuz-amuz-ı her-dana*⁵⁴⁴

Günümüz Türkçesiyle;

“Dünyanın yaratılışının övüncü, insan mizacının baharı, gökkubbenin binicisi, yeryüzü meclislerinin başkanı, gönderilmiş peygamberlerin en övülmüşü, yüce kişisi, kâmil insanların lideri, bütün kapalı şeyleri açıklayan, her bilgine gizli manaları öğreten”

Her iki şiirde de Hz. Peygamber sıfatlar peş peşe zikredilerek övülmüştür.

2.1.1.14. Leffüneşr

Dürme, sarma ve toplama manalarına gelen “leff” ile yayma ve dağıtma manalarına gelen “neşr” kelimelerinden meydana gelen bu sanat iki ya da daha fazla kelime zikredildikten (leff) sonra -dinleyenin yerli yerince koyacağına güvenerek- bunlarla ilişkili olan yeni kelimelerin zikredilmesidir (neşr).⁵⁴⁵ Bu unsurlardan hangisinin hangisine ait olduğu muhataba belirtilmez ve okuyucuya ve dinleyiciye bırakılır. Muhatap karinelere yararlanarak kendisi bu unsurlardan hangisinin hangisine ait olduğunu tayin eder.⁵⁴⁶ Bu sanata *tayyüneşr* ismi de verilmiştir.⁵⁴⁷ Bu sanat düzenli ve sıralı gelip gelmemesine göre *müretteb* ve *gayrimüretteb* şeklinde ikiye ayrılır.

2.1.1.14.1. Leffüneşr Müretteb

Cümlede geçen ilk lafızlarla bunlara karşılık gelen son lafızlar arasında bir tertip ve sıra gözetilmişse buna leffüneşr müretteb (düzenli / sıralı) denir.

“Allah, rahmetinden ötürü *وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ* geceyi ve gündüzü yarattı ki dinlenesiniz ve rızkınızı arayasınız diye.”⁵⁴⁸ Bu ayette sonradan zikredilen *لِتَسْكُنُوا* “dinlenesiniz” ile *وَلِتَبْتَغُوا* “rızkınızı arayasınız” kelimeleri daha önceden zikredilen *الَّيْلَ* “gece” ile *النَّهَارَ* “gündüz” kelimelerinin geliş sırasına uygun olarak zikredilmiştir.

أَلَسْتُ أَنْتَ الَّذِي مِنْ وَرْدِ نِعْمَتِهِ ... وَوَرْدِ رَاحَتِهِ أَجْنَى وَأَعْتَرَفُ

⁵⁴⁴ Numan Külekçi, *Gani-Zade Nadiri Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Divanı ve Şehnamesi'nin Tenkitli Neşri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak., Doktora Tezi, 1985), 105.

⁵⁴⁵ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 425; Kazvini, *Telhis*, 178; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 398; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 178; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 159.

⁵⁴⁶ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 312; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 178; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 159.

⁵⁴⁷ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/149; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 310; Muhammet Ahmet Kasım - Muhyittin Dib, *Ulumü'l-Belaga el-Bedi ve'l-Beyan ve'l-Meani*. (Trablus: Müessesetü'l-Hadise, 2003), 88.

⁵⁴⁸ Kasas 28/73.

*Nimet pınarından topladığım ve rahatlık kaynağından beslendiğim sen değil misin.*⁵⁴⁹

Bu beyitte sonradan gelen “toplamak” (أَجْنَى) ile “beslenmek” (أَغْتَرَفَ) kelimeleri daha önce zikredilen “nimet pınarından” (وَرْدَ نِعْمَتِهِ) ve “rahatlık kaynağından” (وَرْدَ رَاحَتِهِ) kelimelerinin geliş sırasına uygun olarak zikredilmiştir.

Değil mi Tanrı'nın ihsanı akl-ü kalb-ü lisan

*Bu lutfu etmelidir fikr-ü şükr-ü zikir insan (Şinasi)*⁵⁵⁰

Bu beyitte evvela ihsan, akıl, kalp ve lisan toplanmıştır (leff), ardında bunların her birine uygun bir şekilde sırasıyla lutf, fikr, şükr ve zikir kelimeleri zikredilmiştir.

2.1.1.14.2. Leffüneşr Gayrimüretteb / Müşevveş

Cümlede geçen ilk lafızlarla bunlara karşılık gelen son lafızlar arasında bir tertip ve sıra gözetilmemişse ve karışık olarak zikredilmişse buna leffüneşr gayrimüretteb (düzensiz) denir. Buna karmakarışık manasına gelen müşevveş leffüneşr de denir.

يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ “O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır. Yüzleri kararanlara, ‘İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi? Öyle ise inkâr etmenize karşılık azabı tadın’ denilir. Yüzleri ağaranlar ise Allah’ın rahmeti içindedirler. Onlar orada ebedi kalacaklardır.”⁵⁵¹ Bu ayette evvela birtakım yüzlerin ağaracağı hemen ardından da birtakım yüzlerin kararacağı zikredilmiş akabinde bu sıranın tam tersiyle önce yüzü kararacakların azap içinde; yüzü ağaracakların ise rahmet içinde olacakları bildirilmiştir.

كَيْفَ أَسْأَلُو وَأَنْتَ حَقَّقْتَ وَغُصْنٌ ... وَغَزَالٌ لَحْظًا وَقَدْ أُرْدِفَا

*Ey Sevgili! Ben seni nasıl unutabilirim ki sen bakışta ceylan, boyda fidan, kalçada kum tepeleri gibiyken.*⁵⁵²

Bu beyitte evvela “kum tepeleri” (حَقَّقْتَ), “fidan” (غُصْنٌ) ve “ceylan” (غَزَالٌ) kelimeleri zikredilmiş ardından bu sıraya riayet edilmeden son kısımda لَحْظًا (bakış) kelimesi zikredilmiş, غَزَالٌ kelimesine, قَدْ (boy) kelimesi غُصْنٌ kelimesine, رَدِفًا (kalça) kelimesi ise حَقَّقْتَ kelimesine karşılık olarak zikredilmiştir.

⁵⁴⁹ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/129; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/149.

⁵⁵⁰ Şinasi, “Mukaddime”, *Tercüman-ı Ahval* (6 Rebiü'l-Evvel 1277), No: 1.

⁵⁵¹ Ali İmran, 3/106-107

⁵⁵² Kazvini, *Telhis*, 178; Mehmet Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid fî Şerhi Ebyati't-Telhis ve Şerhayhi ve Haşiyeti's-Seyyid* (İstanbul: Şirket-i Kütübhan-e-i Mürettebiyye, 1304), 432.

Gül yüzünde hat belirse gözlerim giryan olur

Hâle görünse kenar-ı mahda baran olur (İbni Kemal)⁵⁵³

Beytin ilk dizesinde “yüz”, “hat” ve “giryan (gözyaşı)”; ikinci dizesinde ise bunlarla ilgili “hâle”, “mah (ay)” ve “baran (yağmur)” lafızları zikredilmiştir. Birinci mısradaki “yüz”e karşılık ikinci mısradaki “mah”, “hat”ta karşılık “hâle” ve “giryan”a karşılık “baran” zikredilmiştir. Birbiriyle ilgili lafızlar ikinci dizede birinciyle aynı sırada gelmemiştir. Leffüneşr müşevveş (düzensiz / karışık) vardır.

2.1.1.15. Cem

Lügatte “toplamak” manasına gelen cem terim olarak “birden fazla şeyi bir hükümde toplamak” manasına gelir.⁵⁵⁴ Bu sanatta birkaç varlık bir yargı veya kavram üzerinde toplanır. Bu yüzden bu sanatta “ihtisar” ve “icaz” vardır.

أَلْمَالُ وَالْبُنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا “Mallar ve evlatlar, dünya hayatının süsüdür.”⁵⁵⁵ Mal ve evlatlar dünya hayatının süsü olma hükmünde toplanmıştır.

إِنَّ الشَّبَابَ وَالْفَرَاحَ وَالْجَدَّةَ ... مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَوْ مَفْسَدَةٌ

Şüphesiz gençlik, boş vakit ve zenginlik kişinin fevkalade bozulmasına sebep olan mefsedetlerdir. (Ebü'l-Atahiyye)⁵⁵⁶

Bu beyitte şair gençlik, boş vakit ve zenginliği insanın bozulmasına sebep olma hükmünde birleştirmiştir.

Aşka düşmüş ibtida bir nay bir ben bir gönül

Dağdağ-ı ibtila bir nay bir ben bir gönül (Nefi)

Bu şiirde “ney”, “ben” ve “gönül” ilk dizede aşka düşme, ikinci dizede ise belaya uğrama hükümlerinde birleştirilmiştir.

2.1.1.16. Tefrik

Lügatte ayırmak manasına gelen tefrik terim olarak “aynı türden olan iki şey arasındaki farklılığı ortaya koymak”⁵⁵⁷ manasına gelir.

⁵⁵³ Kemalpaşazade, *Divan*, 47.

⁵⁵⁴ Kazvini, *Telhis*, 179; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 398; Sübki, *Arusü'l-Efrâh*, 2/251; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 121.

⁵⁵⁵ Kehf 18/46.

⁵⁵⁶ Kazvini, *Telhis*, 179; Mehmet Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, 433; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 40.

وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ *“İki deniz aynı olmaz. Şu tatlıdır, susuzluğu giderir, içimi kolaydır. Şu ise tuzludur, acıdır.”*⁵⁵⁸ Bu ayette iki denizin aynı tür olduğu hâlde farklı özelliklere sahip olduğu zikredilerek iki denizden birinin acı diğerrinin tatlı olduğu belirtilmiş ve tefrik yapılmıştır.

مَا نَوَالُ الْعَمَامِ وَقْتُ رَبِيعٍ ... كَنَوَالِ الْأَمِيرِ يَوْمَ سَخَاءٍ
فَنَوَالُ الْأَمِيرِ بَذْرَةَ عَيْنٍ ... وَنَوَالُ الْعَمَامِ قَطْرَةَ مَاءٍ

Bulutun ilkbahardaki cömertliği emirin cömert günündeki cömertliği gibi değildir.

*Emirin cömertliği altın kesesi bulutun cömertliği ise su damlasıdır.*⁵⁵⁹

Şair beyitte aynı türden olan iki cömertlik durumundan bahsetmiş ancak emirin cömertliğinin çok, bulutun cömertliğinin ise az olduğunu zikretmek suretiyle farklılıklarına işaret ederek tefrik sanatına başvurmuştur.

Bende Mecnun'dan füzun âşıklık istidadı var

Âşık-ı sadık menem, Mecnun'un ancak adı var. (Fuzuli)⁵⁶⁰

Burada şair hem Mecnun'un hem de kendisinin âşık olduğunu dile getirdikten sonra ikisi arasında fark olduğunu zikrederek kendisinin daha çok âşık olduğunu Mecnun'un ise yalnızca adının olduğunu söylüyor.⁵⁶¹

2.1.1.17. Taksim

Bölmek, dağıtmak manalarına gelen taksim terim olarak “birden çok unsur zikredildikten sonra bunlara ait özellik, kime aitse belirtilerek söylenmesidir.” Leffüneşrde özelliklerin kime ait olduğu açıkça zikredilmeyip muhataba bırakılırken bu sanatta hangi özelliğin kime ait olduğu açıkça zikredilmesi sebebiyle leffüneşrden ayrılır.⁵⁶²

“Semud ve Ad kavimleri, yüreklerini hoplatacak olan büyük felaketi (kıyameti) yalanladılar. Semud kavmi korkunç bir sarsıntı ile helak edildi. Ad kavmine gelince, onlar da uğultulu ve

⁵⁵⁷ Kazvini, *Telhis*, 179.

⁵⁵⁸ Fatır 35/12.

⁵⁵⁹ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 425; Yahya bin Hamza Alevi, *et-Tıraz li-Esrari'l-Belaga ve Ulumi Hakaiki'l-İ'caz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423), 3/78.

⁵⁶⁰ Fuzuli, *Fuzuli Divanı*, 452.

⁵⁶¹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 175.

⁵⁶² Taftazani, *el-Mutavvel*, 657; Abdünnafi İffet Efendi, *en-Nefu'l-Muavvel fi Tercümetü't-Telhis ve'l-Mutavvel* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1290), 172.

dondurucu şiddetli bir rüzgârla helak edildi.”⁵⁶³ Bu ayetlerde evvela Ad ve Semud kavimlerinin kıyameti inkâr ettikleri beyan edilmiş daha sonra ise her birerinin adı zikredilerek nasıl helak edildikleri ayrı ayrı ifade edilmiştir.

وَلَا يُقِيمُ عَلَى ضَمِيمٍ يُرَادُّ بِهِ ... إِلَّا الْأَذْلَانِ؛ عَنِ الْحَيِّ وَالْوَتْدِ
هَذَا عَلَى الْحَسَفِ مَرْبُوطٌ بِرَمْتِهِ ... وَذَا يُشَجُّ فَلَا يَرْتِي لَهُ أَحَدٌ

*Kendisine edilen zulüm karşısında hiç kimse sabredip durmaz. Şu iki zelil eşek ve kazık hariç. / Bu (eşek) zelil bir vaziyette yularına bağlı, diğerinin ise kafası yarılır da ona kimse ağıt yakmaz.*⁵⁶⁴

Bu beyitlerde evvela kazık ve eşek zikredilmiş ardından bunların her birerinin durumu ayrı ayrı ifade edilmiştir.

Sıfat-ı Hazret-i Hüseyin-ü Hasen

Cümle-i kâinatadır ruşen

Ol biri nakd-i pak-i Mustafa

Bu biri nur-i çeşm-i Murtaza (Fuzuli)

Burada şair evvela Hz. Hasan ve Hüseyin’in bütün kâinat tarafından bilindiğini zikredip hemen akabinden Hz. Hasan’ın Peygamberimizin canı gibi kıymetli olduğunu, Hz. Hüseyin’in ise Hz. Ali’nin gözünün nuru olduğunu beyan etmiştir.⁵⁶⁵

2.1.1.18. Tecrid

Lügatte bir şeyi soymak, kılıcı kınından çıkarmak, bir şeyin kabuğunu soymak gibi anlamlara gelen tecrid sanatı bir belagat terimi olarak “bir sıfatın, sahibinde tam anlamıyla bulunduğunu mübalağalı bir yolla ifade etmek için o sıfatı sahibinden alarak hayali bir kimseye vermektir. Gerçekte bu hayali kimse ile sıfatın ilk sahibi aynı kişidir.”⁵⁶⁶ Bu sanatın faidesi bu sıfattan mübalağa yapmaktır.⁵⁶⁷ Bu sanatın, insanın kendi nefsinden sıfattan

⁵⁶³ Hakka 69/4-6.

⁵⁶⁴ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 399; İsferayani, *el-Etval*, 2/409; Trablusi, *Dürerü'l-Feraid*, 421.

⁵⁶⁵ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 233.

⁵⁶⁶ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/156; Kazvini, *Telhis*, 181; Kazvini, *el-İzah*, 274; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/438; İbni Masum, *Envariü'r-Rebi*, 470; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 308; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/431; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 328; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 191; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 471.

⁵⁶⁷ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/438.

kendisi gibi olan başka bir şahıs çıkarıp onu muhatap alarak kelimasını ona sevk etmesi⁵⁶⁸ şeklinde bir yönü de vardır. Dolayısıyla herhangi bir varlıkta soyutlama yaparak ona hitap etmek tecrid sanatı olduğu gibi insanın kendi nefsinde soyutlama yaparak ona hitap etmesi de aynı şekilde tecrid sanatıdır. Bu sanata Türk edebiyatında genellikle tasavvuf ve tekke edebiyatındaki devriye türü şiirlerde rastlanır.⁵⁶⁹ Eğer tecrid sanatında konuşma kabiliyeti olmayan bir şeye hitap ediliyorsa bunda aynı zamanda teşhis sanatı da olur.⁵⁷⁰

Tecrid kavramı Arap edebiyatında noktasız harfleri kullanarak şiir yazmaya da denir ki Türk edebiyatında Ziya Paşa'nın *Harabat* içerisinde geçen bu tarzda yazılmış iki kasidesi mevcuttur. Bu sanata *hazf* ya da *mühmel* ismi de verilir.⁵⁷¹ Bir de bunun tam zıddı olan noktalı harflerle şiir yazma sanatı vardır ki ona da *mucem* denir.⁵⁷² İşte burada tecrid kavramının Arap ve Türk edebiyatında bir diğer kullanım şekline daha değinmiş olduk. Bunun gibi “yeri gelmişken bir hususun daha ifade edilmesi” de belagatte bir sanattır. Bu sanata *istidrat* denir ki genellikle düzyazıda görülür.⁵⁷³

لَئِنْ سَأَلْتَ عُمَرَ لَتَسْأَلَنَّ بِهِ الْبَحْرَ

Eğer Ömer'den istersen kesinlikle denizden istemiş olursun.

Burada cömertlik sıfatının Ömer'de öyle mübalağalı bir şekilde bulunduğunu dile getiriliyor ki ondan hayali bir varlık olan deniz çıkarılıp “senin Ömer'den istemen denizden istemen gibidir” denilerek tecrid sanatı yapılıyor. Yani Ömer'den ikinci bir varlıkmiş gibi bahsedilerek soyutlama yapılıyor. Burada hayali olarak çıkarılan deniz ile Ömer esasen aynı kişidir ve tecrid sanatıyla hem mübalağa hem de teşhis yapılmıştır.

Yoldaş olalum ikimüz gel dosta gidelüm gönül

Hâldaş olalum ikimüz gel dosta gidelüm gönül

Girçek erene varalum, hakkun haberün soralım

Yunus Emre'yi de alalum gel dosta gidelüm gönül (Yunus Emre)⁵⁷⁴

⁵⁶⁸ İsfarayani, *el-Etval*, 2/422; Trablusi, *Dürerü'l-Feraid*, 407; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 471; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 152; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 191; Bulut, *Bedi İlmi*, 135.

⁵⁶⁹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 191; Bulut, *Belagat-i Müyessera*, 204.

⁵⁷⁰ Bulut, *Bedi İlmi*, 135; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 191.

⁵⁷¹ Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 51,153; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 329.

⁵⁷² Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 315.

⁵⁷³ Bulut, *Bedi İlmi*, 156.

⁵⁷⁴ Yunus Emre, *Yunus Emre Divanı* (Tercüman, 1972), 100.

Burada şair kendi gönlüne hitap etmektedir ve üç varlık göze çarpmaktadır. “Kendisi”, “gönül” ve “Yunus Emre” isimli şahıs. Bu şiirde tecridin bu denli kuvvetli bir şekilde hissedilmesi şairin bu üç kişinin ayrı bir şekilde varlığına inandığını bize usta bir şekilde hissettirmesinden kaynaklanmaktadır.⁵⁷⁵

2.1.1.19. Mübalağa

Lügatte ulaşmak, son noktaya varmak manasına gelen mübalağa, belagat terimi olarak “bir vasıf ya da durumun şiddet ve zaaf yönünden imkânı çok güç bir dereceye veya gerçek olması imkânsız bir mertebeye çıkarılarak ifade edilmesidir.”⁵⁷⁶ Mübalağanın makbul sayılan ve sayılmayan türleri olup anlama dayalı edebî sanatlar arasında makbul olan mübalağa zikredilmiştir.⁵⁷⁷ Bu sanat teşbih, istiare, kinaye, icaz, kasr ve ıtnab gibi birçok söz sanatının temelini oluşturur.⁵⁷⁸ Mübalağanın tebliğ, iğrak ve gulûv olmak üzere üç kısmı bulunup bunlardan gulûv makbul sayılmayan bir mübalağa çeşididir.⁵⁷⁹ Çünkü bu tarz mübalağalar hem akla hem âdete aykırıdırlar. Gulûv bir şarta bağlanmışsa veya benzetme kastıyla yapılmışsa ve edebe aykırı olmaksızın şaka ve alay gibi bir amaç taşıyorsa ancak bu durumda makbul sayılabilir.⁵⁸⁰ Aklın ve âdetin kabul ettiği mübalağa çeşidine gelince buna tebliğ; aklın kabul edip âdetin kabul etmediği çeşidine ise iğrak denir ki bu ikisi belagat âlimleri indinde herhangi bir şarta bağlanmadan doğrudan makbul sayılmışlardır.⁵⁸¹

إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ
الْخَيْاطِ وَكَذَلِكَ نُجْزِي الْمُجْرِمِينَ “Ayetlerimizi yalanlayanlar ve o ayetlere uymayı kibirlerine
yediremeyenler var ya, onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, deve iğne deliğinden
geçinceye kadar cennete de giremezler! Biz suçluları işte böyle cezalandırırız.”⁵⁸² Bu
ayette الجمال kelimesinin iki manası mevcut olup bunlardan biri “erkek deve” diğeri ise

⁵⁷⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 193.

⁵⁷⁶ Kazvini, *el-İzah*, 275; Taftazani, *el-Mutavvel*, 665; İsfarayani, *el-Etval*, 2/424; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/89; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 312; Saidi, *Buğyetü'l-İzah*, 4/612; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/450; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 124; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 250; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 185; Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 447; Mohammed Ali Shareef, *Hatip Kazvini'nin Telhisü'l-Miftah Eseri Işığında Klasik Türk Edebiyatı Belagat Terimlerinin Tasnifi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 387; Aktaş, *Edebî Sanatlar*, 85; Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, 296.

⁵⁷⁷ Kazvini, *Telhis*, 183; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 405.

⁵⁷⁸ Gür, *Anlatımlı Kur'an Belagati*, 314.

⁵⁷⁹ Kazvini, *Telhis*, 184.

⁵⁸⁰ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 153; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 219.

⁵⁸¹ Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 202; Macit - Soldan, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, 93.

⁵⁸² Araf 7/40.

“kalın halattır.”⁵⁸³ Hangi manası düşünülse düşünölsün bunların iğne deliğinden geçmesi âdeten imkân dâhilinde değildir ve bu yüzden inkâr edenler cennete giremezler. Ancak Allah’ın buna gücünün yetmesi kabilinden aklen mümkündür.⁵⁸⁴ Dolayısıyla bu ayette mübalağa-i makbulenin iğrak çeşidi mevcuttur.

وَنُكْرِمُ جَارَنَا مَا دَامَ فِينَا ... وَنُثْبِعُهُ الْكَرَامَةَ حَيْثُ مَا لَا

Aramızda olduğı sürece komşumuza ikram ederiz / Hatta gittiğı yere de ikramımızı gönderiririz. (Amr bin Eyhem)⁵⁸⁵

Şair bu beytinde komşularına sadece yanında oldukları vakit değil gittikleri yerde bile ikramda bulunacağından bahsediyor. Bu aklen mümkün olmakla birlikte âdeten imkânsızdır. Şair bu beytinde mübalağa sanatına başvurmuştur.

Allah derim sada-yı bülend ile her seher

Halk uyanub sanur ki müezzin ezan verir (Süruri)⁵⁸⁶

Şair bu beytinde seher vakti Allah dediğini ve bütün halkın uyanarak ezan okunuyor sandığını ifade ediyor. Bu sesin herkesi olmasa da bazı kimseleri uyandıracağı aklen mümkün lakin bu seslerin ezan zannedilmesi âdeten imkânsız olmakla mübalağa sanatı yapılmıştır.⁵⁸⁷

Yine Evliya Çelebi *Seyahatname*’sinde Erzurum’un soğuşundan mübalağa ile şöyle bahseder. “Hatta bir kere bir kedi bir damdan bir dama atlarken aralıkta donup kalır. Sekiz aydan sonra bahar gelince, anılan kedinin donu çözölüp mırnav deyip yere düşer.”⁵⁸⁸ Evliya Çelebi’nin mübalağa ile anlattığı bu soğuşun “damdan dama atlarken donma” kısmı mübalağa-i makbule cinsinden olup aklen ve âdeten mümkün olmakla birlikte “sekiz ay sonra donu çözölüp miyavlaması” aklen ve âdeten mümkün olmayıp mübalağa-i merdüdedir.

⁵⁸³ الْجَمَلُ وَهُوَ الْخَيْلُ الْغَلِيظُ أَوْ الْقُلُسُ الْغَلِيظُ مِنَ الْقَنْبِ Bk. İbni Düreyd, *Cemheretü’l-Lüga* (Beyrut: Darü’l-İlim li’l-Melayin, 1987), 1/491; Muhammet bin Ahmet Ezherî, *Tehzibü’l-Lüga* (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 2001), 11/74; İbni Manzur, *Lisanü’l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414), 11/123; İbni Cinni, *el-Muhtesab fi Tebyini Vücuhi Şevazzi’l-Kıraat* (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 1/361; Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 2/103; Beyzavi, *Envarü’t-Tenzil ve Esrarü’t-Tevil* (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1418), 3/13.

⁵⁸⁴ İbni Masum, *Envarü’r-Rebi*, 314.

⁵⁸⁵ Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 406.

⁵⁸⁶ Seyyid Osman Süruri, *Divan* (Bulak: Matbaatü Sahibi’s-saade, 1255), 5.

⁵⁸⁷ Bulut, *Bedi İlmî*, 144.

⁵⁸⁸ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (İstanbul: YKY Yayınları, 2008), 2/246. Orijinali: Hatta bir kerre bir kedi bir damdan bir dama pertab ederken muallakda donup kalır. Sekiz aydan Nevruz-ı Harzemşahi geldikde mezkûr kedinin donu çözölüp mırnav deyüp yere düşer.

2.1.1.20. Mezhebikelami

Lügatte “kelama ait yol” manasına gelen mezhebikelami bir belagat terimi olarak “sözün, muhatabın inadını kırarak şekilde ve onu kabul etmeye mecbur bırakacak delillerle ifade edilmesidir.”⁵⁸⁹ Tariften de anlaşılacağı üzere buradaki kelimadan maksat “söz” değil “kelam ilmidir” ve akli ve naklî delillerle imani hakikatleri ispatlayan, batıl görüşleri geçersiz kılan kelam ilmi metoduyla söz söylemektir.⁵⁹⁰ İbnü'l-Mutez bu sanatı bu isimle ilk isimlendirenin Cahız olduğunu söyler.⁵⁹¹ Nitekim Kur'an'da da geçtiği üzere Hz. İbrahim bu kelami istidlal metodunu kullanarak kavmini uyarmak ister. Gece karanlık basınca bir yıldız görür ve işte bu benim rabbimdir der. Daha sonra yıldızın kaybolduğunu görünce “*ben böyle batanları sevmem*” der.⁵⁹² Aynı olay ay ve güneş içinde tekrarlanınca istikrar üzere bulunmayan ve sabit olmayan şeylerin ilah olamayacağını Allah'ın ise hiç kaybolmayan bir varlık olduğunu bu yöntemle kavmine bildirir.⁵⁹³

لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا
kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu.”⁵⁹⁴ Bu ayette muhataba “eğer birçok ilah olsaydı aralarında anlaşmazlık çıkar ve böylece yer ve gök bozguna uğrardı, bir düzeni kalmazdı” denilerek onun inadını kıran kelami bir delil zikredilmiştir. Yer ve gökte birçok ilahın değil yalnızca Allah'ın olduğu vurgulanmış ve bu sebeple bir bozulmanın olmadığı sonucuna varılmıştır.

Şair Ebü't-Temmam'ın Halife Mutasım'a söylediği şu şiiri gibi

دَعِ النُّجُومَ لِطَرْفِي يَعْيشُ بِهَا ... وَبِالْعَزَائِمِ فَأَنْهَضُ أَيُّهَا الْمَلِكُ
إِنَّ النَّبِيَّ وَأَصْحَابَ النَّبِيِّ تَهْوَا ... عَنِ النُّجُومِ وَقَدْ أَبْصَرْتُ مَا مَلِكُوا

⁵⁸⁹ İbnü'l-Mutez, *el-Bedi fi'l-Bedi* (Beyrut: Darü'l-Cil, 1990), 31; İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 119; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/114; Kazvini, *el-İzah*, 276; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 305; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 243; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 173; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 239; Bulut, *Bedi İlmi*, 147.

⁵⁹⁰ Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 243.

⁵⁹¹ İbnü'l-Mutez, *el-Bedi*, 147; İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde*, 2/78; İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 119; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/364; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 352; Abdülaziz Atik, *İlmü'l-Bedi* (Beyrut: Darü'n-Nahdati'l-Arabiyye, ts.), 14.

⁵⁹² Enam 6/76-78.

⁵⁹³ İsfarayani, *el-Etval*, 2/427; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 353; Meraği, *Ulumü'l-Belaga*, 339; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 122; Atik, *İlmü'l-Bedi*, 171.

⁵⁹⁴ Enbiya 21/22.

*Yıldızları yolcuya bırak, onlarla yaşasın yol bulsun / Sen azimetlere yapışarak hareket et
ey sultan / Çünkü peygamber ve sahabesine yıldızlar yasaklandı / Sen de görüyorsun
nerelere sahip olduklarını.*⁵⁹⁵

Halife Mutasım Afyonkarahisar yakınlarındaki Ammuriye şehrini fethettiğinde müneccimler savaşa girmemesini tavsiye ediyorlar. Şair Ebu Temmam ise halifeye bu şiiriyle diyor ki zafer müneccimlerin sözleriyle olmaz. Hz. Peygamber ve ashabı onların sözleriyle hareket etmedi ve büyük fetihler gerçekleştirdiler. Sen yıldızları ve müneccim sözlerini yolculara bırak. Yolcular yıldızlarla hareket etsin. Yıldızlar bize yasaklanmıştır. Sen ashabın yolunu takip et ve onlar gibi nice zaferlere imza at diyor ve neticede de bu şehir fethediliyor.⁵⁹⁶ Bu şiirde yıldızlara ve müneccimlere göre hareket edilmemesi gerektiği söylenmek suretiyle kelami delillere başvurulmuş ve mezhebikelami denilen bu sanatla muhatap ikna edilerek savaşa girilip kazanılmıştır.

Şinasi'nin şu beytinde olduğu gibi

Varlığın bilme ne hacet küre-i âlem ile

*Yeter isbatına halk ettiği bir zerre bile*⁵⁹⁷

Yine Abdülhak Hamit'in şu şiirinde olduğu gibi

Kim baksa zemin ü asmane

*Der celle celalühu ve şane*⁵⁹⁸

Bu iki beyitte de kâinatın yapısındaki düzen ve tasarımın Allah'ın varlığının delili olduğu gösteren kelimelerdeki nizam deliline başvurularak duygular ifade edilmiştir. Böylelikle iki şiirde de mezhebikelami sanatına başvurulmuştur.⁵⁹⁹

2.1.1.21. Hüsnütalil

Bir ifadeye letafet ve incelik katmak amacıyla bir durumu gerçek sebebi dışında bir sebebe bağlamaktır.⁶⁰⁰ Yani bir hadisenin vukuunu akla yatkın bir şekilde açıklamak yerine

⁵⁹⁵ İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 354.

⁵⁹⁶ Bulut, *Bedi İlmi*, 150.

⁵⁹⁷ Akyüz, *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*, 10.

⁵⁹⁸ Abdülhak Hamit Tarhan, *Abdülhak Hamit Tarhan Bütün Şiirleri*, ed. İnci Enginün (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 522.

⁵⁹⁹ Eren - Uzunoglu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 174.

⁶⁰⁰ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/115; Kazvini, *Telhis*, 186; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 409; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 306; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/387; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 230; Bulut, *Bedi İlmi*, 150; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 140; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 122.

ona hayali bir sebep göstererek⁶⁰¹ içinde bulunduğu ruh hâline göre değerlendirmektir.⁶⁰² Zaten olayın hakiki sebebi zikredilirse edebî sanat olmaz. Ali Bulut Kur'an'da bu sanatın bulunmadığını şöyle dile getiriyor: "Her ne kadar birtakım eserlerde bu sanata örnek olarak Kur'an'dan bazı ayetler getirilse de kanaatimizce Kur'an'da bunun bir örneği yoktur. Kur'an'da hakiki sebep zikrine dayalı taliller vardır."⁶⁰³ Aynı şekilde İsmail Durmuş da *İslam Ansiklopedisi*'nde bu görüşü desteklemiştir.⁶⁰⁴

بَكَتْ فَقَدْكَ الدُّنْيَا قَدِيمًا بِدَمْعِهَا ... فَكَانَ بِهَا فِي سَالِفِ الدَّهْرِ طُوفَانٌ

*Seni kaybettiği için dünya ta eskiden ağlamıştır / geçmişte meydana gelen tufanın da sebebi budur.*⁶⁰⁵

Nuh tufanının hakiki sebebi insanların hak yoldan sapmaları iken şair burada Nuh tufanı için hayali bir sebep zikreder ki bu da dünyanın şairin ölümüne üzülp gözyaşlarına gark olması ve böylece dünyayı tufanın basmasıdır.

Ateşten kızaran bir gül arar da

*Gezer bağdan bağa çoban çeşmesi (Faruk Nafiz Çamlıbel)*⁶⁰⁶

Bu şiirde doğal olarak akan bir suyun akış sebebi gerçek nedeninin dışında kırmızı bir gül arama nedenine bağlanılarak hüsnütalil sanatı yapılmıştır.

Basmaşa mübarek kademin ruy-i zemine

*Pak itmez idi kimseyi hak ile teyemmüm*⁶⁰⁷

Bu beyitte kişinin toprakla teyemmüm almak suretiyle temizlenmesini Hz. Peygamber'in ayağının toprağa basması gibi güzel bir nedene bağlamıştır. Yani şair burada "eğer Hz. Peygamber'in ayağı toprağa basmasaydı toprak, teyemmüm alanı temizlemezdi" demek istiyor.

Yeni bir ülkede yem vermek için atlarına

*Nice bin atlı kapılmıştı fetih rüzgârına (Yahya Kemal)*⁶⁰⁸

⁶⁰¹ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 79; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 230.

⁶⁰² Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 140.

⁶⁰³ Bulut, *Bedi İlmi*, 154.

⁶⁰⁴ İsmail Durmuş, "Hüsnütalil", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/33-34.

⁶⁰⁵ Meraği, *Ulumü'l-Belaga*, 353.

⁶⁰⁶ Çamlıbel, *Han Duvarları*, 16.

⁶⁰⁷ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 146.

⁶⁰⁸ Beyatlı, *Kendi Gökkubbemiz*, 43.

Şaire göre atlıların fethe çıkma nedeni atlarını yeni yerlerde yemleme arzusudur. Oysa fetihlerin gerçek sebebi bu değildir.

Hak-ı payine yetem der ömürlerdir muttasıl

Başını taştan taş a urup gezer avare su (Fuzuli)⁶⁰⁹

Şairin bu beytinde suyun akma nedeni olarak Hz. Peygamber'in ayak toprağına ulaşma isteğı gösterilir. Bu nedenle suyun asırlardır başını taşlara vurarak dolaştığı ifade edilmiştir. Oysa suyun akışının hakiki nedeni Hz. Peygamber'in ayak bastığı topraklara ulaşma isteğı değildir. Şair bu akışı bu isteğe bağlayarak hüsnütalil yapmıştır.

2.1.1.22. Tekidü'l-Medh bima Yüşbihü'z-Zem / İstidrak

İstisna da denilen bu sanat yerecekmiş gibi görünerek övgüyü daha da pekiştirmektedir.⁶¹⁰ Bu sanatta asıl maksat övgüdür. Doğrudan övgü yerine bu üsluba başvurulması övgüde mübalağa yaparak muhataptaki etkisini artırmaktır. Bu sanattan ilk olarak İbnü'l-Mutez bahsetmiş ve bu isimlendirme belagat âlimleri nezdinde kabul görmüştür.⁶¹¹ Türk edebiyatında hem bu sanat hemde zıddı olan *tekidü'z-zem bima yüşbihü'l-medh* (övüyor gibi görünerek yermek) *istidrak* diye isimlendirilmiştir.⁶¹²

“Orada ne boş bir söz, ne de günaha sokan bir şey işitirler. Sadece “selam!”, “selam!” sözünü işitirler.”⁶¹³ Bu ayetlerde önce cennete girecek olanların ne boş bir laf ne de günaha sokan bir söz işitecekleri zikredilerek oraya girenler övülmüş, ardından da “ancak” (أَلَّا) diye istisna edatı kullanılarak sanki zem edilecekmiş gibi bir izlenim verilmiş lakin tek işitecekleri sözün “selam” lafzı olduğu zikredilerek övgüye devam edilmiştir.

“Ben Arapların en fasih konuşanıyım ancak Kureyştenim”⁶¹⁴ Bu hadiste ben Arapların en fasihiyim diye övgü ifadesi kullanıldıktan sonra “ancak” (بَلَّ) diye istisna edatı getirilerek olumsuz bir intiba uyandırılmış lakin

⁶⁰⁹ Fuzuli, *Fuzuli Divanı*, 210.

⁶¹⁰ İbnü'l-Mutez, *el-Bedî*, 157; Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 427; İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 133; Kazvini, *Telhis*, 187; Taftazani, *el-Mutavvel*, 676; İsfarayani, *el-Etval*, 1/109; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/121; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/74; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 314; Bulut, *Belagat-i Müyessera*, 211.

⁶¹¹ Bulut, *Bedi İlmi*, 162.

⁶¹² Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 73; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 158; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 178.

⁶¹³ Vakıa 56/25-26.

⁶¹⁴ Cahız, *er-Resail* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1964), 4/117; Kazvini, *Telhis*, 188.

devamında Kureyştenim diyerek övgüye devam edilmiştir. Çünkü Kureyş Arapların dil bakımından en sahih, lehçe bakımından en fasih konuşan kabilesidir.⁶¹⁵

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ ... بِهِنْ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الْكَتَائِبِ

Onlarda hiçbir ayıp yoktur sadece düşman ordularıyla savaşmaktan kılıçlarında çentikler vardır. (Nabiga Zübyani)⁶¹⁶

Şair bu beytinde onlarda hiçbir ayıp bulunmaz diyerek muhataplarını övmüş ardından ancak diyerek onları zemmedecek izlenimi vermiş lakin övgüye devam etmiştir.

Sen adalet pişesin lakin seha vü cûd ile

Destin eyler zulmü erzani hezain üstüne (Hüsni)⁶¹⁷

Şair burada her işinde adaleti gözetirsin (*sen adalet pişesin*) diye memduhu övdükten sonra “lakin” diyerek onu yerecek izlenimi vermiş ardından da ellerinin çok cömert olduğunu vurgulayarak (*seha vü cûd ile destin eyler*) övgüsüne devam etmiştir.

2.1.1.23. Tekidü’z-Zem bima Yüşbihü’l-Medh

Şiir ya da nesirde övecekmiş gibi görünerek yergiyi pekiştirmektir.⁶¹⁸ Bu sanatta kişi evvela zemmedilir arkasından da istisna edatı getirilir. Dinleyenler tam kişinin övüleceğini beklerken yine olumsuz bir ifade daha getirilerek yergi pekiştirilir.⁶¹⁹

فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى وَلَكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى “*Ne inandı ne de namaz kıldı. Lakin yalanladı ve yüz çevirdi.*”⁶²⁰ Bu ayetlerde bir rivayete göre Ebu Cehil “*Ne inandı ne de namaz kıldı*” denilerek yerilmiş akabinden istisna edatı getirelerek övecek hissi verilmiş lakin yerilmeye devam edilmiştir.

خَلَا مِنَ الْفَضْلِ غَيْرَ أَنِّي ... أَرَاهُ فِي الْحَقِّ لَا يُجَارَى

*Faziletten uzaktır. Ancak görüyorum ki ahmaklıkta da onunla yarış edebilecek yoktur.*⁶²¹

Şair bu beyitte evvela “faziletten uzaktır” diye muhatabını yermiş daha sonra da ancak diye istisna edatı getirerek övüleceği hissi uyandırmış lakin yermeye devam etmiştir.

⁶¹⁵ bk. Fazlullah bin Hasan Turubişti, *el-Müyesser fi Şerhi Mesabihi’s-Sünne* (y.y.: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 2008), 1/228; Muhammet Hadır Hüseyin, *Mevsuatü’l-A ‘mali’l-Kâmile* (Suriye: Darü’n-Nevadir, 2010), 8/120.

⁶¹⁶ İbnü’l-Mutez, *el-Bedi*, 157; İbni Ebü’l-İsba, *Tahrirü’t-Tahbir*, 133.

⁶¹⁷ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 159.

⁶¹⁸ Kazvini, *Telhis*, 189; Taftazani, *el-Mutavvel*, 676; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 159.

⁶¹⁹ Bulut, *Bedi İlmi*, 169.

⁶²⁰ Kıyamet 75/31-32.

⁶²¹ Haşimi, *Cevahirü’l-Belaga*, 314; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 237.

Fahr-ı âlemsin velîkin (velakin) fa'sı yok

Gevher-i kânsın velîkin ra'sı yok

Dilerim Hak'tan bunu her ruz-u şeb

*Sana bir merkeb vere kim ba'sı yok.*⁶²²

Bu dörtlükler Arap alfabesi hususiyetlerine göre söylenmiş bir *tekidü'z-zem bima yüşbihü'l-medh* sanatıdır. Arap alfabesinde “fahır” (فخر) kelimesinde “f” kaldırılınca “har” olur ki “eşek” manasına gelir. Gevher (كوهر) kelimesinden “r” harfini kaldırınca “guh” olur ki “pislik” manasına gelir. Merkeb (مركب) kelimesinden “b” harfi kaldırılınca “merg” olur ki “ölüm” demektir. Dolayısıyla şair ilk başta över gibi görünmüş sonra istisna edatı getirerek yermiştir.

Kimseler olmadı bu feth-i mübine mazhar

Ne Skender ne Hülagu ne Sezar ne Anibal

Bu ne gayret, ne hamiyet ne şecaattir bu

*Hiç görülmüş mü tevarih-i selefde emsal (Ziya Paşa)*⁶²³

Şairin Girit'te başarısızlık gösteren Ali Paşa hakkında yazdığı bu *Zafername*'si bu sanatın güzel bir örneğidir. Ancak şair istisna edatı kullanmadığı için tam Arap edebiyatındaki şekle uymamaktadır.

2.1.1.24. İdmac ve İstıtba

Lügatte “bir şeyi diğer bir şeyin içine sokmak, bir şeyi giysi içine sokup dürmek” manalarına gelen *idmac* bir belagat terimi olarak “bir mana için sevk olunan bir kelamın ister medh isterse medih dışında olsun başka bir manayı daha içermesidir.”⁶²⁴ Yani bir kelam zikrolunduktan sonra ona -olumlu veya olumsuz- aynı yönde başka bir mana daha ilave edilmesidir.⁶²⁵ Türk edebiyatında ise genelde “övgü içinde övgü yergi içinde yergi” şeklinde “iç içe dürülmüş, katmerli övgü veya yergi tarzında gelen sanatlar” diye tarif edilmiştir.⁶²⁶

⁶²² Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 159.

⁶²³ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 238; Bulut, *Bedi İlmi*, 169; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 237.

⁶²⁴ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 417; Meraği, *Ulumü'l-Belaga*, 344.

⁶²⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 223.

⁶²⁶ Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 60; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 135; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 161.

سَرَقَ الْعِيدَ كَأَنَّ الْعِيدَ أَمْوَالُ الْيَتَامَى

*O, bayramı çaldı. Sanki bayram yetim malı.*⁶²⁷

Şair ramazan bayramı hilalini görüp kadıya bildirir. Ancak kadı bu şahitliği kabul etmeyince şair kadı efendinin yetim malı çaldığına da işaret ederek bayramı çaldığını ifade eder ve teşbih vasıtasıyla iki yergiyi (bayram hırsızlığı ve yetim malı hırsızlığı) peşpeşe getirir.

*Öyle fasık bir herifdir ki ayak bastığı yerde salahdan eser kalmaz.*⁶²⁸

Burada şahsın “fasık” bir insan olduğu söylendikten sonra “*ayak bastığı yerde salahdan eser kalmaz*” denilerek ayrıca uğursuz da olduğu belirtilmek suretiyle yergiye devam edilmiştir.

Bilgi: İdmacın yukarıda da ifade ettiğimiz üzere medh yönü de vardır ve bununla ilgili örnekler de mevcuttur. Lakin biz burada “*istitba*” ile karışmaması için medh örneklerini vermeyeceğiz.

İdmacta medh ifade eden bir kelam zikrolunduktan sonra onu başka bir medhin takip etmesi, aynı şekilde zem ifade eden bir kelam ifade edildikten sonra da onu başka bir zemmin takip etmesi esastır. Eğer idmac bu iki husustan sadece medhe hasredilirse buna *istitba* adı verilir. Böylelikle ikisi arasında umum-husus ilişkisi doğmuş olur ki idmac daha umumi olup hem övgü hem yergi hem de başka bir anlamı kapsar. İstitba ise sadece “*övgü üstüne övgüyü*” ifade etmekle daha hususi bir anlam ifade eder.⁶²⁹

تَجْرَى دِمَاءُ الْأَعَادَى مِنْ سُيُوفِهِمْ ... مِثْلَ الْمَوَاهِبِ تَجْرَى مِنْ أَكْفِهِمْ

*Kılıçlarından düşmanların kanı akar / Aynı şekilde avuçlarından da bağışlar akar. (İbni Cabir Endelüsi)*⁶³⁰

Bu beyitte şair evvela Hz. Peygamber ve sahabe-i kiramı yiğitlikle akabinden de cömertlikle övmüştür.

Sadrında seni eyleye hak daim-ü sabit

*Hep âlemin ettikleri şimdi bu duadır. (Nedim)*⁶³¹

⁶²⁷ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 317.

⁶²⁸ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 135.

⁶²⁹ Kazvini, *Telhis*, 190; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 222.

⁶³⁰ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/395; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 470.

Şair bu beyitte sadrazama dua ederken tüm dünyanın da ona dua ettiğini dile getirerek övgüsüne bir övgü daha eklemiştir.

*Öyle müeddeb bir zattır ki meclisinde muhalif-i edeb bir söz sarfına cesaret edilemez.*⁶³²

Burada şahıs önce çok edepli biri olmakla övülmüş ardından da bulunduğu ortamda edebe zıt söz söyletmeyecek derecede vakarlı olduğu da ilave edilmiştir.

2.1.1.25. Tevcih / Zü'l-Vecheyn / Muhtemilü'z-Zıddeyn

Lügatte yönlendirme manasına gelen tevcih bir bedi ıstılahı olarak “bir kelamın medih ve zem gibi iki zıt manaya ihtimali olacak şekilde söylenmesidir.”⁶³³ Zemahşeri *el-Keşşaf*’ta Nisa Suresi’nin 46. ayetini (وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ) tefsir ederken bu sanata *zû vecheyn*⁶³⁴ diye isim vermiş, Reşidüddin Vatvat ise *Hadaikü’s-Sihr* isimli eserinde *muhtemilü’z-zıddeyn* diye isimlendirmiştir.⁶³⁵ Kelamın hem olumlu hem de olumsuz iki manaya ihtimali olduğundan övgü mü yoksa yergi mi olduğu muhataba bırakılır.⁶³⁶ Tevcihin tevriyeden farkı ise tevriyede tek bir mana yani lafzın uzak manası murat edilirken tevcihte iki mana da muhtemeldir.⁶³⁷

مِنَ الَّذِينَ هَانُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ
“Yahudilerden öyleleri var ki, (kelimeleri yerlerinden kaydırıp) tahrif ederek onları anlamlarından uzaklaştırırlar. Dillerini eğip bükerek ve dine saldırarak ‘İşittik, karşı geldik’, ‘Dinle, dinlemez olası!’ ‘ra’ina’ derler.”⁶³⁸ Bu ayetteki “dinlemez olası” (غَيْرَ مُسْمَعٍ) ifadesinin hem övgü hem de yergiye ihtimali vardır. Övgüye ihtimali vardır. Çünkü bu ifade “(zorla) işittirilmiş olmayarak” manasına gelir ki “lütfen bizi dinle. Çünkü sana karşı zorla söz işittirmek haddimiz değildir” manasında bir saygı ifadesidir. Diğer taraftan birkaç yönden yergi içerir. İlk olarak “dinle ha söz dinlemez”, ikinci olarak “dinle ha dinlemeyesice”, üçüncü olarak “dinle ha iyi haber işitmeyesice” manalarına gelerek yergi

⁶³¹ Nedim, *Nedim Divanı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012), 94.

⁶³² Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 60.

⁶³³ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 427; Kazvini, *Telhis*, 190; Kazvini, *el-İzah*, 284; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 417; Taftazani, *el-Mutavvel*, 678; Süyuti, *Ukudü'l-Cüm'an*, 105; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 274; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 81; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/138; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 161; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 340; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 212; Bulut, *Bedi İlmi*, 175; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 267; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 127; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 110.

⁶³⁴ Zemahşeri, *el-Keşşaf*, 1/517.

⁶³⁵ Akkavî, *el-Mucemü'l-Mufasssal fi Ulumi'l-Belaga*, 444.

⁶³⁶ Bulut, *Belagat-i Müyessera*, 219.

⁶³⁷ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 548.

⁶³⁸ Nisa 4/46.

ve küçümseme manaları içerir.⁶³⁹ Bu yüzden hem övgü hem yergi manası içeren bu ayette tevcih sanatı vardır.

خَاطِلِي عَمْرُو قَبَاءَ ... لَيْتَ عَيْنِيهِ لَسَوَاءَ

قُلْتُ شِعْرًا لَيْسَ يُدْرَى ... أَمَدِيحُ أَمْ هَجَاءُ

Amr bana bir kaftan dikti, keşke iki gözü de aynı olsa

Öyle bir şiir söyledim ki övgü mü yergi mi olduğu bilinmez. (Beşşar bin Bürd)⁶⁴⁰

Bu şiirde “iki gözü de aynı olsa” ifadesi kişinin muradına göre beddua da anlaşılabilir dua da.

Tek gözüyle bunu yazmış hattat

Kaşki ikisi de bir olsaydı.⁶⁴¹

Bu beyitte “keşke iki gözü de bir olsaydı” ifadesi hem dua hem beddua manasına gelebilir.

Zahirde görüp bizleri sanma ukalayız

Biz bir sürü âkil safında bûdelayız. (Ziya Paşa)⁶⁴²

Bu beyitteki hem “ukala” hem de “bûdela” kelimelerini iki şekilde anlamak mümkündür. Ukala hem Arapçadaki aslıyla âkil kelimesinin çoğulu olup “akıllı” manasına hem de Türkçede “bilgiçlik taslayan” manasına gelmekle olumsuz yönü vardır. Bûdela kelimesi de Türkçede hem “kıt zekalı” hem de tasavvuf anlayışında “dünyanın idaresiyle görevlendirilmiş ricalüllah” manasına gelir. Böylelikle şiirin her iki mısraında da hem övgü hem yergi içerikli ifadeler kullanılmakla tevcih sanatı yapılmıştır.

2.1.1.26. Hezl

Bir kimsenin bir insanı methetmeyi veya zemetmeyi kastetmesi ve bu maksadını duruma münasip şaka ve alay gibi mizah üslubuyla aktarmasıdır.⁶⁴³ Bu kelam zahiren şaka ancak gerçekte doğru bir maksat için söylenmiş ciddi bir sözdür.⁶⁴⁴ Dolayısıyla hezl ciddi

⁶³⁹ M. Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2007), 2/633.

⁶⁴⁰ İsfarayani, *el-Etval*, 2/446; Saidi, *Buğyetü'l-İzah*, 46/628.

⁶⁴¹ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 110.

⁶⁴² Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 213.

⁶⁴³ İbni Ebû'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 138; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/124.

⁶⁴⁴ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 72.

bir sözü şaka yoluyla ifade etmek⁶⁴⁵ suretiyle üsluba letafet katar. Kişi ve kurumlara yönelik eleştirilerde genelde bu sanata başvurulur.⁶⁴⁶ Bunu terim olarak ilk kullanan İbnü'l-Mutez'dir.⁶⁴⁷

إِذَا مَا تَمِيمِي أَتَاكَ مُفَاجِرًا ... فَقُلْ عَدِّ عَنْ ذَا كَيْفَ أَكُلَاكَ لِلضَّبِّ

*Sana Temim kabilesinden biri övünerek gelirse / De ki geç bunu kertenkeleyi nasıl
yiyorsun onu anlat. (Ebu Nüvas)⁶⁴⁸*

Şair bu beyitte böyle bir hayvanı yiyen kimsenin kalkıp da kendisini övmesinin uygun olmayacağı gerçeğini şaka yollu bir tarzda ifade etmiştir.

Şam'da bilmediler kıymetimi

Hicret ettim Halebü's-şehba'ya

Harların çifte-i iz 'acından

İltica ettim Öküz Paşa'ya (Mantiki)⁶⁴⁹

Şair bu dörtlükte Şam'da görev yaparken azledildiği gerçeğini mizahi bir yola başvurarak “Şam'da bilmediler kıymetimi” şeklinde ifade etmiştir. Daha sonra da Halep'e giderek Öküz Mehmet Paşa'ya sığınıp tekrar görev aldığını dile getirmiştir. Böylelikle bir gerçeği şaka yoluyla ifade etmiştir.

2.1.1.27. Tecahülûarif

Arif, bilen; tecahül ise bilmemezlikten gelme, cahil gibi görünme manalarına gelir. Bir belagat terimi olarak ise bir nükteye bağlı olarak bilinen bir hususu bilmemezlikten gelmektir. Sekkâki bu sanatı, muhtemelen Alim ve Habir olan Allah'ın kelamında da geldiği için edebe uygun görmeyerek tecahül olarak isimlendirmekten çekinmiş ve “bilinen bir şeyi bilinmeyen yerinde getirmek” diye isimlendirmiştir.⁶⁵⁰ Kazvini ise yaygın ismine itibar ederek Tecahülûarif diye isimlendirmiştir.⁶⁵¹ Bu sanata kınama, medh ve zemde mübalağa yapma, hayranlık duyma, takrir ve tariz gibi maksatlarla

⁶⁴⁵ İbnü'l-Mutez, *el-Bedi*, 158; Kazvini, *Telhis*, 191.

⁶⁴⁶ Bulut, *Bedi İlmi*, 177.

⁶⁴⁷ İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 85.

⁶⁴⁸ İbnü'l-Mutez, *el-Bedi*, 158; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/46; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/141.

⁶⁴⁹ Bilge Kaya, *XVII. Yüzyıl Divan Şairi Mantiki Ahmet Efendi ve Divançesi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 147.

⁶⁵⁰ bk. Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 427.

⁶⁵¹ bk. Trablusi, *Dürerü'l-Feraid*, 439.

başvurulur.⁶⁵² Bu sanat genelde istifham yoluyla yapılır. İstifhamı tecahülûariften ayrı müstakıl bir sanat kabul etmek yerine ona dâhil bir üslup husussiyeti olarak kabul etmek daha yerindedir.⁶⁵³

وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ
أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ
“Allah, kıyamet günü şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara, Allah’ı bırakarak beni ve anamı iki ilah edinin, dedin?” İsa da şöyle diyecek: “Seni bütün eksikliklerden tenzih ederim. Hakkım olmayan bir şeyi söylemem, bana yakışmaz.”⁶⁵⁴ Allah, Hz. İsa’nın bu sözü söylemediğini bildiği hâlde “sen mi böyle söyledin” diye ona sual ediyor. Buradaki amaç Hz. İsa’nın ilah olduğunu iddia edenlerin kınanmasıdır. Ayrıca Allah bu ayette Hz. İsa’nın kendi ağzıyla ilah olmayıp kul olduğunu ikrar etmesini istiyor.

بِاللَّهِ يَا ظَنِّيَاتِ الْقَاعِ قُلْنَ لَنَا ... لَيْلَى مِنْكُمْ أَمْ لَيْلَى مِنَ الْبَشَرِ

Allah aşkına söyleyin bana ey ovanın ceylanları / Benim Leyla’m sizlerden mi yoksa o bir insan mı? (Kays bin Mülevvah)⁶⁵⁵

Bu beyitte âşık, Leyla’sının bir insan olduğunu biliyor ancak onun gözlerinin güzelliğini ceylanların güzelliği gibi görerek, ceylanlara “benim Leyla’m sizdenmi yoksa bir beşer mi” diye soruyor.⁶⁵⁶ Ayrıca burada şair Leyla ismini bir defa zikredip ikincisinde *أَمْ هِيَ* şeklinde zamir göndermesi gerekirken onun isminden lezzet duyduğu için ikinci defa *لَيْلَى* diye sevgilisinin ismini zikrediyor.

Şakaklarıma kar mı yağdı ne var

Benim mi Allah’ım bu çizgili yüz (Cahit Sıtkı Tarancı)⁶⁵⁷

Şair burada şakaklarına karın yağıp yağmadığını, çizgili yüzün kendine ait olup olmadığını elbette biliyor. Ancak geçlik çağının yavaş yavaş geçtiğini kabul etmek istemiyor ve bu durumu bilmemezlikten gelerek sorular sorup tecahülûarîf sanatına başvuruyor.

⁶⁵² Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 418.

⁶⁵³ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 226.

⁶⁵⁴ Maide 5/116.

⁶⁵⁵ Askerî, *Kitabü’s-Sinaateyn*, 396; İbni Münkız, *el-Bedi fi Nakdi’s-Şiir* (el-Cumhuriyyetü’l-Arabiyyetü’l-Müttehide, ts.), 93; Meydani, *el-Belagatü’l-Arabiyye*, 2/396.

⁶⁵⁶ İsfarayani, *el-Etval*, 2/449.

⁶⁵⁷ Cahit Sıtkı Tarancı, *Otuz Beş Yaş Bütün Şiirleri* (İstanbul: Can Yayınları, 1994), 186.

2.1.1.28. Müzavece

İzdivac ve *tezaviic* gibi isimler de verilen müzavece lügatte eşleşme manasına gelir. Belagat terimi olarak ise şart ve ceza cümlelerinde iki anlam arasında eşdeşlik bulunmasıdır. Diğer bir tanımla şart ve cezada iki manayı toplamaktır.⁶⁵⁸ Ancak bu sanat hakkında Taftazani bir hususa dikkat çekerek diyor ki “müzaveceyi şartta iki mana ve cezada iki mana şeklinde anlamak doğru olmaz. Bu fasid bir anlayıştır.”⁶⁵⁹ O hâlde önce şart ardından da ceza tarafında birer mana gelmeli sonra da bu manaların üzerine sırasıyla biri şart diğeri de ceza tarafında olmak üzere birer mana daha ilave edilmelidir.

إِذَا مَا نَهَى النَّاهِي فَلَجَّ بِي الْهَوَى ... أَصَاخَتْ إِلَى الْوَأَشَى فَلَجَّ بِهَا الْهَجْرُ

Yasaklayıcı bana onu yasaklayıp bende ona olan sevgimde ısrar edince / O (sevgili) da kovucunun (yasaklayanın) sözüne kulak verip (benden) ayrılmakta ısrar etti. (Buhturi)

Bu şiirde beytin ilk mısraı şart kısmını, أَصَاخَتْ ile başlayan ikinci mısraı ise ceza kısmını oluşturuyor. Her iki tarafta tekrar eden فَلَجَّ lafzındaki ف ise atıf harfidir.⁶⁶⁰ Bu beyitte evvela şart cümlesinde “yasaklayıcının yasaklaması” (نَهَى النَّاهِي), ceza cümlesinde ise “mahbubenin koğucuya kulak vermesi” (أَصَاخَتْ إِلَى الْوَأَشَى) şeklinde biri şart, diğeri de ceza cümlesinde olmak üzere iki mana geldi. Şart ve cezadaki bu iki mana üzerine atıf harfi vasıtasıyla biri şart diğeri de ceza cümlesinde olmak üzere لَج diye başlayan birer mana daha getirildi. Böylelikle şart ve ceza cümlesinde ısrar etmek (لَج) fiiliyle eşdeşlik / müzavece sağlanmış oldu. Şayet burada لَج fiili her iki tarafta da tekrar etmeseydi şart ve ceza arasında müzavece sağlanamazdı.⁶⁶¹ (Ancak burada tekrar eden “ısrar etme” fiillerinde biri “sevgide ısrar etme” öteki de “ayrılıkta ısrar etme” şeklinde bir tezat söz konudur. Çünkü bu sanatta zaten tezat ve tenasüblerden yararlanma ön plandadır.)⁶⁶²

Şöyle olsa birbiriyle yar olan ki fi'l-mesel

Biri duzahtan biri cennetten olsa behre-yab

Eyleye duzahta ol bunun safasından safa

⁶⁵⁸ Kazvini, *Telhis*, 176; Bulut, *Bedi İlmi*, 86; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 238.

⁶⁵⁹ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 394.

⁶⁶⁰ Mehmet Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, 424.

⁶⁶¹ Taftazani, *el-Mutavvel*, 650; Abdünnafi İffet Efendi, *en-Nefu'l-Muavvel*, 164; Mehmet Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, 424; Bulut, *Bedi İlmi*, 86.

⁶⁶² Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 251.

*Cennet içre bu çeke anın azabından azab (Haleti)*⁶⁶³

Bu şiiri nesre çevirirsek şöyle olur: “Mesela iki sevgiliden biri cennet, öteki cehennemde olsa / cehennemde olan cennettekinin sefasını sürer, cennette olan ise cehennemdekinin azabını çeker.”⁶⁶⁴

Bu dörtlükte birinci ve ikinci mısralar şart (şöyle olsa / biri duzahtan biri cennetten olsa); üçüncü ve dördüncü mısralar ise cezadır (eyleye safasından safa / çeke azabından azab). Evvela biri cennet öteki cehennemde olsa şeklinde şart cümlesi gelmiş sonra da cehennem ehli cennettekinden, cennet ehli de cehennemdekinden etkilenir şeklinde şartın cevabı gelmiştir ve böylece müzavece sanatı yapılmıştır. Her ne kadar Türk edebiyatı kaynaklarında müzavece örneği olarak bu şiir yer alsa da esasen bu örnek tam manasıyla Arap edebiyatına uymamaktadır. Çünkü hem şart hem de ceza kısmında tekrar ederek müzaveceyi sağlayan bir kelime yoktur. Sadece şartta “olsa” cezada ise “eyleye” şeklinde yakın manalı kelimeler zikredilmiştir. Cezada da “eyleye” yerine “olur” kelimesi zikredilseydi tam olarak uyumlu bir örnek olabilirdi. Bu uyumsuzlukta Arapça ve Türkçe söz diziminin birbirinin aksi olması durumu da etkilidir. Bu şiir şu şekilde Arapçaya çevrilirse müzavecenin güzel bir örneğini oluşturabilir.

مَثَلًا الْمُجْبَانُ لَوْ كَانَ أَحَدُهُمَا مَحْظُوظًا فِي الْجَنَّةِ وَيَشْعُرُ فِيهَا سُرُورًا

يَجِدُ آخَرَ (أَهْلُ النَّارِ) سُرُورًا مِنْ سُرُورِهِ وَيَشْعُرُ أَهْلُ الْجَنَّةِ تُبُورًا

2.1.2. Lafza Dayalı Edebî Sanatlar (Muhassinat-ı Lafziyye)

Bunlar şiir veya düzyazıda yer alan lafızları güzelleştirici sanatlardır.⁶⁶⁵ İlm-i bedi ile ilgili eserlerde lafızla ilgili sanatlar mana ile ilgili olanlara oranla daha azdır. Belagat ilminde edebî sanatlar, iki kısımda incelenmekle beraber bunlar arasında net bir sınır yoktur. Bazı edebî sanatlar manaya güzellik katmakla beraber, lafza da ayrı bir güzellik katarlar; aynı şekilde lafızla ilgili bazı bedi sanatlar manaya da güzellik katar.⁶⁶⁶ Lafza dayalı edebî sanatlarda öncelik lafızla ilgili olup manayı güzelleştirme sonra gelir. Bu sanatlarda lafız güzelliği ön planda olduğundan kullanılan lafız eşanlamlısıyla değiştirildiğinde söz konusu güzellik kaybolur.⁶⁶⁷ Bazı kelime ve kelime gruplarının belli aralıklarla tekrar etmesi lafzı güzelleştirmekle beraber ortaya çıkan ahenk, anlamla

⁶⁶³ Yavuz Özkul, *Azmizade Haleti Divanının Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 127.

⁶⁶⁴ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 238.

⁶⁶⁵ Bulut, *Bedi İlmi*, 195.

⁶⁶⁶ Aydın, *Bedi İlmi ve Sanatları*, 14.

⁶⁶⁷ Aydın, *Bedi İlmi ve Sanatları*, 13.

bütünleşince duyguların etkili bir şekilde sunulmasını sağlar. Bu bakımdan bazen aynı bazen de benzer seslerin tekrarıyla birtakım edebî sanatlar vücuda gelir.

2.1.2.1. Cinas

Tecnis ve *mücanese* gibi adlar da verilen cinas lügatte iki şeyin birbirine benzemesi demek olup bedi ıstılahı olarak “manaları farklı, yazılış ve söylenişleri aynı veya benzer olan iki lafzın bir arada kullanılmasıdır.”⁶⁶⁸ Bir ibarede cinas sanatının mevcut olması için en az iki kelime arasında benzerlik bulunmalıdır. Bu sanat zorlamayla değil de doğal olarak ortaya çıkarsa musiki ahengiyle beraber lisana hafiflik, söze güzellik katar ve kulağa hoş gelir. Cinas kendi içinde tam ve nakıs olmak üzere ikiye ayrılır.

2.1.2.1.1. Tam Cinas

İki lafız harflerin türü, sayısı, sırası ve harekesi olmak üzere dört yönden (vücuḥ-ü erbaa) tam uyum gösteriyorsa buna tam cinas denir.⁶⁶⁹ Bu da basit ve mürekkeḥ olmak üzere ikiye ayrılır.

A. Basit Cinas

Tam uyum gösteren iki lafzın da tek bir kelimeden meydana gelmesidir. Mesela biri sayı, diğeri insan yüzü manasındaki “yüz” lafzının bir arada gelmesidir. Bu da mümasil ve müsteḥfa olmak üzere ikiye ayrılır.⁶⁷⁰

1. Cinasımümasil

Cinası oluşturan lafızların ikisinin de isim ya da fiil olmasıdır.⁶⁷¹

“*Kıyametın kopacağı gün suçlular, (dünyada) bir andan fazla kalmadıklarına yemin ederler.*”⁶⁷² Ayette birinci ساعة kelimesi kıyamet, ikincisi ise an manasında kullanılmıştır.

قَوْمٌ لَوْ أَنَّهُمْ ارْتَضُوا لَمَا قَرَضُوا ... أَوْ أَنَّهُمْ شَعَرُوا بِالنَّقْصِ مَا شَعَرُوا

Bu kimseler, kafiyeler kendilerine kolay gelse dahi şiir söyleyemezler

Ya da eksikliklerini hissetler bile yine de şiir söylemeye cesaret gösteremezler. (Ebu Muhammet Hazin)

⁶⁶⁸ Kazvini, *Telhis*, 193; Kazvini, *el-İzah*, 288; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/282; Taftazani, *el-Mutavvel*, 682; Ali Carim - Mustafa Emin, *el-Belagatü'l-Vadiha*, 492; Bulut, *Bedi İlmi*, 195; Bolelli, *Belagat*, 406; Gür, *Anlatımlı Kur'an Belagati*, 315; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 243; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 261.

⁶⁶⁹ Kazvini, *Telhis*, 193.

⁶⁷⁰ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 243.

⁶⁷¹ Kazvini, *Telhis*, 193.

⁶⁷² Rum 30/55.

Bu beyitte ilk شَعَرُوا kelimesi hissetmek, ikincisi ise şiir söylemek manasında kullanılmıştır.⁶⁷³

Hacet-i dünya için sen varırsın yüz yere

Hacet-i ukba için hiç komazsın yüz yere (Ziyaettin Nakşibendi)

Burada “yüz” kelimelerinin ikisi de isim olup birincide sayı, ikincide ise insan yüzü manasında olmakla cinasımümasil olmuştur.⁶⁷⁴

Kalem böyle çalınmıştır yazıma

*Yazım kışıma uymaz kışım yazıma*⁶⁷⁵

Bu beyitte ilk “yazıma” kelimesi “alın yazısı” manasında isim, ikincisi ise “mevsim” manasında olup her ikisi de isim olmakla cinasımümasil olmuştur.

2. Cinasımüstevfa

Cinasımutlak ve cinasıtegayür isimleri de verilen bu cinas türü iki lafızdan birinin isim, diğerinin ise fiil olmakla birbirinden farklı olmasıdır.⁶⁷⁶

وَالنَّجْمُ إِذَا هَوَىٰ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ “Battığı zaman yıldıza andolsun ki, arkadaşınız (Muhammet haktan) sapmadı ve azmadı. O, nefis arzusu ile konuşmaz.”⁶⁷⁷ Bu ayette iki هَوَىٰ kelimesinden birincisi fiil olup “batmak” manasında, ikincisi ise isim olup “nefis arzusu” manasında kullanılmıştır.

مَا مَاتَ مِنْ كَرَمِ الزَّمَانِ فَإِنَّهُ ... يَحْيَىٰ لَدَىٰ يَحْيَىٰ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ

Zamanın cömertliklerinden ölen şeyler esasen Yahya bin Abdullah’ın yanında yaşamaktadır. (Ebu Temmam)

Bu beyitte iki يَحْيَى kelimesinden ilki fiil olup yaşamak manasında, ikincisi ise özel isim olmakla cinasımüstevfa olmuştur.⁶⁷⁸

Dönülmez akşamın ufkundayız, vakit çok geç

*Bu son fasıldır ey ömrüm nasıl geçersen geç (Yahya Kemal)*⁶⁷⁹

⁶⁷³ Atik, *İlmü’l-Bedi*, 199.

⁶⁷⁴ Bulut, *Bedi İlmi*, 197.

⁶⁷⁵ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 60.

⁶⁷⁶ Taftazani, *el-Mutavvel*, 683.

⁶⁷⁷ Necm 53/1-3.

⁶⁷⁸ Kazvini, *Telhis*, 194.

Bu beyitte geçen iki “geç” kelimesinden ilki geç vakit manasında olup isim, ikincisi ise geçmek manasında fiil olarak kullanılmıştır. Cinasımüstevfadır.⁶⁸⁰

Eyleme vaktini zayı, deme kış yaz, oku yaz. (Sünbülzade Vehbi Efendi)

Burada ilk “yaz” kelimesi “mevsim” manasında olmakla isim, ikinci “yaz” kelimesi ise “yazmak” fiilidir.⁶⁸¹

Kısmetindir gezdiren yer yer seni

Gafil olma bir gün yer yer seni (İbni Kemal)⁶⁸²

Burada kullanılan ilk üç “yer” kelimesi isim iken son yer kelimesi fiil olarak kullanılmıştır.

B. Mürekkeb Cinas

Cinası oluşturan iki lafızdan en az birinin iki ayrı kelimedenden olmasıdır.⁶⁸³ Bu kendi içerisinde müteşabih, mefruk ve merfu şeklinde üçe ayrılır.

1. Cinasımüteşabih

Cinasımakrun adı da verilen bu kısım cinası oluşturan lafızların yazılış ve okunuşlarının aynı olmasıdır.

إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هِبَةٍ ... فَدَعَاهُ فَدَوَّلَتْهُ ذَا هِبَةٍ

Hükümdar olmazsa şayet hibe edici / Bırak onu olur devleti gidici. (Ebü'l-Feth Büsti)

Bu beyitte cinası oluşturan kelimelerden ilki ilk mısradaki ذَا هِبَةٍ “hibe edici” şeklinde iki kelimedenden müteşekkil iken, ikincisi ذَاهِبَةٌ “gidici” şeklinde tek kelimedenden meydana gelmiştir. cinasımüteşabihtir.⁶⁸⁴

Bir evde du zen olsa ol evde düzen olmaz (Keçecizade Fuat Paşa)

Burada geçen “du zen” / iki kadın ile düzen lafızları arasında cinasımüteşabih mevcuttur.⁶⁸⁵

⁶⁷⁹ Beyatlı, *Kendi Gökkubbemiz*, 92.

⁶⁸⁰ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 247.

⁶⁸¹ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 264.

⁶⁸² Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 265.

⁶⁸³ Kazvini, *el-İzah*, 289.

⁶⁸⁴ Kazvini, *Telhis*, 194.

⁶⁸⁵ Bulut, *Bedi İlmi*, 201.

2. Cinasımefruk

Cinası meydana getiren kelimelerin yazılışlarının farklı, okunuşlarının aynı olmasıdır.⁶⁸⁶

كُلُّكُمْ قَدْ أَخَذَ الْجَامَ وَلَا جَامَ لَنَا... مَا الَّذِي ضَرَّ مُدِيرَ الْجَامِ لَوْ جَامَلْنَا

Hepiniz kadehlerinizi kapmışsınız bize ise kadeh yok

Bize de bir güzellik yapsaydı kadeh dağıtana ne zararı olurdu. (Ebü'l-Feth Büsti)

Bu beyitte yazılışları farklı ama okunuşları aynı iki lafız olan جَامَ ve جَامَلْنَا kelimeleri arasında cinasımefruk vardır.⁶⁸⁷

Her nefeste işledüm ben bir günah

*Bir günah için demedüm bir gün ah (Süleyman Çelebi)*⁶⁸⁸

Bu beyitte yazılışları farklı ama okunuşları aynı olan “günah” kelimesiyle “gün ah” kelimesi arasında cinasımefruk bulunmaktadır.⁶⁸⁹

Ah kim ömrüm cihan mülkünde canansız geçer

*Ben cihan mülkün n'iderem çünkü can ansız geçer (Ahmet Paşa)*⁶⁹⁰

Bu beyitte “canansız” ve “can ansız” kelimeleri arasında cinasımefruk mevcuttur.⁶⁹¹

3. Cinasımerfu

Merfu (مرفو) “yama yapılmış” manasına gelip cinasımerfu ise bir belagat terimi olarak “cinası oluşturan iki kelimedenden birinin müstakil olmayıp başka bir kelimenin parçasıyla birlikte cinası meydana getirmesidir.”⁶⁹²

وَالْمَكْرُ مَهْمَا اسْتَطَعْتُ لَا تَأْتِهِ... لِتَقْتَنِي السُّودَدَ وَالْمَكْرُ مَهْمَا

Üstünlük ve şeref elde etmek için gücün yetse bile hileye kaçma

Burada başta gelen وَالْمَكْرُ kelimesiyle devamında gelen مَهْمَا edatının baş kısmı olan مَهْمَا harfi cinasın iki cüzünden birini oluşturmuş, diğer cüzünü ise sonda gelen وَالْمَكْرُ مَهْمَا

⁶⁸⁶ Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/285.

⁶⁸⁷ İsferayani, *el-Etval*, 2/457.

⁶⁸⁸ Süleyman Çelebi, *Vesiletü'n-Necat Mevlid* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 34.

⁶⁸⁹ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 60.

⁶⁹⁰ Ahmet Paşa, *Ahmet Paşa Divanı*, ed. Ali Nihad Tarlan (Ankara: Akçağ Yayınları, 1992), 143.

⁶⁹¹ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 73.

⁶⁹² Kazvini, *el-İzah*, 289; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 421.

kelimesi oluşturmıştır. Cinasın iki cüzünden biri yani baş tarafta gelen kısım müstakil olmayıp iki unsurun bir araya gelmesiyle oluştuğu için bu cinas, cinasımerfudur.⁶⁹³

فَهْمْتُ كِتَابَكَ يَا سَيِّدِي ... فَهْمْتُ وَلَا عَجَبٌ أَنْ أَهَيِّمَا

Efendim mektubunuzu aldım, hayran kaldım. Bu hayranlığımda şaşılacak bir şey değil
(Ebü'l-Feth Büsti)

Bu beyitte başta gelen فَهْمْتُ “anladım” fiili ile ikinci mısradaki gelen ف harfi ve devamındaki هِمْتُ “hayran kaldım / âşık oldum” fiilinin birleşmesinden bir cinas meydana gelmiştir. Böyle cinaslara cinasımerfu denir.⁶⁹⁴

Yokken güneşin eşi semada

Bir eş görünürdü şemse mada (İsmail Safa)⁶⁹⁵

Bu beyitte ilk mısradaki semada ile ikinci mısradaki şemse mada lafızları arasında cinasımerfu vardır.⁶⁹⁶

Uğrarız sadmesine her gelenin

Bu da bir çiftesidir bize hergelenin

Bu beyitlerde ilk mısradaki “her” ve “gelenin” kelimeleriyle ikinci mısradaki gelen “hergelenin” kelimesi arasında cinasımerfu vardır.⁶⁹⁷

2.1.2.1.2. Gayritam Cinas

Cinası oluşturan iki lafız arasında benzerlik bulunmakla birlikte harflerin türü, sayısı, sırası ve harekesi olmak üzere dört husustan en az birinde farklılık bulunmasıdır.⁶⁹⁸ Buna nakıs cinas da denir.⁶⁹⁹ Tam olmayan bu cinas burada da zikredildiği gibi harflerin türü, sayısı, harekesi ve sıralanışındaki farklılığa göre dört başlık altında incelenir.

⁶⁹³ Atik, *İlmü'l-Bedi*, 204.

⁶⁹⁴ Alevî, *et-Tıraz li-Esrari'l-Belaga*, 2/188.

⁶⁹⁵ İsmail Safa, *Şairi Mâder-zâd İsmail Safa Bütün Şiirleri* (İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, 2019), 177-178.

⁶⁹⁶ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 268.

⁶⁹⁷ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 31.

⁶⁹⁸ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 245; Bulut, *Bedi İlmi*, 206.

⁶⁹⁹ Bulut, *Bedi İlmi*, 206.

A. Harflerin Türlerinin Farklı Olması

Bu kısımda cinası meydana getiren lafızların harflerinde دَامِسُّ ve طَامِسُّ örneğinde olduğu gibi farklılık olur. Farklı gelen bu harfler arasında mahreç (harflerin çıkış yerleri) yakınlığı olup olmamasına göre bu kısım muzari ve lahik olmak üzere ikiye ayrılır.

1. Cinasımuzari

Muzari “benzer” manasına gelip cinasımuzari ise bir belagat terimi olarak “farklı olan harflerin mahreçlerinin yakın / benzer olmasıdır.” Farklılık gösteren bu harfler kelimenin başında ortasında veya sonunda gelebilir.⁷⁰⁰

- Başta

لِقَاءِ الْخَلِيلِ شِفَاءُ الْعَلِيلِ Hastanın şifası dosta kavuşmaktır.

Burada الْخَلِيلِ ve الْعَلِيلِ lafızlarında farklı gelen ع ve خ harflerinin mahreçleri birbirine yakındır.

- Ortada

وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْتَوْنَ عَنْهُ “Onlar başkalarını ondan (Kur’an’dan) alıkoyarlar, hem de kendileri ondan uzak kalırlar.”⁷⁰¹ Bu ayetteki يَنْهَوْنَ ve يَنْتَوْنَ lafızlarındaki ا ve ة harflerinin mahreçleri birbirine yakındır.

- Sonda

الْحَيْلُ مَعْقُودٌ فِي نَوَاصِيهَا الْخَيْرُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ “Hayır kıyamet gününe dek atların alınlarındadır.”⁷⁰² Bu hadiste الْخَيْرُ ve الْحَيْلُ lafızlarındaki ل ve ر harflerinin mahreçleri birbirine yakındır.

- Başta

Değme bir diba-yı zibayı yerersin giymeye

Guyiya nazik tenin ahir gubar olur degül (Nihani)

Bu beyitte “diba” (دِيبَا) ile “ziba” (زِيبَا) kelimelerindeki د ve ز harflerinin mahreçleri birbirine yakındır.⁷⁰³

- Ortada

⁷⁰⁰ Kazvini, Telhis, 195.

⁷⁰¹ Enam 6/26.

⁷⁰² Buhari, Sahih-i Buhari, 3/1047 Hadis No: 2695.

⁷⁰³ Külekçi, Edebî Sanatlar, 270.

Tahliye vü tahliye lazımdır erbab-ı dile

Gül-şen içre reng ü budur verd-i ranadan garaz (Hazık Efendi)⁷⁰⁴

Bu beyitte ilk önce gelen تَحْلِيَّة ile ardından gelen تَحْلِيَّة kelimelerindeki ح ve خ harflerinin mahreçleri birbirine yakındır.

- Sonda

Sahib-i feth u zafer gazi-i eshab-ı cihad

Farisü'l-hayl-i cihan berk-sinan bad-ligam (Cevri İbrahim Çelebi)⁷⁰⁵

Burada “cihad” ile “cihan” kelimelerinin sonun “d” ve “n” harflerinin mahreçleri birbirine yakındır.

2. Cinasilahik

Buna *cinasıtasrif* de denir ve terim olarak cinası oluşturan kelimelerin harfleri farklı olup mahreçlerinin de birbirine yakın olmamasıdır.⁷⁰⁶ Mahreç itibarıyla farklı olan bu harfler kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir.

- Başta

وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ “Arkadan çekiştirip duran ve kaş, göz hareketiyle alay edenlerin vay haline.”⁷⁰⁷ Bu ayette هُمَزَةٍ ve لُّمَزَةٍ kelimelerinin başlarındaki و ve ل harflerinin mahreçleri birbirine yakın değildir.

الدُّنْيَا سَاعَةٌ فَاجْعَلْهَا طَاعَةً Dünya bir anlıktır. Onu itaatle geçir.

Burada سَاعَةٌ ve طَاعَةٌ kelimelerinin başlarındaki س ve ط harflerinin mahreçleri birbirine yakın değildir.⁷⁰⁸

- Ortada

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ “Öyleyse sakın yetimi hor görme, isteyen de azarlama.”⁷⁰⁹ Bu ayetlerde geçen تَقْهَرْ ve تَنْهَرْ lafızlarının ortasında geçen ن ve ق harflerinin mahreçleri birbirinden uzaktır.

⁷⁰⁴ Hazık, *Divanı Hazık Efendi* (Dersaadet: Şirket-i Sahhafiye-i Osmaniye, 1318), 59.

⁷⁰⁵ Haluk Aydın, *Cevri Divanının Tahlili* (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 507.

⁷⁰⁶ Kazvini, *el-İzah*, 292.

⁷⁰⁷ Hümeze 104/1.

⁷⁰⁸ Bulut, *Bedi İlmi*, 209.

- Sonda

وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ “Onlara güven ve korku hakkında bir haber gelince hemen onu yayarlar.”⁷¹⁰ Bu ayetteki أَمْرٌ ve أَمْنٌ kelimelerinin sonundaki ر ve ن harflerinin mahreçleri birbirine yakın değildir.

- Başta

Bende yok sabr-u sükûn, sende yok vefadan zerre

İki yoktan ne çıkar fikr edelim bir kerre (Nabi)⁷¹¹

Bu beyitte “zerre” ve “kerre” kelimelerinin ilk harfleri farklı olup mahreçleri de yakın değildir. Bu beyitte Nabi ayrıca “iki yok” kelimesiyle Farsçada olumsuzluk bildiren “nâ” ve “bî” edatlarını kastederek güzel bir muamma (bilmece) sanatı örneği vermiştir. Divanında da bu beyti muamma bölümünde zikretmiştir.

- Ortada

Paymal etme bizi mur görüp ey gafil

Mur iken mar oluruz mar iken ejderhayüz (Hayali)⁷¹²

Beytinde “mur” ile “mar” kelimelerinin ortadaki harfleri farklı olup mahreçleri ise yakın değildir.

- Sonda

Baş üzre degül emrûn can üzre kılupdur cay

Ulı tutarın andan fermanunı sultanum (Kabuli)⁷¹³

Beytinde “can” ile “cay” kelimelerinin sonunda harfler farklı olup mahreçleri de birbirine yakın değildir.

B. Harflerin Sayısının Farklı Olması

Cinası oluşturan kelimelerin harflerinde sayı bakımından uyumsuzluk olursa buna nakıs cinas denir.⁷¹⁴ Nakıs denilmesinin sebebi ise cinası meydana getiren lafızların bir

⁷⁰⁹ Duha 93/9-10.

⁷¹⁰ Nisa 4/83.

⁷¹¹ Nabi, *Divan* (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1875), 7.

⁷¹² Hayali, *Hayali Bey Divanı*, 198.

⁷¹³ Mustafa Erdoğan, *Kabuli İbrahim Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 386.

tanisinin harf sayısı diğerine göre daha az olduğu içindir.⁷¹⁵ Nakıs cinas eksilen harflerin başta, ortada ve sonda olmasına göre merduf, müktenif, mutarraf ve müzeyyel diye isimlendirilir.

1. Cinasımerduf

Cinası meydana getiren iki kelimedenden birinin ilk harfinin noksan olmasıdır.⁷¹⁶ Bazıları bunu mutarraf diye isimlendirmişlerdir.⁷¹⁷

وَأَلْقَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ “Bacaklar birbirine dolandığı zaman, o gün kişi yalnız rabbinin huzuruna sevk edilir.”⁷¹⁸ Bu ayette السَّاقُ ve الْمَسَاقُ kelimeleri arasında cinas vardır. السَّاقُ kelimesinin ilk harfi noksan olarak geldiği için cinasımerduf olmuştur.

دَوَامُ الْحَالِ مِنَ الْمُحَالِ Bir halin sürekli devam etmesi imkânsızdır.

Buradada الْحَال ve الْمُحَال kelimeleri arasında cinas meydana gelmiş ve الْحَال kelimesinin ilk harfi eksik olduğu için cinasımerduf olmuştur.⁷¹⁹

Anı bir üzüntüyle bir rüyadan uyandım

Tekrar o alev gömleği giymiş gibi yandım (Yahya Kemal)⁷²⁰

Burada “yandım” ve “uyandım” kelimeleri arasında cinas vaki olmuş ve “yandım” kelimesinin ilk harfinin noksan olması sebebiyle cinasımerduf olmuştur.⁷²¹

Derunun pür-maarif hem-nişinün merd-i arif kıl

Açılma ey yüzi gül şahs-ı na-dana kitabasa (Baki)⁷²²

Burada da yine “maarif” ve “arif” kelimeleri arasında “arif” kelimesinin ilk harfinin noksanlığı sebebiyle cinasımerduf vardır.

Derler: insanda derin bir yaradır köksüzlük

Budur âlemde hudutsuz ve hazin öksüzlük (Yahya Kemal)⁷²³

⁷¹⁴ Kazvini, *Telhis*, 195.

⁷¹⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 244.

⁷¹⁶ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 326.

⁷¹⁷ Hasan bin İsmail, *el-Belagatü's-Sa'fiye fi'l-Meani ve'l-Beyan ve'l-Bedi* (Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türasi'l-Kahire, 2006), 188; Avni, *el-Menhecü'l-Vadih*, 1/183; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 268.

⁷¹⁸ Kıyamet 75/29-30.

⁷¹⁹ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 326.

⁷²⁰ Beyatlı, *Kendi Gökkubbemiz*, 132.

⁷²¹ Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 33.

⁷²² Baki, *Baki Divanı*, 73.

⁷²³ Beyatlı, *Kendi Gökkubbemiz*, 51.

Şair bu beyitte öksüzlük ve köksüzlük kelimeleri arasında cinas yapmıştır. öksüzlük kelimesinin ilk harfi eksik olduğu için cinasımerduftur.

2. Cinasımüktenif / Müşevveş

Cinası meydana getiren iki kelimedenden birinin orta harfinin noksan olmasıdır.⁷²⁴

نَسِيبِمْ جَدَّى جَهْدَى *Nasibim gayretim kadardır.*

Burada جَدَّى kelimesinin ortasında ة harfinin eksikliği sebebiyle cinasımüktenif meydana gelmiştir.⁷²⁵

مَا أَنْزَلَ اللَّهُ دَاءً، إِلَّا أَنْزَلَ لَهُ دَوَاءً “Allah indirdiği her dert için kesinlikle bir de deva indirmiştir.”⁷²⁶ Bu hadiste دَاءٌ ve دَوَاءٌ kelimeleri arasında cinas vaki olmuş ancak دَاءٌ kelimesinin orta harfi eksik olduğu için cinasımüktenif olmuştur.

Ne şah olmak murat eyle ne dilde zerrece gam tut

Elünde sagarun cam itti haz it kendüni Cem tut (Kabuli)⁷²⁷

Bu beyitte cam (جام) ile cem (جم) lafızları arasında cinas vardır. Cem kelimesinde ortada gelen elif harfi eksik olduğu nakıs cinasın müktenif türünde bir cinas meydana gelmiştir.

3. Cinasımutarraf

Cinası meydana getiren iki kelimedenden birinin son harfinde eksiklik olmasıdır.⁷²⁸ Bunu müzeyyel diye isimlendirenler de mevcuttur.⁷²⁹

يَمْذُونُ مِنْ أَيْدٍ عَوَاصٍ عَوَاصِمٍ ... تَصُولُ بِأَسْيَافٍ قَوَاضٍ قَوَاضِبٍ

Onlar (düşmana) vuran, (dostu) koruyan (yardım) ellerini uzatırlar

(O eller) öldürücü ve kesici kılıçlara saldırırlar (Ebu Temmam)⁷³⁰

İlk mısırda عَوَاصٍ ve عَوَاصِمٍ kelimelerinde cinas olup عَوَاصٍ kelimesinin son harfi eksiktir. İkinci mısırda ise قَوَاضٍ ve قَوَاضِبٍ kelimeleri arasında cinas olup قَوَاضٍ kelimesinin son harfi eksik olmakla her iki mısırda da cinasımutarraf meydana gelmiştir.

⁷²⁴ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 326.

⁷²⁵ Kazvini, *Telhis*, 195.

⁷²⁶ İbni Mace, *Sünen*, 2/1138, Hadis No: 3438.

⁷²⁷ Erdoğan, *Kabuli Divanı*, 385.

⁷²⁸ İsfarayani, *el-Etval*, 2/460; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 326.

⁷²⁹ Hasan bin İsmail, *el-Belagatü's-Safiye*, 188; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 269.

⁷³⁰ Askerî, *Kitabü's-Sinaateyn*, 334; Abdülkahir Cürcani, *Esrarü'l-Belaga* (Kahire-Cidde: Matbaatü'l-Medeni-Darül-Medeni, ts), 17.

Sufi mey içmege peyman itmiş

Tura mı dönmeye mi peymane (Kabuli)⁷³¹

Bu beyitte “peyman” ile “peymane” kelimeleri arasında cinas vaki olmuş, “peymane” kelimesinin sonundan “e” harfi düşerek “peyman” olmuştur.

Çesm-i insan ta ezelden böyle çeşme görmemiş

Burada Çeşm (جَشمُ إنسان) ile Çeşme (جَشمه) kelimeleri arsında cinasımutarraf vardır. Çeşm (جَشم) kelimesinde bir harf eksiktir.

4. Cinasımüzeyyel / Müreffel

Cinası meydana getiren lafızlardan birinin sonunda birden çok harf eksikliği olmasıdır.⁷³² Bu cinasa cinasımüreffel de denir.⁷³³

إِنَّ الْبُكَاءَ هُوَ الشِّفَاءُ ... مِنَ الْجَوَى بَيْنَ الْجَوَانِحِ

Gönlümdeki yangına şifa ancak bağıra bağıra ağlamaktır. (Hansa)

Bu beyitte الْجَوَى ve الْجَوَانِح kelimeleri arasında cinas mevcuttur. الْجَوَى kelimesinin son iki harfi diğerine nispeten noksan olduğundan ötürü böyle cinaslara cinasımüzeyyel denir.⁷³⁴

Şeb ki miftah-i meh-i nev ola gencine-güşa

Kıla peymane-i gerdunu cevahir-peyma (Fuzuli)⁷³⁵

Bu beyitte son mısradaki “peymane” ile “peyma” kelimeleri arasında cinas vaki olup “peyma” kelimesinin sonunda iki harf eksik olduğu için cinasımüzeyyeldir.

C. Harflerin Heyetinin Farklı Olması

Cinası oluşturan kelimelerin heyetinde yani hareke ve sükûnunda veya harflerin noktalarında uyumsuzluk olabilir. Böyle cinaslar muharref ve hatti olmak üzere iki kısımda incelenir.⁷³⁶

⁷³¹ Erdoğan, *Kabuli Divanı*, 385.

⁷³² Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 423; İsferayani, *el-Etval*, 2/461; Kasım - Dib, *Ulumü'l-Belaga*, 117.

⁷³³ Trablusi, *Dürrerü'l-Feraid*, 391; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 23.

⁷³⁴ Kazvini, *Telhis*, 195.

⁷³⁵ Fuzuli, *Fuzuli Divanı*, 381.

⁷³⁶ Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 35.

1. Cinasımuharref

Cinası oluşturan kelimelerin türü, sayısı ve sırası aynı olup yalnızca hareke ve sükûn bakımından farklılık görülmesidir.⁷³⁷

وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ “...uzak komşuya, yakın arkadaşına... (iyilikte bulunun).”⁷³⁸ Ayette الْجُنُبِ ve الْجُنُبِ kelimeleri arasında sadece hareke ve sükûn yönünden farklılık olduğu için cinasımuharref vardır.

اللَّهُمَّ حَسِّنْ خُلُقِي كَمَا حَسَّنْتَ خُلُقِي “Allahım beni güzel yarattığın gibi ahlakımı da güzelleştir.”⁷³⁹ Bu hadiste خُلُقِي ve خُلُقِي kelimeleri arasında cinasımuharref vardır.

يُؤْنِ الْعَبِيَّةُ الْبُرْدُ جُبَّةُ الْبُرْدِ جُبَّةُ الْبُرْدِ Yün elbise soğuşun kalkandır.⁷⁴⁰

الْجَاهِلُ إِمَّا مُفْرَطٌ أَوْ مُفْرَطٌ Cahil ya çok aşırı gider veya noksan yapar.⁷⁴¹

الْبِدْعَةُ شَرُّكَ الشَّرِّكَ Bidat şirkin tuzağıdır.⁷⁴²

Bu örneklerde ilk örnekte الْبُرْدِ ve الْبُرْدِ kelimeleri; ikinci örnekte مُفْرَطٌ ve مُفْرَطٌ kelimeleri; üçüncü örnekte ise شَرُّكَ ve الشَّرِّكَ kelimeleri arasında sadece hareke farklılığına dayalı olarak cinasımuharref meydana gelmiştir.

Гөзім яşıиһә куй-и нигәри мергзар еттиһә

Figān-u nāleden ol lālezārī mürğzar eттіһә (Ahmet Paşa)⁷⁴³

Bu beyitte “mergzar” (مَرْغَزَار) ile “mürğzar” (مُرْغَزَار) kelimeleri arasında hareke farklılığı sebebiyle cinasımuharref meydana gelmiştir. Mergzar: çayırılık ve sulak yer; Mürğzar: kuşu çok olan yer.

Şehrīn içīnde şöhretīn artar cemālīnīn

Evsaf-ı verd-i arızı vird-i zebān olur (Nefi)⁷⁴⁴

Bu beyitte “verd” (وَرْد) ile “vird” (وَرْد) kelimeleri arasında hareke farklılığı sebebiyle cinasımüzeyyel meydana gelmiştir.

⁷³⁷ Kazvini, *el-İzah*, 290; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/286; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 422; İsferayani, *el-Etval*, 2/458; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/160; Saidi, *Buğyetü'l-İzah*, 4/643; Bulut, *Bedi İlmi*, 213; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 35.

⁷³⁸ Nisa 4/36.

⁷³⁹ Mübarekpurî, *Tuhfetü'l-Ahvezi bi-Şerhi Camii't-Tirmizi* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 6/110.

⁷⁴⁰ İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 106.

⁷⁴¹ Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 2/187; Avni, *el-Menhecü'l-Vadîh*, 1/184.

⁷⁴² Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/91; Kasım - Dib, *Ulumü'l-Belaga*, 119.

⁷⁴³ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 272.

⁷⁴⁴ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 272.

2. Cinasıhatti / Musahhaf

Cinasımusahhaf diye de isimlendirilen bu sanat terim olarak “cinası meydana getiren lafızlardaki harflerin şekillerinin aynı fakat noktalarının farklı olmasıdır.”⁷⁴⁵

وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي. وَإِذَا مَرَضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِي
Hastalandığımda da O bana şifa verir.”⁷⁴⁶ Bu ayetlerde يَسْقِينِي ve يَشْفِينِي kelimelerindeki harflerin şekilleri tamamen aynı fakat noktalar farklıdır. Böylelikle cinasıhatti meydana gelmiştir.

Bilgi: Önceleri Kur'an'da noktalama işaretleri yoktu. Sonradan Arap olmayan kimselerin Müslüman olup Kur'an'ı okuma zorluğu da beraberinde gelince evvela Ebü'l-Esvet Düeli tarafından nokta şeklinde harekeler konuldu. Daha sonra da Düeli'nin öğrencisi olan Nasr bin Asım ve Yahya bin Yamer tarafından sin (س) ve şin (ش) harfleri gibi benzer şekillerle yazılan harfleri ayırt edebilmek için noktalar (el-icam) konuldu.⁷⁴⁷ Mushaf-ı Şerifte Bakara Suresi'nin 94. ayetinde ve Hucurat Suresi'nin 6. ayetinde (فسوا) şeklinde noktasız olarak geçen bu kelime iki şekilde de noktalanmaya müsait olduğu için bazı kıraat âlimleri tarafından (Hamza, Kisai ve Halef) فَتَنَّبَتُوا şeklinde okunurken diğer kurrallar tarafından فَتَنَّبَتُوا şeklinde okunmuştur.⁷⁴⁸ Bu kelimeler iki farklı şekilde noktalanmış olmakla beraber yakın manalar içerirler.⁷⁴⁹ Dolayısıyla Arap alfabesinde ilk önceleri şekilsel yazım aynıydı. Ancak sonradan noktalama işaretleri konuldu. Noktaları gözetmeksizin şekilsel yazımın aynı olduğu lafızlar arasında da belagat âlimleri cinas sanatının olduğunu söyleyerek buna cinasıhatti demişlerdir.

خُلْفُ الْوَعْدِ خُلْفُ الْوَعْدِ Sözden dönmek alçak kimselerin karakteridir.⁷⁵⁰

Burada الْوَعْدِ ve الْوَعْدِ kelimeleri arasında cinasıhatti vardır.

Dersek olayım kemâl-i haiz

Tazyi-i zamanı görme caiz

Bu beyitte حَائِز ve جَائِز kelimeleri şekilsel olarak aynı yazılır fakat noktaları farklıdır.

⁷⁴⁵ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 330; Hasan bin İsmail, *el-Belagatü's-Safiye*, 189; Bulut, *Bedi İlmi*, 217; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 272.

⁷⁴⁶ Şuara 26/79-80.

⁷⁴⁷ Mehmet Emin Maşalı, “Mushaf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/242-248.

⁷⁴⁸ İbnü'l-Cezeri, *Tahbirü't-Teyisir fi Kıraati'l-Eimmeti'l-Aşere* (Ürdün: Darü'l-Furkan, 2000), 342.

⁷⁴⁹ Ferra, *Meani'l-Kur'an*, 1/283.

⁷⁵⁰ İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde*, 1/327; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 326.

Kalem olsun eli ol kâtib bed tahririn

Ki fesad-ı rakamı surumuzu (سُور) şur (شُور) eyler

Gah bir harf sukutuyla kılar nadiri (نَادِر) nar (نَار)

*Gah bir nokta kusuruyla gözü (كُور) kör (كُور) eyler.*⁷⁵¹

Fuzuli burada dikkatsiz bir şekilde yazan kâtiplerden yakınlıkla onun yazısındaki hata düğünümüzü (سور) gürültüye (شور) döndürür. Bazden onlar bir harf eksik bırakır nadiri (نادر) nar (نار) yapar. Bazen de bir noktayı düşürerek gözü (كور) kör (كور) eyler diyerek kötü yazan kâtibin eli kurusun diyor.

D. Harflerin Sıralanışının Farklı Olması

Cinası meydana getiren kelimelerde harflerinin sırası farklı geldiği zaman buna cinasikalb veya tecnisikalb denir.⁷⁵² Bu da kalbikül, kalbibaz, kalbimücennah ve kalbimüstevi olmak üzere dört kısımda incelenir.

1. Kalbikül

Cinası oluşturan kelimelerden birisinin harfleri tam ters şekilde sıralandığında diğerini meydana getiriyorsa buna kalbikül denir.

حُسَامُكَ فِيهِ لِلْأَحْبَابِ فَنَحْ ... وَرُمُحُكَ فِيهِ لِلْأَعْدَاءِ حَنْفُ

*Kılıcı dostlar için fetih, düşmanları için bir helaktır. (Ahnef bin Kays)*⁷⁵³

Bu beyitte ilk mısradaki gelen فتح kelimesi tersten okunduğunda ikinci mısradaki gelen حنف kelimesini meydana getirdiği için ikisi arasında kalbikül vaki olmuştur.

Önüne ebr-i siyahı çekerek

Etdi pinhan-ı kelef bedr-i felek (Muallim Naci)

Bu beyitte “kelef” (yüzdeki leke) ile “felek” lafızları tersten okunmuş bakımından tamamen birbirinin tersi olduğu için ikisi arasında kalbikül vaki olmuştur.⁷⁵⁴

Külâh-ı devlet ile fahr kılmaz şol ki müdriktir

⁷⁵¹ Fuzuli, *Fuzuli Divanı*, 185.

⁷⁵² Kazvini, *Telhis*, 196; İsfarayani, *el-Etval*, 2/462; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 329; Atik, *İlmü'l-Bedi*, 211; Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 181; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 274; Bulut, *Bedi İlmi*, 214; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 36.

⁷⁵³ İsfarayani, *el-Etval*, 2/462; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 34; Atik, *İlmü'l-Bedi*, 211; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/496.

⁷⁵⁴ Muallim Naci, *İstilahat-ı Edebiyye*, 248.

*Ki sonu devletin lettir kûlahın kalbi haliktir (Zati)*⁷⁵⁵

Bu beyitte “kûlah” (كلاه) ile “halik” (هالك) lafızları tersten okunduğunda biri diğerini meydana getirdiği için kalbikül olmuştur.

Çokça mağrur olma sen ikbale kim

La-bekadır aks-i ikbal ademe (Şahin Giray)

Aynı şekilde bu beyitte de “ikbal” (اقبال) ile “la-beka” (لابقا) kelimeleri arasında kalbikül meydana gelmiştir.⁷⁵⁶

2. Kalbibaz

Farklılık tüm harflerin dizilişinde değil de bir kısmında mevcut ise yani sadece bazı harflerin ters çevrilmesiyle cinas yapılmışsa buna kalbibaz denir.⁷⁵⁷

اللَّهُمَّ اسْتُرْ عَوْرَاتِنَا، وَآمِنْ رَوْعَاتِنَا “Allahım ayıplarımızı ört, korkularımızdan emin eyle.”⁷⁵⁸ Bu hadiste عَوْرَاتِنَا ve رَوْعَاتِنَا kelimelerinin ilk üç harfi ters çevrildiğinde biri diğerini meydana getirir.

رَجَمَ اللَّهُ امْرَأً أَمْسَكَ مَا بَيْنَ فَكَّيْهِ وَأَطْلَقَ مَا بَيْنَ كَفَّيْهِ

“İki çenesinin arasını (dilini) tutan ve iki avucunun arasındakini (elindekini) serbest bırakana Allah rahmet etsin.”

Burada فَكَّيْهِ ve كَفَّيْهِ lafızlarının ilk iki harfi ters çevrildiğinde biri diğerini meydana getirir.⁷⁵⁹

Nice zalimler eylemiş pamal

Etmez ihmal ederse de imhal (Muallim Naci)

Burada “ihmal” (اهمال) ve “imhal” (امهال) kelimelerinin ikinci ve üçüncü harflerinin yer değiştirmesiyle kalbibaz meydana gelmiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁵ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 276.

⁷⁵⁶ İskender Pala, “Kalb”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/233-234.

⁷⁵⁷ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 424.

⁷⁵⁸ قَالَ: قُلْنَا يَوْمَ الْخُذِّ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، هَلْ مِنْ شَيْءٍ نَقُولُهُ؟ فَقَدْ بَلَغَتْ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ، قَالَ: نَعَمْ، اللَّهُمَّ اسْتُرْ عَوْرَاتِنَا، وَآمِنْ رَوْعَاتِنَا، قَالَ: مُعْسَسَتُ'r-Risale, 2001), 17/27 Hadis No: 10996; Kazvini, *Telhis*, 196.

⁷⁵⁹ Sübki, *Arusü'l-Efrâh*, 2/290; Haşimi, *Cevahirü'l-Belâga*, 329; Merağî, *Ulumü'l-Belâga*, 357; Saidi, *Buğyetü'l-İzâh*, 4/645; Kasım - Dîb, *Ulumü'l-Belâga*, 118; Meydani, *el-Belâgatü'l-Arabiyye*, 2/497; Bulut, *Bedi İlmi*, 215.

⁷⁶⁰ Muallim Naci, *İstılahat-ı Edebiyye*, 249.

Tahsiline yok mu bir duacı

Caniler içinde kaldı Naci (Muallim Naci)

Burada Naci ve cani kelimelerinin birinci ve üçüncü harflerinin yer değiştirmesiyle kalbibaz meydana gelmiştir.⁷⁶¹

Dahl eder huld-i berine kasrının her safhası

*Raks urur havzın içinde mihr ü meh subh u mesa (Lamii)*⁷⁶²

Bu beyitte “dahl” (دخل) ile “huld” (خلد); “kasr” (قصر) ile “raks” (رقص) kelimeleri arasında kalbibaz meydana gelmiştir.⁷⁶³

Feth ü zaferle erişüben dar-ı mülküne

*Kıldı adu rikabını kılıcına kırab (Ahmedi)*⁷⁶⁴

Bu beyitte “rikab (رقاب) ile “kırab” (قراب) lafızları arasında kalbibaz meydana gelmiştir.

3. Kalbimücennah

Biri mısranın, beytin veya bir cümleinin başında diğeri de sonunda gelen iki lafızdan biri ters çevrildiğinde diğeri oluşturuyorsa buna kalbimücennah (kanatlı) denir.⁷⁶⁵ Bazıları bunu reddü'l-acz ale's-sadr'ın çeşitlerinden saymışlardır.⁷⁶⁶

لَا حَ أَنْوَارُ الْهُدَى ... فِي كَفِّهِ فِي كُلِّ حَالٍ

*Her durumda onun avucundan hidayet nurları parlardı*⁷⁶⁷

Bu beytin başı ve sonundaki لا ح ve حال kelimelerinden biri ters çevrildiğinde diğeri meydana gelir ve kalbimücennah olur.

سَاقٍ يُرِينِي قَلْبُهُ قَسْوَةً ... وَكُلُّ سَاقٍ قَلْبُهُ قَاسٍ

*Sakinin kalbi bana katılık gösteriyor. Zaten her sakinin kalbi katıdır. (İbni Nübate)*⁷⁶⁸

⁷⁶¹ Muallim Naci, *İstilahat-ı Edebiyye*, 249; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 277.

⁷⁶² Hamit Bilen Burmaoğlu, *Lamii Çelebi Divanı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak., Doktora Tezi, 1983), 111.

⁷⁶³ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 276.

⁷⁶⁴ Ahmedi, *Divan*, 29.

⁷⁶⁵ Kazvini, *Telhis*, 196; Kazvini, *el-İzah*, 292; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 424.

⁷⁶⁶ Tehanevi, *Keşşaf*, 2/1338.

⁷⁶⁷ Atik, *İlmü'l-Bedi*, 214; Avni, *el-Menhecü'l-Vadîh*, 1/185; Bulut, *Bedi İlmi*, 216.

Bu beytin başı ve sonundaki ساق ile قاس kelimelerinden biri ters çevrildiğinde diğeri meydana gelir.

Mur gibi emrine kılmuş itaat halk-ı Rum

Ram olupdur nitekim Musa 'ya ey şeh sihr-i mar (Süruri-i Kadim)⁷⁶⁹

Bu beytin ilk mısraının başı ve sonundaki “mur” ile “rum”; ikinci mısraının başı ve sonundaki “ram” ile “mar” kelimelerinden biri ters çevrildiğinde diğerini meydana getirerek kalbimücennah oluşturur.

4. Kalbimüstevi

Kelamın baştan sona doğru okunuşuyla sondan başa doğru okunuşu aynı ise buna düz kalb manasında kalbimüstevi denir. Kazvini bu lafzi sanatı cinasın bir alt bölümü olarak değil *el-kalb* (القلب) diye tamamen ayrı bir başlık açarak ele almıştır.

“Ancak Rabbini وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ”⁷⁷⁰ “Her biri bir yörüngede yüzerler.” كُلُّ فِي فَلَكٍ ⁷⁷¹ Bu iki ayet düz okunduğunda da tersten okunduğunda da aynı şekilde okunur.

Yürü, atın tökezlemesin. (İmadüddin Kâtib)⁷⁷² سِرْ فَلَا كَبَا بِكَ الْفَرَسُ

İmad'ın yücelikleri daim olsun. (Kadi Fazıl)⁷⁷³ دَامَ عَلَا الْعِمَادِ

Bu iki örnek baştan okunduğunda da sondan okunduğunda da aynı şekilde okunur.

وَلَمَّا تَبَدَّى، لَنَا وَجْهُهُ ... أَرَأَا الْإِلَهَ، هِلَالاً أَنَارَا

Görününce bize onun gül cemali, gösterdi bize Tanrı parlayan hilali.

Bu beytin son mısraı tersten okunduğunda da aynı şekilde okunur.⁷⁷⁴

مَوَدَّتُهُ تَدُومُ لِكُلِّ هَوًى، وَهَلْ كُلُّ مَوَدَّتُهُ تَدُومُ

Her korkuda daimdir onun sevgisi; hiç sürekli midir her sevenin sevgisi (Kadi Ereccani)

Burada beytin ikinci mısraı tersinden okunduğunda birinci mısraın düzünü verir.⁷⁷⁵

⁷⁶⁸ Meraği, *Ulumü'l-Belaga*, 357; Atik, *İlmü'l-Bedi*, 213; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/497; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 38.

⁷⁶⁹ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 275; Pala, “Kalb”, 24/233-234.

⁷⁷⁰ Enbiya 21/33.

⁷⁷¹ Müddessir 74/3.

⁷⁷² Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/305; İsferayani, *el-Etval*, 2/481; Trablusi, *Dürerü'l-Feraid*, 388; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/208; Saidi, *Buğyetü'l-İzah*, 4/661.

⁷⁷³ Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/171; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/305; İsferayani, *el-Etval*, 2/481; Trablusi, *Dürerü'l-Feraid*, 388; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/208; Saidi, *Buğyetü'l-İzah*, 4/661.

⁷⁷⁴ Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/235.

Türk edebiyatından ise;

A leb-i la'l derd-i la'li bela

أَلْبِ لَعْلُ دَرْدِ لَعْلِ بَلَا

Odur o ruha hur var deva

اودر او روچه حور وار دوا

Hoş kemalin heme kelamın şuh

خُوش كَمَالِكْ هَمَه كَلَامِكْ شُوحْ

Aşina-yı leali-yi inşa

أَشِينَايَ لَالِيَّاءِ إِنْشَا

Hem ruh-ı āfetūñ tefāhür-i meh

هم روح آفة تفاعر مه

A gül-i melek a gül-i melek a

آ گل ملک آ گل ملک آ

Şu ruh-ı bā-le'āl-i āb-ĥurūş

شو روح بالعل آب خروش

Ateşi rahibü baharı şita

آتش راهب بهار شتا

Nazmiya derd dūrri dayim zan

نظمیا درد در دایم ظن

Odur o derde derd var deva

اودر او درده درد وار دوا (Edirneli Nazmi).⁷⁷⁶

Edirneli Nazmi'ye ait olan yukarıdaki şiirin her mısrası altına Osmanlıca olarak yazıldığında tersten okunuşu ve düz okunuşu aynı olur.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Kazvini, *Telhis*, 202; Tehanevi, *Keşşaf*, 2/1337; Hasan bin İsmail, *el-Belagatü's-Safiye*, 190.

⁷⁷⁶ Edirneli Nazmi, *Edirneli Nazmi Divanı* (y.y., 2017), 1/157.

2.1.2.1.3. Cinasın Mülhakları

Yukarıda zikrettiğimiz sınıfların dışında kalan ve belagat kitaplarında cinasa bağlı olarak zikredilen bazı cinas türleri mevcuttur. Bunlar iştikak, şibh iştikak ve müzdevic (mükerrer) olmak üzere üç kısımdır. Cinasımüzdevic Arap edebiyatında; cinası meydana getiren iki lafzın arada bir fasıla olmaksızın hemen peşpeşe gelmesidir. *مَنْ قَرَعَ بَابًا وَلَجَّ وَلَجَّ* Kim bir kapıyı çalar ve ısrar ederse içeri girer; ve yine *مَنْ طَلَبَ شَيْئًا وَجَدَّ وَجَدَّ* Kim bir şeyi arar da gayret gösterirse onu bulur örneklerindeki fasılasız gelen *وَلَجَّ* ve *وَلَجَّ* ile *وَجَدَّ* ve *وَجَدَّ* kelimeleri gibi.⁷⁷⁸ Türk edebiyatında ise; cinası oluşturan iki kelimedenden biri ötekinin son hecesiyle ses ve yazılış bakımından aynı gelmesidir. *Ne izzü cah-ı neseble ne kesb-i mal iledir / Fakat tefahur-u ehl-i dilin kemal iledir* ve yine *Dirheme kılma heves kim var anın sonunda hem / Eyleme dinara meyli ahirinde nar var* örneklerine baktığımızda ilk örnekte “kemal” ile “mal” kelimeleri; ikinci örnekte ise ilk mısrada “dirhem” ile hem, ikinci mısrada ise “dinar” ile nar” kelimeleri son hecenin tekrarıyla gelerek cinasımüzdevic oluşturmuştur.⁷⁷⁹ Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Arap ve Türk edebiyatında cinasımüzdevic isim benzerliğinden ibaret kalmış tarif ve örnekleri farklılık göstermiştir. O yüzden biz burada her iki edebiyatta da müşterek olması bakımından cinasın mülhaklarından sadece cinasıistikak ve cinasımüşabeheyi inceleyeceğiz.

1. Cinasıistikak

Aralarında kök harfleri itibarıyla irtibat bulunan iki lafzın meydana getirdiği cinastır.⁷⁸⁰

“Hiçbir” وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ; ⁷⁸¹“Yüzünü dosdoğru dine çevir.” *فَاقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ الْقَيِّمِ* ⁷⁸²“suçlu başkasının yükünü yüklenmez.” Bu ayetlerin ilkinde *اقِم* ile *قَيِّم* kelimeleri; ikincisinde ise *تَزِرُ* ve *وَازِرَةٌ* kelimeleri aynı kökten türemiş kelimelerdir. Bu yüzden bu ayetlerde cinasıistikak vardır.

Hadislerden birkaç örnek verecek olursak;

⁷⁷⁷ Shareef, *Telhis ve Klasik Türk Edebiyatı Terimlerinin Tasnifi*, 424.

⁷⁷⁸ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 430; Tehanevi, *Keşşaf*, 1/590; Saidi, *Buğyetü'l-İzah*, 4/646; Atik, *İlmü'l-Bedi*, 215; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 39; Bulut, *Bedi İlmi*, 217.

⁷⁷⁹ Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 477; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 271; İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 297.

⁷⁸⁰ Kazvini, *Telhis*, 197; Bulut, *Bedi İlmi*, 220.

⁷⁸¹ Rum 30/43.

⁷⁸² Enam 6/164.

“مؤمنٌ أَلِفٌ مَّأْلُوفٌ وَلَا خَيْرَ فِيمَنْ لَا يَأْلَفُ وَلَا يُؤْلَفُ” “Mümin sever ve sevilir, sevmeyende ve sevilmeğinde hayır yoktur.”⁷⁸³

“الرَّجُلُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ، فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ” “Kişi arkadaşının dini üzeredir. O hâlde her biriniz kiminle arkadaşlık ettiğine dikkat etsin.”⁷⁸⁴

“الرَّاحِمُونَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمَنُ ارْحَمُوا أَهْلَ الْأَرْضِ يَرْحَمَكُمُ مَنْ فِي السَّمَاءِ” “Merhametli olanlara Rahman merhamet eder. Yerdekilere merhamet edin ki göktekiler de size merhamet etsin.”⁷⁸⁵

Buradaki hadislerden ilkinde أَلِفٌ, مَّأْلُوفٌ ve يَأْلَفُ kelimeleri arasında; ikinci hadiste خَلِيلٌ ve يُخَالِلُ kelimeleri arasında üçüncü hadiste ise الرَّاحِمُونَ, يَرْحَمُ, الرَّحْمَنُ ve ارْحَمُوا kelimeleri arasında cinasîştikak meydana gelmiştir.

قَدْ يَجْمَعُ الْمَالَ غَيْرُ أَكِلِهِ ... وَيَأْكُلُ الْمَالَ غَيْرُ مَنْ جَمَعَهُ

وَيَقْطَعُ الثَّوبَ غَيْرُ لَابِسِهِ ... وَيَلْبِسُ الثَّوبَ غَيْرُ مَنْ قَطَعَهُ

Bazen malı onu yiyemeyecek kimse toplar

Bazen de malı onu toplamayan kimse yer

Bazen elbiseyi onu giyemeyecek kimse biçer

Bazen de elbiseyi onu biçmeyen kimse giyer. (Ezbat bin Kuray)⁷⁸⁶

Bu şiirde ilk mısırda (يَجْمَعُ - جَمَعَ) kelimeleri arasında; ikinci mısırda ise (يَقْطَعُ - قَطَعَ) kelimeleriyle (يَلْبِسُ - لَابَسَ) kelimeleri arasında cinasîştikak vaki olmuştur.

Akil-ü makul-u akl-u âşık-u maşuk-u ışk

Cümle sensin pes nireden geldi bunca kîl-ü kâl (Ahmedi)⁷⁸⁷

Bu beyitte “akil”, “makul” ve “akl” kelimeleri arasında; “âşık”, “maşuk” ve “ışk” kelimeleri arasında ve “kîl” ile “kâl” kelimeleri arasında cinasîştikak meydana gelmiştir.

⁷⁸³ Muhammet bin Hüseyin Sülemi, *Adabü's-Suhbe* (Tanta/Mısır: Darü's-Sahabe, 1990), 78, Hadis No: 91.

⁷⁸⁴ Ebu Davut, *Sünen*, 4/259, Hadis No: 4833.

⁷⁸⁵ Ebu Davut, *Sünen*, 4/285, Hadis No: 4941.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Meselü's-Sair*, 1/274; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 2/192; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/355.

⁷⁸⁷ Ahmedi, *Divan*, 6.

2. Cinasımüşabehe

Aynı kökten gelmedikleri hâlde aynı kökten gelmiş gibi gözükken iki lafzın yaptığı cinastır. Buna *şibh-i iştikak* da denir.⁷⁸⁸

قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ “Lut, şöyle dedi: ‘Şüphesiz ben sizin yaptığınız bu çirkin işe kızanlardanım.’”⁷⁸⁹ Bu ayette قَالَ ve قَالِينَ kelimelerinin kökleri aynı gibi gözükmemektedir fakat birincisi القول “söylemek” kökünden ikincisi ise الْقَالَى “kızmak” kökünden gelmektedir. Cinasımüşabehe meydana gelmiştir.

وَإِذَا مَا رِيَاخُ جُودِكَ هَبَّتْ ... صَارَ قَوْلُ الْعَدُوْلِ فِيهَا هَبَاءً

Senin cömertlik rüzgârların estiği zaman kınayan kimsenin sözü o rüzgârlar içinde toz olur. (Buhturi)⁷⁹⁰

Bu beyitte geçen هبت ve هَبَاء kelimelerinin iştikakı bir olmadığı hâlde bir gibi gözükmemektedir. هبت kelimesi “esmek” manasına gelen هَبَّ kelimesinden türemiştir. هَبَاء kelimesi ise toz anlamına gelen هَبَاء kelimesinden gelmektedir.

Elemin Kays’a kıyas etme dil-i mahzunun

Yok idi aklı, ne derdi var idi Mecnun’un (Baki)⁷⁹¹

Bu beyitte Kays ve kıyas kelimeleri aynı kökten gelmediği hâlde aynı kökten geliyormuş gibi durmaktadır. Kays Mecnun’un asıl adı kıyas ise karşılaştırma manasındadır. İki kelime arasında şibhiistikak mevcuttur.

2.1.2.2. Reddû’l-Acüz ale’s-Sadr

Tasdir ismi de verilen bu edebî sanat “sonu başa döndürmek” demek olup hem nazım hem de nesirde görülür. Nazım veya nesrin sonunda gelen bir lafzın önceden tekrarlanmasını ifade eder. Bu tekrar, nesirde yalnızca ibarenin başında yer alırken; nazımda a) ilk mısraın başında b) ortasında c) sonunda d) ikinci mısraın başında görülmek suretiyle bu dört şekilden biriyle karşımıza çıkabilir. Tekrarlanan kelimelerin yazılış ve manaları aynı olabilir (mükerrer), yazılışları aynı manaları farklı olabilir (mütecanis), aynı kökten gelebilirler (istikak) veya kökleri birbirine yakın olabilir (şibh-i istikak).⁷⁹²

⁷⁸⁸ Kazvini, *Telhis*, 197.

⁷⁸⁹ Şuara 26/168.

⁷⁹⁰ Nüveyri, *Nihayetü’l-Ereb*, 7/96; İbni Hicce, *Hizanetü’l-Edeb*, 1/66.

⁷⁹¹ Baki, *Baki Divanı*, 197.

⁷⁹² Sekkâki, *Miftahu’l-Ulum*, 430; Nüveyri, *Nihayetü’l-Ereb*, 7/109; Kazvini, *Telhis*, 197; Kazvini, *el-İzah*, 294; Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 429; Taftazani, *el-Mutavvel*, 689; Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/293-294.

وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهَ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ “İnsanlardan çekiniyordun. Oysa kendisinden çekinmene Allah daha layıktı.”⁷⁹³ Bu ayetin sonunda gelen تَخْشَى fiili başında da tekrar etmiş ve reddü’l-acüz ale’s-sadr sanatı meydana gelmiştir. Hem başta hem de sonda gelen lafzın yazılış ve manası birdir.

اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّاراً “Rabbinizden bağışlama dileyin; çünkü O, çok bağışlayıcıdır.”⁷⁹⁴ Bu ayetin sonunda gelen غَفَّاراً lafzıyla başında gelen اسْتَغْفِرُوا lafzı aynı kökten gelerek reddü’l-acüz ale’s-sadr sanatı meydana gelmiştir.

قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ “Lut, şöyle dedi: ‘Şüphesiz ben sizin yaptığınız bu çirkin işe kızılanıyım.’”⁷⁹⁵ Bu ayette sonda gelen قَالِينَ lafzıyla başta gelen قَالَ lafzının kökleri birbirine yakın olduğu için aynı kökten gibi gözükmektedir fakat birincisi القول “söylemek” kökünden ikincisi ise القلى “kızmak” kökünden gelmektedir. Şibh-i iştikakı oluşturan bu benzer kelimelerin biri ayetin başında diğeri sonunda gelmekle reddü’l-acüz ale’s-sadr sanatını meydana gelmiştir.

سَرِيعٌ إِلَى ابْنِ الْعَمِّ يُلْطِمُ وَجْهَهُ ... وَلَيْسَ إِلَى دَاعِيِ النَّدَى بِسَرِيعٍ

Amcaoğlunu tokatlamaya gelirken hızlıdır / Bağış isteyene gelince hiç de hızlı değil.

Burada sonda gelen سَرِيعٌ lafzı aynı şekilde başta da tekrar etmiştir. Her iki lafzın hem yazılışı hem de manası aynıdır.⁷⁹⁶

سَائِلُ اللَّيْمِ يَرْجِعُ وَدَمْعُهُ سَائِلٌ

Alçak birisinden bir şey isteyen, gözyaşı dökerek geri döner.

Burada sonda gelen lafız aynı şekilde başta da tekrar etmiştir. Her iki lafzın yazılışı aynı olmakla birlikte manası farklıdır. Birinci سَائِلٌ lafzı “istemek”, ikincisi ise “akmak” manasındadır.⁷⁹⁷

تَمَنَّعَ مِنْ شَمِيمٍ عَرَارٍ نَجْدٍ ... فَمَا بَعْدَ الْعَشِيِّ مِنْ عَرَارٍ

Necid’in koyun gözlerini (yani bu isimle anılan papatyalarını) iyi kokla. Çünkü akşamdan sonra koyun gözü olmayacak. (Sımme bin Abdullah)

⁷⁹³ Ahzab 33/37.

⁷⁹⁴ Nuh 71/10.

⁷⁹⁵ Şuara 26/168.

⁷⁹⁶ Kazvini, Telhis, 198.

⁷⁹⁷ Haşimi, Cevahirü’l-Belaga, 333.

Bu beyitte tekrar eden عَرَّار lafzının biri beytin sonunda diğeri ise ilk mısraın ortasında gelmiştir. Tekrar eden her iki lafzın yazılış ve manası aynıdır.⁷⁹⁸

فَمَشْغُوفٌ بِآيَاتِ الْمَنَانِي ... وَمَقْتُونٌ بِرَنَاتِ الْمَنَانِي

Kimisi Kur'an ayetlerine tutkun, kimisi de tambur nağmelerine meftun. (Hariri)

Bu beyitte tekrar eden الْمَنَانِي lafzının biri beytin sonunda diğeri ise ilk mısraın sonunda yer almıştır. Tekrar eden bu iki lafızdan ilki Kur'an ayetleri manasına gelirken, ikincisi tamburlar" manasına gelmekle yazılışları, aynı manaları farklı iki kelime bu beyitte tekrarlanmış oldu.⁷⁹⁹

وَقَدْ كَانَتْ الْبَيْضُ الْقَوَاضِبُ فِي الْوَعَى ... بَوَاتِرَ فَهِيَ الْآنَ مِنْ بَعْدِهِ بَثْرُ

Parlak keskin kılıçlar savaşta keserdi / Şimdi ise onun şehitliğinden sonra etkisiz kaldı.

Bu beyitte tekrar eden بَوَاتِر ve بَثْرُ lafızlarından biri beytin sonunda diğeri ise ikinci mısraın başında gelmiştir. İkisi de aynı kökten gelmektedir.⁸⁰⁰

سَارَ قَلْبِي نَحْوَ الْجَمَى لِحَبِيبِي ... خَوْفَ وَاشٍ خَنَاسُهُ فِيهِ سَارَ

Kalbim sevgilim için ateşlenmeye başladı / Şeytanı sirayet eden laf taşıyıcısının korkusundan.

Bu beyitte tekrar eden سَار ve سَار lafızlarının biri beytin sonunda diğeri ise ilk mısraın başında gelmiştir. Bu iki kelime aynı kökten geliyormuş gibi gözükse de ilk mısraın gelen سَار “yürümek” manasına, ikinci mısraın gelen سَار kelimesi ise “sirayet eden” manasına gelmekle şibh-i iştikak meydana gelmiştir.⁸⁰¹

Kıyametten hisabı olmayanlardır ol gafıl

Ki fark eyler firakın şamını subh-ı kıyametten (Fuzuli)⁸⁰²

Burada beytin sonunda ve ilk mısraın başında “kıyamet” kelimesi tekrar etmiştir. Her ikisi de hem yazılış hem de mana itibarıyla biridir.⁸⁰³

Kıl dua şevk ile destanı açup Nadiriya

⁷⁹⁸ Trablusi, *Düreri'l-Feraid*, 402.

⁷⁹⁹ Kazvini, *el-İzah*, 295.

⁸⁰⁰ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 429.

⁸⁰¹ Bulut, *Bedi İlmi*, 230.

⁸⁰² Fuzuli, *Fuzuli Divanı*, 581.

⁸⁰³ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 262.

*Güç gelür tab'a dıraz itme sakın destanı (Nadiri)*⁸⁰⁴

Bu beyitte ilk mısradaki “destan” eller manasına; beytin sonundaki “destan” ise hakiki manasında kullanılmıştır. Böylece yazılışı aynı manası farklı iki kelimedenden biri beytin sonunda diğeri ise ilk mısraın ortasında vaki olmuştur.

Gayriye yüz gösterir benden eder setr-i lika

*Lütfunun mikdarını ağyara hep yüz gösterir*⁸⁰⁵

Bu beyitte tekrar eden “yüz gösterir” kelimesinden biri beytin sonunda diğeri ise ilk mısraın ortasında vaki olmuştur. Her iki kelimenin de hem yazılış hem de manaları aynıdır.

Subh-dem cevlan edip tavus-i zerrin-per güneş

*Bustanına siphrin verdi zib ü fer güneş (Ahmet Paşa)*⁸⁰⁶

Bu beyitte tekrar eden “güneş” lafızlarından biri beytin sonunda diğeri ise ilk mısraın sonunda gelmiştir. Her ikisi de hem yazılış hem de mana bakımından aynıdır.

Şeyhü'l-İslam-ı felek-cah-ı refi'ü'ş-şan kim

*Sünbüle ravza-i kadrinde bir ahkar sünbül (Sünbülzade Vehbi)*⁸⁰⁷

Beytinde tekrar eden “sünbül” kelimelerinin biri beytin sonunda diğeri ise ikinci mısraın başında gelmiştir. Her ikisinin de hem yazılış hem de manaları aynıdır.

Nâle kılmaktan tenim oldu karin-i inhilal

*Öyle zafa uğradım herkes beni zannetti nâl (Nevres-i Kadim)*⁸⁰⁸

Bu beyitte “nâl” kelimesi beytin sonunda “nâle” kelimesi ise ilk mısraın başında geçmektedir. “Nâle” ve “nâl” kelimeleri aynı kökten gibi gözüktüğü hâlde aynı kökten gelmemektedir.⁸⁰⁹

*Bir kahhar ki celal satvetiyle her mevcud makhur (Sinan Paşa)*⁸¹⁰

⁸⁰⁴ Külekçi, *Nadiri Divanı*, 129.

⁸⁰⁵ Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 206.

⁸⁰⁶ Ahmet Paşa, *Ahmet Paşa Divanı*, 64.

⁸⁰⁷ Sünbülzade Vehbi, *Sünbülzade Vehbi Divanı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012), 228.

⁸⁰⁸ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 296.

⁸⁰⁹ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 296.

⁸¹⁰ Sinan Paşa, *Tazarrunname* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 51.

Burada tekrar eden “kahhar” ve “makhur” lafızlarının biri başta diğeri sonda gelmiştir. Bu iki lafız aynı kökten gelmektedir.

N'ola tacım gibi başımda götürsem daim

Kadem-i nakşını ol hazret-i şah-ı rusulün

Gül-i gülzar-ı nübüvvet o kadem sahibidir

Ahmeda durma yüziün sür kademine ol gülün (Sultan I. Ahmet)⁸¹¹

Burada tekrar eden “gül” kelimelerinden biri beytin sonunda diğeri başında gelmiştir. Her ikisi de yazılış ve mana bakımından aynıdır.

2.1.2.3. Muvaşşah /Akrostiş

Akrostiş, istihrac, tevşih ve tatrız gibi isimlerde verilen muvaşşah sanatı lügatte rengârenk süslenmiş elbise manasına gelir. Bedi ıstılahı olarak ise bir manzumeyi mısraların ya da beyitlerin genellikle baş tarafına yerleştirilen harfler vasıtasıyla gizli bir isim ya da ifade oluşturmaktır.⁸¹² Divan edebiyatında mısraların ilk harfleri Arap alfabesine göre dizilmiştir.

Mutemid bin Abbad'ın (ö. 488/1095), hanımı İtimad hakkında yazdığı şu şiir gibi;

(ا) أَغَائِيَّةُ الشَّخْصِ عَنْ نَاطِرِي ... وَحَاضِرَةٌ فِي صَمِيمِ الْفُؤَادِ

(ع) عَلَيَّكَ مَيِّ سَلَامٌ يَقْدُرُ الشُّجُونُ ... وَدَمْعُ الشُّؤُونِ وَقَدْرُ السُّهَادِ

(ت) تَمَلَّكَتْ مَنِّي صَعْبَ الْمَرَامِ ... وَصَادَقَتْ وَدِّي سَهْلَ الْقِيَادِ

(م) مُرَادِي لَفْيَاكَ فِي كُلِّ حِينٍ ... فَيَا لَيْتَ أَنِّي أُعْطِيَ مُرَادِي

(ا) أَقِيمِي عَلَى الْعَهْدِ مَا بَيْنَنَا ... وَلَا تَسْتَحِيلِي لِطَوْلِ الْبِعَادِ

(د) دَسَسْتُ اسْمَكَ الْخُلُوفِ فِي طَيِّهِ ... وَأَلَفْتُ فِيهِ حُرُوفَ "اَعْتِمَادِ"

Ey şahsı gözlerimden uzak olduğu hâlde, her an kalbimin derinliklerinde hazır olan

Benden sana selam olsun, hüznler ve gözyaşları mikdarınca, uykusuz şeyler sayısınca.

Benden elde edilmesi zor bir şeye sahip oldun. Kolayca sevgime nail oldun.

Muradım her an seninle olmaktır. Ah keşke muradıma nail olsam.

⁸¹¹ Sultan I. Ahmet, *Bahti Divanı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 68.

⁸¹² Bulut, *Bedi İlmi*, 235; Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 493; Aktaş, *Edebî Sanatlar*, 223.

Aramızda verdiğimiz söze sadık kal. Ayrılık zaman uzadı diye sakın değişme.

*Senin tatlı ismini kalbimde sakladım. Senin ismin olan “İtimad” harfleriyle bu şiiri yazdım.*⁸¹³

Osmanlı şairlerinden Feyzi Efendi’nin (ö. 1185/1771) ilk harflerinden (دج) ismi çıkan şu şiiri gibi

(د) Münim-i kan-ı keremsin devr-i hüsnünde şeha

(ج) Halvet-i lütfundan ibad olmadı bay u geda

(د) Mürtefi’dür kadrin eflak üzre ey nur-i cemal

(د) Dinse hakkında seza nur-i Cenab-ı Kibriya⁸¹⁴

Cahit Sıtkı Tarancı’nın Vedia isimli şu şiiri gibi;

Var olan bir sen, bir ben, bir de bu bahar.

Elden ne gelir ki? Güzelsin, gençliğin var.

Dünyada aşkımız ölüm gibi mukadder.

İnan ki bir daha geri gelmez bu günler.

*Alemde bir anıdır bize dost esen rüzgâr.*⁸¹⁵

Yine şu şarkı güftesinin ilk harfleri “Sabahat” (صباح) ismini vermektedir.

(ص) Son aşkı canlandıran en tatlı emelsin

(ب) Bir hande-i sevda gibi bin şevka bedelsin

(ل) Ettikçe tebessüm akıyor nur-i sabahat

(ح) Hâlinde de var başka eda başka taravet

(ت) Tenhada da mecliste de her yerde güzelsin⁸¹⁶

Yukarıda Türk edebiyatından verdiğimiz örneklerin tamamında mısraların baş harfleriyle bir isim oluşturularak muvaşşah sanatına başvurulmuştur.

⁸¹³ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 348.

⁸¹⁴ Sevinç Karagöz, *Feyzi Efendi Divanı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 77.

⁸¹⁵ Tarancı, *Otuz Beş Yaş*, 218.

⁸¹⁶ Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 494.

2.1.2.4. Seci

Lügatte kumru ve güvercin gibi kuşların aynı sesleri tekrarlayarak ötmesi manasına gelen seci bir belagat terimi olarak “iki fasılanın son harflerinin birbirinin aynı olmasıdır.”⁸¹⁷ Sekkâki’ye göre “nesirdeki seci nazımdaki kafiye gibidir.”⁸¹⁸ Dolayısıyla hem tarifte geçen “fasıla sonları” ibaresinden hem de Sekkâki’nin bu ifadesinden anlaşılacağı üzere seci nesre ait bir ahenk unsurudur.⁸¹⁹ Çünkü fasıla kavramı nesirdeki ifade sonları için kullanılır. Bunun şiirde karşılığı ise aruz ve darb kavramlarıdır. Ancak bir zaman sonra secinin kullanım alanı genişleyerek şiirde de kullanılmaya başlanmıştır.⁸²⁰ Kur’an’da geçen secili ifadeler için bazı belagat âlimleri kuş sesi manasına gelen seciyi kullanmayı edebe uygun bulmayarak onun yerine fasıla kavramını kullanmışlardır.⁸²¹ Fasıla; bir metnin son kelimesi demektir.⁸²² Yine secide kullanılan bir diğer kavram harf-i revidir ki bu da kafiyein son harfi manasına gelir.⁸²³ Arapçada revî harfinden sonra gelen müenneslik ta’sı seciye dâhil edilmediği⁸²⁴ gibi Türkçede de aynı şekilde revî harfinden sonra gelen ekler seciyi oluşturmaz.⁸²⁵ Örneğin مَرْفُوعَةٌ وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ ayetinde⁸²⁶ geçen مَرْفُوعَةٌ ve مَوْضُوعَةٌ kelimeleri fasılayı oluşturur. Bunların son harfleri olan ع harfi ise harf-i revidir. Bu harften sonra ta-i merbuta (ة) seciye dâhil edilmez. Yine Türkçede “irfanımız” ve “izanımız” kelimelerinde revî harfi “n” harfidir ve bundan sonra gelen “ımız” ekleri seciye dâhil değildir.⁸²⁷ Seci sanatı mutarraf, mütevazî ve murassa olmak üzere üçe ayrılır.

2.1.2.4.1. Mutarraf Seci

İki fasılanın kafiyein (harf-i revisi) aynı, vezinleri farklı ise buna mutarraf seci denir.⁸²⁸ الطَّرَفْ kelimesi “uç” manasına gelmektedir. Bu seci de uçta yani son harfte olduğu için bu adla isimlendirilmiştir.

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا. وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا “Size ne oluyor da Allah’a büyüklüğü yakıştıramıyorsunuz. Oysa türlü merhalelerden geçirerek sizi o yaratmıştır.”⁸²⁹ Ayette وَقَارًا

⁸¹⁷ Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 431; Kazvini, *Telhis*, 200; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 429; Bolelli, *Belagat*, 447.

⁸¹⁸ وَمِنْ جِهَاتِ الْحُسْنِ الْإِسْجَاعُ وَهِيَ فِي النَّثْرِ كَمَا فِي الْقَوَافِي فِي النَّبْعِ bk. Sekkâki, *Miftahu'l-Ulum*, 431; Kazvini, *Telhis*, 200; Kazvini, *el-İzah*, 296; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 430.

⁸¹⁹ Bulut, *Bedi İlmi*, 236; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 285; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 255.

⁸²⁰ Kazvini, *Telhis*, 201; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 374-375.

⁸²¹ Kazvini, *el-İzah*, 298.

⁸²² Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 93.

⁸²³ Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 370.

⁸²⁴ Bulut, *Bedi İlmi*, 239.

⁸²⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 255.

⁸²⁶ Gaşîye 88/13-14.

⁸²⁷ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 255.

⁸²⁸ Kazvini, *Telhis*, 200; Taftazani, *el-Mutavvel*, 695.

⁸²⁹ Nuh 71/13-14.

ve أَطْوَارًا kelimelerinin kafiyeleri aynı fakat vezinleri farklıdır. Çünkü وَقَارًا kelimesi (فَعَالٌ) vezninde, أَطْوَارًا kelimesi ise (أَفْعَالٌ) veznindedir. Kafiyei meydana getiren harf-i revî dediğimiz son harf ise (ر) harfidir ve aynı gelmiştir. Böylece bu ayette mutarraf seci meydana gelmiştir.

“İnsanların kalplerine vesvese veren o şinsi şeytanın şerrinden”⁸³⁰ Bu ayette خَنَاس ve خَنَاس kelimelerinin kafiyeleri (harf-i revîleri) aynı fakat vezinleri farklıdır.

مَنْ حَسُنَتْ حَالُهُ اسْتُخْسِنَ مُحَالُهُ

*Kimin durumu iyi ise onun için imkânsız olan şeyler dahi hoş karşılanır.*⁸³¹

Bu metinde حَالٌ ve مُحَالٌ kelimelerinin kafiyeleri aynı fakat vezinleri farklıdır.

*Talebeler ilm-i belagati ikmâl ettiler. İlm-i hukukta dahi kesb-i kemâl ettiler.*⁸³²

Bu metinde “ikmâl” ve “kemâl” kelimeleri harf-i revî bakımından bir fakat vezin bakımından farklıdır.

2.1.2.4.2. Mütevazî Seci

İki fasılânın hem kafiye hem de vezin yönünden aynı olmasıdır.⁸³³ Fasılalar vezin ve kafiye itibarıyla birbirine denk olduğu için bu tarz seciye birbirine denk manasında mütevazî denilmiştir.⁸³⁴

“Harıl harıl koşanlara, (nallarıyla) çakarak kıvılcım saçanlara yemin olsun.”⁸³⁵ Bu ayetlerde ضَبَّحَا ve ضَبَّحَا kelimeleri hem vezin (فَعْلٌ) hemde harf-i revî (ح) yönünden birdir.

“Allahım bunları sana havale ediyor, şerlerinden de sana sığınıyoruz.”⁸³⁶ Bu hadiste نُحَوِّرُ ve نُحَوِّرُ kelimeleri hem vezin hem de harf-i revî (ر) yönünden birdir.

مَنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ بَدَايَةُ مُحَرَّقَةٍ لَمْ تَكُنْ لَهُ نِهَآيَةُ مُشْرِقَةٍ

*İşin başında sağlam bir biçimde çalışmayanın, işin sonunda yüzü gülmez.*⁸³⁷

⁸³⁰ Nas 114/4-5.

⁸³¹ Bedevi Tabane, *Mucemü'l-Belagati'l-Arabiyye* (Cidde-Riyad: Darü'l-Minare-Darü'r-Rifai, 1988), 381.

⁸³² Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 288.

⁸³³ Kazvini, *Telhis*, 200; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 431.

⁸³⁴ Bulut, *Bedi İlmi*, 242.

⁸³⁵ Adiyat 100/1-2.

⁸³⁶ Ebu Davut, *Sünen*, 2/89, Hadis No: 1537.

Bu metinde مُحَرَّقَةٌ ve مُشْرِقَةٌ kelimeleri hem vezin hem de kafiye (ق) yönünden birdir.

*Güruh-ı müşrikin bir hamlede ehl-i İslamı bitürmek üzere Medine-i Münevvere üzerine yürüdi. Halkı havf-ü dehşet bürüdi.*⁸³⁸

Bu metinde geçen “yürüdi” ve “bürüdi” kelimeleri hem vezin hem de kafiye bakımından birdir.

2.1.2.4.3. Murassa Seci

İki fasılının hem kafiye hem de vezinde aynı olmasıyla birlikte ibaredeki diğer lafızların da çoğunun ya da hepsinin kafiye ve vezin bakımından bir olmasıdır. Bu sanata *tarsi* de denir.⁸³⁹

“Muhakkak iyiler Naim cennetindedirler. Muhakkak günahkârlar da cehennemdedirler.”⁸⁴⁰ Bu ayette نَعِيم ile جَجِيم kelimeleri hem kafiye hem de vezin bakımından birdir. Ayrıca bunlardan önce gelen أَبْرَارَ ve فُجَّارَ kelimeleri de kafiye ve vezin yönünden birdir.

فَهُوَ يَطْبَعُ الْأَسْجَاعَ بِجَوَاهِرِ لَفْظِهِ

وَيَقْرِغُ الْأَسْمَاعَ بِزَوَاجِرِ وَغْظِهِ

O, cevheri lafızlarla seci yapıyor

*Etkili vaazlarıyla da kulakları çınlatıyor. (Hariri)*⁸⁴¹

Bu şiirde فهو lafzı dışında üst mısradaki tüm kelimeler tam altındaki kelimelerle hem vezin hem kafiye yönünden birbirini karşılamaktadır.

*Falan efendi zübde-i emasil-ü akrandır ve birader-i ser-bülendi umde-i efazilü ayandır.*⁸⁴²

Burada “akran” ile “ayan”; “emasil” ile “efadil”; “zübde” ile “umde” kelimeleri hem vezin hem de kafiye yönünden birdir.

⁸³⁷ Bulut, *Bedi İlmi*, 244.

⁸³⁸ Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 288.

⁸³⁹ Kazvini, *Telhis*, 200; Taftazani, *el-Mutavvel*, 695; Bulut, *Bedi İlmi*, 240; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 255; Bolelli, *Belagat*, 447.

⁸⁴⁰ İnfitar 82/13-14.

⁸⁴¹ Kazvini, *Telhis*, 200.

⁸⁴² Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 289.

2.1.2.5. Muvazene

İki fasılanın vezinde bir olurken kafiye de yani harf-i revide bir olmamasıdır.⁸⁴³ Muvazenenin olması için kafiye de uyum olmaması gerekir. Şayet kafiye de uyum olursa o takdirde muvazene seciye dönüşmüş olur.⁸⁴⁴

وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ وَزَرَائِي مَبْنُوتَةٌ “Sıra sıra dizilmiş yastıklar ve serilmiş yaygılar vardır.”⁸⁴⁵ Bu ayetlerde مَصْفُوفَةٌ ve مَبْنُوتَةٌ kelimelerinin harf-i revileri farklı ancak vezinleri aynı (مفعولة) gelmiştir. Sonda yer alan müennes ta’sı ise kafiye de dâhil değildir.

“Her tarzı latif, her hulki kerim olan...”⁸⁴⁶

Burada “latif” ve “kerim” lafızları vezin bakımından aynı kafiye bakımından farklıdır.

Âleme cam-ı safa sunduğu dem, bana felek

Bir kadeh sunmadı kim vermeye bin türlü kesel⁸⁴⁷

Bu beyitte “felek” ve “kesel” kelimeleri sadece vezin bakımından uyumludur.

2.1.2.6. Mümasele

İki fasılanın lafızlarının çoğu ya da tamamı yalnızca vezin yönünden birbirine uyarsa buna mümasele denir.⁸⁴⁸ Muvazenede sadece fasılayı meydana getiren lafızlar vezin bakımından uyumluyken mümaselede her iki fasılanın tamamı vezin yönünden uyumlu gelir.

وَأَتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ. وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “Biz onlara hükümlerimizi açıklayan Tevrat’ı verdik. Onları doğru yola ilettik.”⁸⁴⁹ Bu ayetlerde الْكِتَاب ve الصِّرَاط kelimeleri ile الْمُسْتَبِينَ ve الْمُسْتَقِيم kelimeleri aynı vezindedir. Ancak kafiye de farklıdır.

مَهَا الْوَحْشِ إِلَّا أَنْ هَاتَا أَوَانِسْ ... قَنَا الْحَطَّ إِلَّا أَنْ تَنْكَ دَوَابِلُ

⁸⁴³ İbnü’l-Esir, *el-Meselü’s-Sair*, 1/291; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari’l-Belaga*, 3/22,199; Kazvini, *Telhis*, 202; Kazvini, *el-İzah*, 299; Trablusi, *Dürerü’l-Feraid*, 414; Haşimi, *Cevahirü’l-Belaga*, 331; Meraği, *Ulumü’l-Belaga*, 364; Bulut, *Bedi İlmi*, 248; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 256; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 244; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 185.

⁸⁴⁴ İsferayani, *el-Etval*, 2/479.

⁸⁴⁵ Gaşiye 88/15-16.

⁸⁴⁶ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 256.

⁸⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 130; Tahirü’l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 113.

⁸⁴⁸ Kazvini, *Telhis*, 202; Kazvini, *el-İzah*, 299; Desuki, *Haşiyetü’d-Desuki*, 4/204; Meraği, *Ulumü’l-Belaga*, 364; Meydani, *el-Belagatü’l-Arabiyye*, 2/512; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 130; Bulut, *Bedi İlmi*, 249; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 177.

⁸⁴⁹ Saffat 37/117-118.

Kadınlar, güzellikte manda gibiler, ancak güzel sohbetleri vardır. Onların boyları posları cirit sopası gibi düzgündür, fakat daha taze ve yumuşaktır. (Ebu Temmam)⁸⁵⁰

Bu beyitte مَهَا ve قَنَا kelimeleri ile الْوَحْش ile الْحَطَّ kelimeleri ve أَوَانِسْ ile دَوَائِلْ kelimelerinin vezni aynı, kafiyesi farklıdır.

Çok konuşan çok yanılır.⁸⁵¹

Burada طَوَّل ve قَصَّر kelimeleri ile الكلام ve الصَّوَاب kelimeleri vezin bakımından uyumlu gelmiştir.

Müşir-i saltanat, akl-ı musavver

Penah-ı memleket, adl-i mücessem (Nefi)⁸⁵²

Bu beyitte “saltanat ile memleket”; “akl ile adl”; “musavver ile mücessem” kelimeleri kendi aralarında aynı vezinde gelmişlerdir.⁸⁵³

2.1.2.7. Teşri / Zü'l-Kafiyeteyn

Lügatte “evden yola bir kapı daha açmak” manasına gelen teşri bir bedi terimi olarak “bir nazım parçasını birden fazla kafiye üzerine bina etmektir.”⁸⁵⁴ Kazvini bu sanatı şöyle tanımlar “bir beyti iki kafiye üzerine bina etmektir ki bu kafiyelerden hangisinde durulursa durulursun mana sahih olur.”⁸⁵⁵ Yani beyitlerin son tarafları hazfedilip tam ortada durulmak istendiğinde geriye kalan kısım anlamlı müstakil birer kısa beyit hâline dönüşür.⁸⁵⁶ Bu sanata İbnü'l-Esir *tevşih* (incilerle süslemek) adını verirken; İbni Ebü'l-İsba *tev'em* (التَّوْءَم-ikiz); İbnü'l-Ecdabi ise *teşri* ve *zü'l-kafiyeteyn* (çift kafiye) adını vermiştir.⁸⁵⁷ Bahaettin Sübki *Arusü'l-Efrah*'ta teşri kavramını şeri şerifle ilgili konularda kullanmak meşhur hâle geldiği için bu sanata teşri isminin verilmesinin münasip olmadığını dile getirir.⁸⁵⁸ İbni Ebü'l-İsba Rahman Suresi'nin çoğunun bu sanata uygun olduğundan bahseder.⁸⁵⁹

⁸⁵⁰Ebu Tahir Muhammet Bağdadi, *Kanunü'l-Belaga fî Nakdi'n-Nesr ve 'ş-Şiir* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.), 86; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/23; Kazvini, *Telhis*, 202.

⁸⁵¹Bulut, *Bedi İlmi*, 249.

⁸⁵²Nefi, *Nefi Divanı*, 175.

⁸⁵³Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 130; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 106.

⁸⁵⁴Bulut, *Bedi İlmi*, 252.

⁸⁵⁵Kazvini, *Telhis*, 203; Kazvini, *el-İzah*, 300.

⁸⁵⁶Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 264.

⁸⁵⁷Halil İbrahim Kaçar, “Teşri”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/569-570.

⁸⁵⁸Taftazani vd., *Şüruhü't-Telhis* (Mısır: Matbaatü İsa el-Babi el-Halebî, ts.), 4/461; Celalettin Süyuti, *Şerhu Ukudü'l-Cüm'an fî İlmi'l-Meani ve'l-Beyan* (Beyrut: Darü'l-Fikir, ts.), 155.

⁸⁵⁹İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 523.

“O, insanı pişmiş çamur gibi balçıktan yaratmıştır. Cinleri de yalın bir ateşten yaratmıştır.”⁸⁶⁰ Bu ayetlerde ayet sonlarında gelen فَخَّار ve نَّار lafızlarında durulduğunda bunlar kafiye (harf-i revî) bakımından birbiriyle uyumludur. Buralarda değil de الْإِنْسَان ve الْجَان lafızlarında durulacak olsa bunlar da kafiye yönünden birbiriyle uyumlu hâldedir.⁸⁶¹

يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدِّنْيَةُ إِنَّهَا ... شَرُّكَ الرَّدَى وَقَرَارَةُ الْأَكْدَارِ

دَارٌ إِذَا مَا أَضْحَكْتَ فِي يَوْمِهَا ... أَبْكْتَ غَدًا، بُغْدًا لَهَا مِنْ دَارِ

Ey adi dünyayı isteyen kişi! O (dünya) / Helake götüren tuzak ve kederlerin karargâhıdır.

*O öyle bir yerdir ki bir gün güldürmüşse / Ertesi gün ağlatmıştır. Öyle yer uzak olsun.*⁸⁶²

Hariri'nin bu beytinin son tarafları أَكْدَار ve دَار şeklinde kafiye olarak gelmiştir. Aynı zamanda ortada gelen الرَّدَى ve غَدًا kelimeleri de birbiriyle kafiyevidir. Dolayısıyla beytin son tarafları hazfedilerek ortadaki kafiye kısımda durulduğunda da hem kafiye yönünden hem de mana yönünden herhangi bir sıkıntı doğmaz. O hâlde bu şiirin ortadaki kafiyelerine itibar ederek son tarafını hazfettiğimizde şiir manada herhangi bir kusur olmaksızın aşağıdaki gibi olur.

يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدِّنْيَةُ ... إِنَّهَا شَرُّكَ الرَّدَى

دَارٌ إِذَا مَا أَضْحَكْتَ ... فِي يَوْمِهَا أَبْكْتَ غَدًا

Ey adi dünyayı isteyen kişi! / O (dünya) helake götüren tuzaktır.

O öyle bir yerdir ki bir gün güldürmüşse / Ertesi gün ağlatmıştır.

Bu sanata Türk edebiyatından Arpaemini-zade Sami'nin şu şiiri güzel bir örnektir.

Cuşiş-i eşke dil-i pür-hun bir, mecra iki

*Hayf kim fülk-i dil-i meşhun bir, derya iki*⁸⁶³

Bu beytin sonu birbiriyle kafiyevidir olduğu gibi ortada yer alan “pür-hun bir” ile “meşhun bir” ibareleri de birbiriyle kafiyevidir ve burada durulduğunda da mana bozulmaz.

Safa verir bize yar etse pür-itab, hitab

⁸⁶⁰ Rahman 55/14-15.

⁸⁶¹ Bulut, *Bedi İlmi*, 254.

⁸⁶² Kazvini, *Telhis*, 203; Mer'î bin Yusuf, *el-Kavlü'l-Bedi fî İlmi'l-Bedi* (Suudi Arabistan: Daru Künuz İşbiliya, 1425), 92.

⁸⁶³ Arpaeminizade Mustafa Sami, *Divan* (Ankara: y.y., 2004), 387.

Ki telh olunca eder tab'ı neşe-yab-ı şarab

Vatan celası cefasın sorar isen saki

Neva-yı nale-i çini, verir cevap çü ab

Bu şiirin son tarafları birbiriyle kafiyeli olduğu gibi ortada gelen “pür-itab”, “neşe-yab” ve “cevab” kelimeleri de birbiriyle kafiyelidir ve durulduğunda mana bozulmaz.⁸⁶⁴

Saba gül goncanun açmış nikabın

Seher gül yüzine saçmış gül-abın (Ahmed-i Dai)⁸⁶⁵

Bu şiirin son tarafları birbiriyle kafiyeli olduğu gibi ortada gelen “açmış” ve “saçmış” kelimeleri de birbiriyle kafiyelidir ve durulduğunda mana bozulmaz.

2.1.2.8. Lüzumu Ma La Yelzem / İltizam / İ‘nat

Lügatte “gerekli olmayanı gerekli kılmak” manasına gelen bu sanat ıstılahta “nazımda harf-i reviden (kafiyenin son harfi), nesirde ise harf-i revî yerinde bulunan harften önce gerekli olmadığı hâlde aynı cinsten harf getirilmesidir.”⁸⁶⁶ Bu sanata bu adın verilme nedeni ise kafiye için bir harf yeterli olduğu hâlde gereksiz olarak birden fazla harfin kafiyeli yapılmasıdır. Bu sanatta revî harfinden önceki harfte kafiye yapıldığı gibi bazen yalnız harekenin bazen de harfle birlikte harekenin de aynı olması gözetilir.⁸⁶⁷ Bu sanata *i‘nat* (إعانة), *iltizam*, *teşdid* ve *tazyik* gibi isimler de verilmiştir.

فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ “Öyleyse sakın yetimi ezme. El açıp isteyenî de sakın azarlama.”⁸⁶⁸ Bu ayetlerde فَلَا تَقْهَرْ ve فَلَا تَنْهَرْ lafızları fasıladır. Bunların hem harf-i revî denilen son harfleri (ر) hem de bu harflerden önceki harf (ع) harekesiyle birlikte aynı gelmiştir.

سَأَشْكُرُ عَمْرَأً إِن تَرَاحَتْ مَنِيَّتِي ... أَيَّادِي لَمْ تُمْنَنْ، وَإِنْ هِيَ جَلَّتْ

فَتَى غَيْرُ مَحْجُوبِ الْغَنَى عَنْ صَدِيقِهِ ... وَلَا مُظْهَرُ الشُّكْوَى إِذَا النَّعْلُ رَلَّتْ

⁸⁶⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 132.

⁸⁶⁵ Ahmed-i Dai, *Çengname* (Harvard: Harvard Üniversitesi, 1992), 332.

⁸⁶⁶ İbnü'l-Mutez, *el-Bedi*, 175; Bağdadi, *Kanunü'l-Belaga*, 133; İbnü'l-Esir, *el-Meselü's-Sair*, 1/281; Kazvini, *Telhis*, 203; Safiyyüddin Hilli, *Şerhu'l-Kafiyeti'l-Bediyye fî Ulumi'l-Belaga ve Mehasini'l-Bedi* (Beyrut: Daru Sadır, 1992), 203; Baberti, *Şerhu't-Telhis* (Trablus: el-Münşatü'l-Amme li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1983), 683; Mer'î bin Yusuf, *el-Kavlü'l-Bedi*, 93; Demenhuri, *Hilyetü'l-Lübbü'l-Mesun bi-Şerhi'l-Cevheri'l-Meknun* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2015), 481; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 256; Tahiri'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 63; Muallim Naci, *İstılahat-ı Edebiyye*, 206.

⁸⁶⁷ Bulut, *Bedi İlmi*, 260.

⁸⁶⁸ Duha 93/9-10.

رَأَى خَلَّتِي مِنْ حَيْثُ يَخْفَى مَكَانُهَا ... فَكَانَتْ قَدَى عَيْنَيْهِ حَتَّى تَجَلَّتْ

Şayet ecelim gecikirse (bana ihsan ettiği) nimetlerden dolayı Amr'a teşekkür edeceğim / Ki bu nimetler ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, içlerine minnet karışmadı ve kesilmeden devam ettiler.

O öyle bir zenginliği (ve malı), arkadaşından esirgemeyen bir gençtir / Ayakkabı kaydığı zaman (yani belalar başına gelip sıkıştığı anda bile o) şikâyeti açığa vuran birisi olmadı.

Yeri gizli olduğu hâlde (yani ben o sıkıntılara tahammül edip ihtiyacımı gizlediğim hâlde) ihtiyacımı gördü / Sanki benim ihtiyacım, giderilinceye kadar onun gözüne düşen çöp oldu.

Bu şiirde harf-i revî sonlarda gelen (ت) harfi olup kafiye onunla sağlandığı hâlde kendisinden evvel lüzumu ma la yelzem olarak (gerekmediği hâlde gerekli gibi görülerek) bir de şeddeli (ُ) harfi gelmiştir.⁸⁶⁹

Derun-i sinede zahm-ı nihan mısın a gönül

*Elemle ah çeken bir dehan mısın a gönül*⁸⁷⁰

Bu beyitte “nihan” ve “dehan” kelimelerinin sonunda yer alan “n” harfiyle kafiye sağlanabiliyorken bu harften önce lüzumu ma la yelzem olarak “a” harfiyle de kafiye yapılmıştır.

2.1.2.9. Kalb

Kelamın baştan sona doğru okunuşuyla sondan başa doğru okunuşu aynı ise buna kalb denir.⁸⁷¹ Bu sanatı cinas bölümünün kalbimüstevi bahsinde işledik.

2.1.2.10. Tarih Düşürme

Arap edebiyatında *et-terihü’ş-şiiri*, *et-terihü’l-harfî*⁸⁷² ve *hisabü’l-cümel* gibi isimler verilen bu bedi sanat bir belagat terimi olarak “bir olayın tarihini bir mısra, beyit ya da ibarede ebced hesabına uygun olarak vermektir.”⁸⁷³ Ebced hesabında her harfin sayısal bir değeri bulunur ve bu sanatta da bu sayılardan yararlanılır. Ebced sisteminde harflerin

⁸⁶⁹ Kazvini, *el-İzah*, 300; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 226.

⁸⁷⁰ Tahirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, 63.

⁸⁷¹ Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 434; Taftazani, *el-Mutavvel*, 802.

⁸⁷² Bu sanata *et-terihü’l-harfî* denilmesinin sebebi ebced harf hesabına dayandığı içindir. Bk. Rafii, *Tarihu’l-Adabi’l-Arab*, 3/250.

⁸⁷³ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 138; Tahirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, 146; Bulut, *Bedi İlmi*, 255; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 93; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi Mısır ve Biladü’ş-Şam Bölgesi*, (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015), 371; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 298.

sıralaması alfabetik sıralamadan farklı olup İbranice ve Süryanicedeki sıralamaya göredir⁸⁷⁴ ve şöyle sıralanır. Ebced (أبجد), hevvez (هوز), hutti (حطي), kelemen (كلمن), safes (سافس), karaşat (قرشت), sehhas (ثخذ), dazağ (ضظغ). Tarih düşürme sanatının ilk defa kimin tarafından kullanıldığı bilinmemektedir. Bilindiği kadarıyla 12. yüzyılda önce Fars edebiyatında ortaya çıkıp oradan da Türk edebiyatına geçmiştir.⁸⁷⁵ Kuralları Fars edebiyatında belirlenen bu sanat özellikle Osmanlı şairleri elinde iyice işlenerek bir tür olarak yerini almıştır.⁸⁷⁶ Arapların belagat dair ilk eserlerinde bir tür olarak bu sanat görülmezken⁸⁷⁷ 15. yüzyıla gelindiğinde Türkler İslam medeniyetinde yer alıp bu sanata dair güzel örnekler verdikten sonra Türkler vasıtasıyla Araplara geçmiştir.⁸⁷⁸ Daha önceleri bu sanat genellikle bir lafız, terkip veya yalnızca ebced harflerinin zikriyle yapılırken Hızır Bey'den sonra şiirin son mısraına uygulanmaya başlanmış ve o bu konuda yeni bir çıkış açmıştır.⁸⁷⁹ Bu sanatın Türk edebiyatındaki en mahir simalarından biri Osman Süruri (1752/1814) olup kendinden önce gelmiş Edirneli Nazmi, Cinani ve Bursalı Haşimi gibi şairleri tarih manzumelerinde gölgede bırakmış, sonrakilere de örnek olmuştur.⁸⁸⁰ Ahmet Cevdet Paşa *Belagat-ı Osmaniye*'sinde bu sanata özel önem vermiş birçok örnek incelemiş ve bu sanatın ilk örnekleri olarak hicri 791/1389 senesinde vefat eden Hafız-ı Şirazi'nin ölümüne خاك مصلی terkihiyle tarih düşürüldüğünü ifade etmiştir.⁸⁸¹ Bu şiir Farsça olarak kaleme alınmıştır.⁸⁸² Yine hicri 803/1401 senesinde Timur'un Sivas'ı işgal ettiğine خراب kelimesiyle tarih düşürüldüğüne değinmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in hicri 856/1452 yılında Rumelihisarını bina ettirdiğine بُنَيَانٌ مُحَمَّدٌ terkihiyle, 857/1453'te İstanbul'un fethine Sebe Suresi'nin 15. ayeti olan بَلَدٌ طَيِّبَةٌ ibaresiyle ve yine Fatih'in Uzun Hasan'ı yenmesine ise Feth Suresi'nin 3. ayeti olan نَصْرًا عَزِيزًا ibaresiyle tarih düşürüldüğünü aktarır.⁸⁸³ Cevdet Paşa bu mensur tarih düşürmeleri zikrettikten sonra "ibtidaları böyle mensur tarih düşürülürken hicri 850/1446 sonrası Fatih'in bir cami bina ettirmesi üzerine *Kaside-i Nuniye* sahibi Hızır Bey (ö. 863/1459) جَامِعُ زَيْدٍ عُمُرٌ مِّنْ عَمَرِهِ öyle bir cami ki yapanın ömrü uzun olsun' mısraını söylemiş bundan sonra bu sanat meşhur

⁸⁷⁴ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 371.

⁸⁷⁵ Bulut, *Bedi İlmi*, 256; Turgut Karabey, "Tarih Düşürme", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/80-82.

⁸⁷⁶ Pervin Çapan, "Şefik Divanı Örneğinde Manzum Tarih Düşürme Geleneği", *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri* (Çukurova Üniversitesi, 2012), 69-85.

⁸⁷⁷ Çapan, "Şefik Divanı Örneğinde Manzum Tarih Düşürme Geleneği".

⁸⁷⁸ Karabey, "Tarih Düşürme", 40/80-82.

⁸⁷⁹ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, "Hızır Bey" (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/413-415.

⁸⁸⁰ Atilla Batur, *Süruri, Seyyid Osman* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/172-173.

⁸⁸¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 138.

⁸⁸² bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 138.

⁸⁸³ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 138.

olmaya başlamıştır” der.⁸⁸⁴ Fatih Sultan Mehmet İstanbul’un fethiyle ilgili Kur’an’dan hicri 857/1453’e denk gelen أَخْرُونَ “ahirun” kelimesini alarak İstanbul’un fethine dair tarih düşürmüş, İstanbul’un ilk kadısı Hızır Bey ise onun tespit ettiği bu kelimeyi bu kez Türkçe bir beyit içerisinde kullanarak aşağıdaki şekliyle bu sanatın güzel bir örneğini vermiştir.

Feth-i İstanbul’a Nusret bulmadılar evvelun

*Feth idüp Sultan Mehmed yazdı tarih: ahirun (Hızır Bey)*⁸⁸⁵

Arap edebiyatında ise şiirde tarih düşürmenin tam olarak ne zaman başladığı bilinmiyor. Abdülhadi Ebyari (ö. 1305/1887) *Suudü’l-Metali* isimli eserinde bu sanatı ilk Cahiliye Dönemi şairlerinin şiirlerinde gördüğünü dile getiriyor⁸⁸⁶ fakat herhangi bir örnek vermiyor. İlk Cahiliye Döneminin miladi 550’lere denk geldiğini ve henüz daha Arap yazısının bile o dönemde tam anlamıyla teşekkül etmediğini göz önüne aldığımızda Ebyari’nin bu görüşünün varsayımdan öte gitmediği görülür.⁸⁸⁷ Öte taraftan Rafii de Ebyari’nin bu görüşünün vehimden ibaret olduğunu dile getirmiştir.⁸⁸⁸ Yine Abbasi Halifesi Müstencid Billah (ö. 566/1170) zamanında yaşamış olan Sadettin bin Şebib’in (ö. 580/1184) halifeyi methederken أَبَّ (ebced değeri: 32) kelimesini kullanarak 32. halife olduğuna tarih düşürdüğü bir şiiri nakledilir ki şöyledir.

أَصْبَحْتَ "أَبَّ" بنى العباس كلهم ... إن عُدَّتْ بحروفِ الجَمَلِ الخُفَا

Abbasi halifeleri ebced harfleriyle sayılsa sen bütün Abbasoğullarının özü olursun.

Ancak bu şiir tarih düşürme sanatının şekilsel özelliklerini tam manasıyla karşılamaz. Bu yüzden belki bir sembol ve işaret kabilinden sayılabilir.⁸⁸⁹

Rafii şiirle tarih düşürmenin ilk örneğinin Osmanlı zamanında Taşköprüzade Ahmet Efendi (ö. 968/1561) tarafından yazılan *eş-Şekaikü’n-Numaniyye* isimli eserde geçtiğini belirtir. Osmanlı ulema ve meşayihine dair yazılan bu eserde 782/1380 tarihinde vefat eden Tacettin bin İbrahim’in biyografisinde onun ölümü hakkında tarih düşürme sanatının kullanıldığı şöyle bir mısra olduğunu zikreder.

⁸⁸⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 139.

⁸⁸⁵ Ahmet Süheyl Ünver, *İstanbul Fethiyle Kalelerinin Manzum ve Mensur Tarih İbareleri* (İstanbul: Fethi Derneği Neşriyatı, 1953), 11.

⁸⁸⁶ Abdülhadi Ebyari, *Suudü’l-Metali* (y.y., 1283), 2/264; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 374.

⁸⁸⁷ Kenan Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri ya da Şiirlerle Tarih Düşürme”, *Şarkiyat Mecmuası* 25 (2014), 87-124.

⁸⁸⁸ Rafii, *Tarihu’l-Adabi’l-Arab*, 3/250.

⁸⁸⁹ Rafii, *Tarihu’l-Adabi’l-Arab*, 3/250; Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme”, 92.

اِنْتَقَلَ الشَّيْخُ وَتَارِيخُهُ: قَدَّسَكَ اللهُ بِسِرِّ رَفِيعٍ

Şeyh ahirete intikal etti, ölüm tarihi: Allah seni yüce bir surla kutsasın.

Ve der ki bu eserde ele alınan biyografiler 699/1299 yılından itibaren başlar. Eğer bu sanat daha önceden bilinmiş olsaydı 782/1380 yılından önce de bazı kişilerin vefat tarihleri için tarih düşürülmesi gerekirdi. Dolayısıyla Rafii'ye göre bu sanatın başlangıç tarihi hicri 782'dir. Ancak Rafii son kısmın ebced hesaplamasında bir yanlışlığa düşerek 872 çıkan rakamı 782 diye kaydetmiştir.⁸⁹⁰ Nitekim Anadolu evliyalarından olan Karamanlı bu zatın vefat tarihi de 872/1467'dir.⁸⁹¹

Nablusi (ö. 1143/1731) bu sanatı müteahhir edebiyatçıların icat ettiğini, bu konuda çok güzel eserler verildiğini ve kendisinin de bu yüzden bunu bedi sanatlara dâhil ettiğini zikreder. Kendisinden evvel bu sanata âlimler tarafından değinilmediğini dile getirir.⁸⁹² Yine Emir Haydar Şihabi (ö. 1251/1835) daha önce böyle bir sanata hiç denk gelmediğini⁸⁹³ ve Arap edebiyatında Behlül Nahlavi'nin (ö. 1163/1749) bu sanatın mucidi olduğunu dile getirir.⁸⁹⁴ Dolayısıyla tüm bu bilgiler göz önüne alındığında tarih düşürme sanatının Fars edebiyatından Türk edebiyatına geçip burada iyice işlendikten sonra da Arap edebiyatına geçtiği söylenebilir.⁸⁹⁵

يُنْشِدُ مَنْ رَامَ أَنْ يُؤَخَّرَهُ: زِدْ لِسُلَيْمَانَ مُلْكًا تَبْرِيْزُ

(Bu fetih için) tarih düşürmek isteyen kişi şöyle der: Tebriz hükümdarlığını da Süleyman'ın diğer hükümdarlıklarına ilave et. (Radiyyüddin Muhammet)⁸⁹⁶

Bu şiirde Kanuni'nin 941/1535 senesinde Tebriz'i Safevilerden alışıını ifade etmek için 941 yılına tarih düşülmüştür.

Lafzan u manen ana didi Neşati tarih

Be-meded tondi soğuktan bin otuzda derya (Neşati)⁸⁹⁷

⁸⁹⁰ Rafii, *Tarihu'l-Adabi'l-Arab*, 3/251; Demirayak, "Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme", 93.

⁸⁹¹ Vefat tarihi için bk. Zeki Çıkman vd., "Tacüddin İbrahim Karamani", *İslam Âlimleri Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Gazetesi, ts.), 13/82.

⁸⁹² Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 375; Bulut, *Bedi İlmi*, 256; Karabey, "Tarih Düşürme", 40/80-82.

⁸⁹³ Şihabi ne kadar daha önce bu sanata rastlamadığını söylese de zikretmiş olduğu Nahlavi'den önceleri de bu sanat mevcut olup çalışmada örnekleri zikredilecektir.

⁸⁹⁴ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 376.

⁸⁹⁵ Turgut Karabey, *Türk Edebiyatında Tarih Düşürme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1983), 272,278-279; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 376.

⁸⁹⁶ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi*, 378.

Burada söylenmek istenen yıl hem sözle hem de harflerin sayı değerleriyle ifade edilerek 1030 (1621) yılında donan İstanbul Boğazına tarih düşülmüştür.⁸⁹⁸

2.1.2.11. İtilaf

Lügatte uyuşma, uyum, kaynaşma gibi manalara gelen itilaf kavramı bir belagat terimi olarak “kelamın etki kuvvetini artırmak için hem lafızların birbiriyle hem de kastedilen anlam ile uyum hâlinde bulunması” olarak tarif edilmiştir.⁸⁹⁹ Şiirde buna vezinlerin uyumluluğu da dâhil olur. İtilaf, nutuk gibi hitabete dayalı anlatımlarda ses ile ahengin manayı tamamlayacak şekilde uyumlu olmasını gerektirir.⁹⁰⁰ Mesela coşkulu bir durum ifade edilecekse akıcı lafızlar; medih, aşk ya da sevgiliye gazel söylenecekse ince ve yumuşak lafızlar seçilir.⁹⁰¹ Bu nedenle belîğ bir ifadede lafız ve mana birbiriyle hep uyum içinde olur. Cahız *el-Beyan ve't-Tebyin*'de Bîşr bin Mutemir'in (ö. 210/825) bir risalesinden nakilde bulunarak şöyle der. “Değerli bir mana elde etmek istersen onun için değerli lafızları ara. Şüphesiz şerif bir mananın hakkı, şerif bir lafızda gizlidir. Değerli bir kelamın özünü mukteza-i hâle (muhabatın konumuna) uygun olmakla beraber yararlı olması oluşturur. Mukteza-i hâl ise çeşit çeşittir ve her muhabatın makamına göre söylenecek söz vardır.”⁹⁰² O hâlde bu sanata riayet etmek belîğ bir kelam elde etmek için kaçınılmazdır ve bu yüzden bedi sanatları içinde zaruri olarak yer almıştır. İtilaf sanatına *tenasüb, münasebet, tevfik, telfik, müraatü'n-nazir* ve *muvafakat* gibi isimler de verilmiştir.⁹⁰³

Kur'an, fonetik yapısı çok güçlü ve şairane bir dil olan Arap dili ile nazil olunca onun nazmındaki kulakları cezbeden, gönülleri çarpan intizam ve uyum bir mucize eseri olarak zamanının ediplerini aciz bıraktı. Bu meydan okumanın mutaassıp Araplarca dahi cevapsız bırakılması Kur'an'ın Müslüman âlimler tarafından tüm yönleriyle incelenmesine sebebiyet verdi. Hâliyle bu çalışmalar Arap dilinin gelişmesine ciddi katkılar sundu. Bu baktan olarak İbni Cinni (ö. 392/1002) de gerek kelimelerin ritminin gerekse harflerin dizilişinin manaya yaptığı etkiyi *el-Hasais* isimli eserinde inceleyerek Arap dilinin fonetik yapısına dair orijinal tespitlerde bulunmuştur. Telaffuzun, kelimenin anlamı hakkında

⁸⁹⁷ Neşati, *Neşati Divanı* (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019), 218.

⁸⁹⁸ Karabey, “Tarih Düşürme”, 40/80-82.

⁸⁹⁹ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 316; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/520; Muallim Naci, *İstılahat-ı Edebiyye*, 14; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 352; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügati*, 75; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 190.

⁹⁰⁰ Bulut, *Bedi İlmi*, 262; İsmail Durmuş - İskender Pala, “İtilaf”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/459-460.

⁹⁰¹ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 316.

⁹⁰² Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, 1/129.

⁹⁰³ Taftazani, *el-Mutavvel*, 644.

işaretler taşıdığını, lafzın manaya benzerliği ne derece artarsa o derece manaya güçlü delalet ettiğini ve manadaki maksadı o derece iyi açıkladığını dile getirmiştir.⁹⁰⁴

فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ “Artık onlar (putlar) ve o azgınlar oraya (Cehenneme) fırlatılmışlardır.”⁹⁰⁵ Bu ayette فَكُبْكِبُوا lafzı kastedilen anlama tamamen uygun olarak gelmiştir. Çünkü aynı manaya gelen كَبَّ lafzı “bir kere atmak” anlamında iken bu fiil ard arda tekrar tekrar atmayı ifade eder. Nitekim İbni Cinni de muzaaf olarak gelen bu tarz rubai lafızlarda nasıl lafız tekrar ediyorsa mana da öyle tekrar eder demiştir.⁹⁰⁶ Böylelikle فَكُبْكِبُوا lafzı cehennemliklerin düştüğü durumu ifade etme bakımından tamamen mana ile uyumlu bir lafız olmuştur.⁹⁰⁷ Burada aynı zamanda ses yansımalarının da manada etkisi vardır. Nasıl ki yüksekten bir şey yere atıldığında “güp” diye yere çarpınca ses çıkarıyorsa burada da cehennemlikler oraya fırlatıldığında “güp” diye çarparak şiddetli bir ses çıkaracağı ifade edilmiştir.⁹⁰⁸ Yine aynı şekilde غَيَّبَتِ الْجُبَّ “Onu kuyunun derinliklerine atın”⁹⁰⁹ ayetinde de nasıl ki durgun suya bir şey atıldığında “cup” diye ses çıkıyorsa Hz. Yusuf suya atıldığında da aynı sesin çıkmasından hareketle birçok kelime varken mana ile uyum gözetilerek bu lafız tercih edilmiştir.⁹¹⁰

فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَةُ الْكُبْرَى “En büyük ve şiddetli felaket geldiği zaman”⁹¹¹

وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ. وَالْأَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ “Şiddetli yağmur yağdıran göğe ve yarılan yere andolsun”⁹¹²

فَذَلِكَ الَّذِي يَدُعُّ الْيَتِيمَ “İşte o yetimi şiddetle itip kakarı (gördün mü)”⁹¹³

Bu ayetlerde (يَدُعُّ، الصَّدْعِ، الرَّجْعِ، الطَّامَةُ) lafızlarında sert manayı hissettiren şiddet kendini göstermiştir.⁹¹⁴

وَلَسْتُ بِنَظَارٍ إِلَى جَانِبِ الْغِنَى ... إِذَا كَانَتْ الْعَلْيَاءُ فِي جَانِبِ الْفَقْرِ

⁹⁰⁴ bk. İbni Cinni, *el-Hasais* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, ts.), 2/156; M. Mücahit Asutay, “el-Hasais Ekseninde İbn Cinni’de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış”, *EKEV Akademi Dergisi* 53 (2012), 316.

⁹⁰⁵ Şuara 26/94.

⁹⁰⁶ İbni Cinni, *el-Hasais*, 2/155.

⁹⁰⁷ Bulut, *Bedi İlmi*, 265.

⁹⁰⁸ Bahattin Dartma, “Kur’an’ın Mana Zenginliği ve Fonetik Anlam Yansıması Üzerine Bazı Örneklemeler”, *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11 (2018), 293-313, 310.

⁹⁰⁹ Yusuf 12/10.

⁹¹⁰ Dartma, “Kur’an’ın Fonetik Anlam Yansıması”, 310.

⁹¹¹ Naziat 79/34.

⁹¹² Tarık 86/11-12.

⁹¹³ Maun 107/2.

⁹¹⁴ Sümeyye Tuğ, *Kur’an’da Sesin Manaya Delaleti-Kıyamet Ayetleri Örneği-* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 103.

Şeref fakirlik tarafında olduğu zaman, zenginlik tarafına asla bakan biri olmadım.

Ebu Said Mahzumi bu beytinde kendisiyle iftihar ettiği için lafızları da cezaletli (sert) getirmiştir.⁹¹⁵

Evc-i havada siyt-i çekaçak-ı tiğden

Avaz-ı rad-ü saika rehgümkünan olur (Nefi)⁹¹⁶

Burada çetin bir savaş tasvir edildiği için manaya uygun olarak cezaletli lafızlar tercih edilmiştir.⁹¹⁷

2.1.2.12. Musammat

Tesmit adı da verilen bu sanat lügatte inci dizisi manasına gelir. İlm-i bedi ıstılahında ise “bir beyti dört cüze ayırdıktan sonra son cüzün şiirin esas kafiyesine uyması, ilk üç cüzün ise kendi aralarında bir kafiye oluşturmastır.”⁹¹⁸ Öyle ki her iki cüzü birer mısra şeklinde yazılmış olsa bir beyit, dört mısralı bir bent meydana getirir.⁹¹⁹

فَالْحَقُّ فِي أَفْقٍ وَالشِّرْكُ فِي نَفَقٍ ... وَالْكُفْرُ فِي فَرْقٍ وَالذِّينُ فِي حَرَمٍ

Hak ufuktadır, şirk ise yerin altında / Küfür korku içindedir, din ise saygı içinde

Bu beyti (وَالذِّينُ فِي حَرَمٍ) ve (وَالْكُفْرُ فِي فَرْقٍ), (وَالشِّرْكُ فِي نَفَقٍ), (فَالْحَقُّ فِي أَفْقٍ) şeklinde dört cüze ayırdığımızda ilk üçü kendi arasında kafiyeli, son cüzü ise şiirin esas kafiyesine uygun olarak gelir.⁹²⁰

فِي ثَغْرِهِ لَعَسُ فِي حَدِّهِ قَبَسُ فِي قَدِّهِ مَيْسُ فِي جِسْمِهِ تَرْفُ

Onun dudağının iç kısmında güzel bir siyahlık, yanağında bir kırmızılık, boyunda Meys Ağacı gibi uzunluk, bedeninde ise tazelik vardır.

Bu beyti (فِي جِسْمِهِ تَرْفُ) ve (فِي قَدِّهِ مَيْسُ), (فِي حَدِّهِ قَبَسُ), (فِي ثَغْرِهِ لَعَسُ) şeklinde dört cüze ayırdığımızda ilk üçü kendi arasında kafiyeli, son cüzü ise şiirin esas kafiyesine uygun olarak gelmiştir.⁹²¹

⁹¹⁵ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 316; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 191.

⁹¹⁶ Nefi, *Nefî Divanı*, 112.

⁹¹⁷ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 75.

⁹¹⁸ İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 295; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/147; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/54; Sübki, *Arusü'l-Efrâh*, 2/309; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/431; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 479; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 334; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 338; Bulut, *Bedi İlmi*, 268; Eren - Uzunoglu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 180; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 354; Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 109; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 242.

⁹¹⁹ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 109.

⁹²⁰ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/432; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 482.

وَحَرْبٍ وَرَدَّتْ وَتَغْرٍ سَدَدَتْ ... وَعَلَجٍ شَدَدَتْ عَلَيْهِ الْجَبَالَا

وَمَالٍ حَوَيْتَ وَخَيْلٍ حَمَيْتَ ... وَضَيْفٍ قَرَيْتَ يَخَافُ الْوَكَالَا

Nice savařlara girdin, nice gedikler kapattın, nice dūřmanları esir ettin

Nice mallar kazandın, nice atları himaye ettin, kimsenin ağırlamadığı nice misafirleri aradın.

Burada iki beyit yer almaktadır. İlk beyti dörder gruplar hâlinde (وَحَرْبٍ وَرَدَّتْ), (وَتَغْرٍ), (وَعَلَجٍ شَدَدَتْ) ve (عَلِيه الْجَبَالَا) şeklinde; yine ikinci beyti (وَمَالٍ حَوَيْتَ), (وَخَيْلٍ حَمَيْتَ), (وَضَيْفٍ قَرَيْتَ) ve (يَخَافُ الْوَكَالَا) şeklinde dört cüze ayırdığımızda her iki beytin ilk üç cüzü kendi arasında kafiyeli, son cüzleri ise şiirin esas kafiyesine bağılı olarak gelmiştir. Öyle ki bu dört cüz birer mısra şeklinde yazılacak olsa şöyle bir bent meydana gelir.

وَحَرْبٍ وَرَدَّتْ ... وَتَغْرٍ سَدَدَتْ

وَعَلَجٍ شَدَدَتْ ... عَلَيْهِ الْجَبَالَا

وَمَالٍ حَوَيْتَ ... وَخَيْلٍ حَمَيْتَ

وَضَيْفٍ قَرَيْتَ ... يَخَافُ الْوَكَالَا

Fuzulî'nin řu şiiri Türk edebiyatında bu sanatın örneğidir.

Değildim ben sana mail sen ettin aklımı zail

*Bana tan eden cahil seni gör geç utanmaz mı?*⁹²²

Bu beyti (Değildim ben sana mail), (sen ettin aklımı zail), (Bana ta'n eden cahil) ve (seni gör geç utanmaz mı?) şeklinde dört cüze ayırdığımızda ilk üçü kendi arasında kafiyeli, son cüzü ise şiirin esas kafiyesine uygun olarak gelmiştir. Bu dört cüz birer mısra oluşturacak şekilde şöyle alt alta yazılabilir.⁹²³

Değildim ben sana mail

Sen ettin aklımı zail

Bana ta'n eden cahil

⁹²¹ Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 334; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 180; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 338.

⁹²² Fuzulî, *Fuzulî Divanı*, 629.

⁹²³ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, 110; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 180; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 338.

Seni gör geç utanmaz mı?

2.1.2.13. İktibas

Lügatte ateşten kor almak manasına gelen iktibas belagat terimi olarak “manayı kuvvetlendirmek ve söze letafet katmak amacıyla nazım ya da nesirde bir ayet ya da hadisin tamamının veya bir kısmının kullanılmasıdır. Ancak bu kullanımda alıntı yapılan kısmın ayet ya da hadis olduğu belirtilmez.”⁹²⁴ Dolayısıyla bu sanatta “Yüce Allah şöyle buyurdu” ya da “Hz. Peygamber şöyle buyurdu” şeklinde söylenilmez. Söylenildiği takdirde iktibas olmaz.⁹²⁵ Hadislerle yapılan iktibaslara *tenvir* adı da verilir.⁹²⁶ Bir nazım ya da nesirde böyle bir sanattan bahsedebilmek için alıntının bir terkip olması şarttır. Bu yüzden ayet ya da hadisten sadece bir kelime alıntılanmasıyla iktibas değil,⁹²⁷ *telmih* yapılmış olur.⁹²⁸ Ayet ya da hadisler aynen alınabileceği gibi vezin ve kafiye zaruretiyle takdim-tehir ve ufak değişiklikler yapılabilir.⁹²⁹

إِنْ كُنْتَ أَزْمَعْتَ عَلَى هَجْرِنَا ... مِنْ غَيْرِ مَا جُرْمٍ "فَصَبْرٌ جَمِيلٌ"

وَإِنْ تَبَدَّلْتَ بِنَا غَيْرَنَا ... "فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ"

(Ey sevgili) sen eğer bizi terk etme kararı almışsan,

Hemde hiçbir suç yok iken “fe-sabrun cemil.”

Bize eğer başkalarını tercih etmişsen,

“Fe-hasbünallahü ve nime’l-vekil.”

Bu şiirde birinci beyitte *فَصَبْرٌ جَمِيلٌ* ayeti;⁹³⁰ ikinci beyitte ise *فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ* ayeti⁹³¹ kullanılmıştır.⁹³²

⁹²⁴ Kazvini, *Telhis*, 211; Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/332; Baberti, *Şerhu’t-Telhis*, 699; Süyuti, *Ukudü’l-Cüm’an*, 121; Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 450; İsfarayani, *el-Etval*, 2/508; Trablusi, *Dürerü’l-Feraid*, 469; Desuki, *Haşiyetü’d-Desuki*, 4/260; Haşimi, *Cevahirü’l-Belaga*, 338; Meraği, *Ulumü’l-Belaga*, 372; Saidi, *Buğyetü’l-İzah*, 4/688; Atik, *İlmü’l-Bedi*, 47; Meydani, *el-Belagatü’l-Arabiyye*, 2/536; Kasım - Dib, *Ulumü’l-Belaga*, 127; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 133; Ekrem, *Talim-i Edebiyat*, 331; Tahirü’l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 61; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 246; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 164; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 204; Mermer vd., *Eski Türk Edebiyatına Giriş*, 198; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 272; Yıldız, *Türk İslam Edebiyatı*, 367; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 95; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 164.

⁹²⁵ Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 450; Bulut, *Bedi İlmi*, 275.

⁹²⁶ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 272.

⁹²⁷ Bulut, *Belagat-i Müyessera*, 275.

⁹²⁸ Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 164.

⁹²⁹ Kazvini, *el-İzah*, 315; Taftazani, *el-Mutavvel*, 725.

⁹³⁰ Yusuf 12/18.

⁹³¹ Ali İmran, 3/173.

⁹³² Kazvini, *Telhis*, 211.

لَئِنْ أَخْطَأْتُ فِي مَدْحِكَ ... فَمَا أَخْطَأْتُ فِي مَنَعِي

لَقَدْ أَنْزَلْتُ حَاجَاتِي ... "بَوَادٍ غَيْرِ ذِي زُرْع"

Ben seni övmeye hata etmiş olsam da

Sen bana vermemekte hata etmedin

Kesinlikle ihtiyaçlarımı

"Ekinsiz bir vadiye" arz ettim.

Bu şiirde زُرْع ayetinden⁹³³ iktibas yapılmıştır.⁹³⁴

لَا تُعَادِ النَّاسَ فِي أَوْطَانِهِمْ ... قَلَّمَا يُرْعَى غَرِيبٌ فِي الْوَطَنِ

وَإِذَا مَا شِئْتَ عَيْشًا بَيْنَهُمْ ... "خَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ ذِي حَسَنِ

İnsanlara vatanlarında düşmanlık yapma

Çünkü yabancının hakukuna riayet azdır

Onların arasında hayat sürmek istersen

"İnsanlara güzel ahlakla muamele eyle". (Ebu Cafer Endelusi)⁹³⁵

Bu şiirde Hz. Peygamber'in Muaz bin Cebel'e yaptığı خَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ حَسَنِ "insanlara güzel ahlakla muamele eyle"⁹³⁶ nasihatinden iktibas yapılmıştır.

Zalimlere bir gün dedirir kudret-i Mevla

'Tallahi lekad aserakellahü aleyna' (Ziya Paşa)⁹³⁷

Bu beytin ikinci mısraında كُنَّا لَخَطِئِينَ وَإِنْ كُنَّا لَخَطِئِينَ (Yusuf'un kardeşleri) dediler ki Allah'a kasem olsun ki gerçekten Allah seni bize tercih etmiş. Gerçekten biz hataya düşmüş kimselermişiz"⁹³⁸ ayetinden iktibas yapılmıştır.

Kaçan kim nükte-senc olup açar ol mah-ı gülfem fem

Rumuz-ı "alleme'l-esma"dan urmaz dahi Adem dem (Arpaeminizade Sami)⁹³⁹

⁹³³ İbrahim, 14/37.

⁹³⁴ Kazvini, el-İzah, 315.

⁹³⁵ İbni Hicce, Hizanetü'l-Edeb, 2/473; İbni Masum, Envarü'r-Rebi, 138.

⁹³⁶ Ahmet bin Hanbel, Müsned-i Ahmet, 36/381, Hadis No: 22060.

⁹³⁷ Önder Göçgün, Ziya Paşa (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 62.

⁹³⁸ Yusuf 12/91.

Bu beytin ikinci mısraında وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا “Allah Hz. Adem’e bütün isimleri öğretti”⁹⁴⁰ ayetinden iktibas yapılmıştır. Bu sanatta şiir zaruretinden dolayı takdim-tehire müsamaha gösterilmiştir.⁹⁴¹

Sanma ey hace senden zer u sem isterler

*‘Yevme la yenfeu’ da ‘kalb-i selim’ isterler (Bağdatlı Ruhi)*⁹⁴²

İkinci mısradaki şair kıyamet gününde altın ve gümüş değil kalb-i selim istenileceğini إِنْ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ “O gün ne mal ne de evlat fayda vermez. Ancak Allah’a kalb-i selim ile gelenler müstesna”⁹⁴³ ayetinden iktibas yaparak ifade ediyor.⁹⁴⁴

Sanat-ı kesbe rağbet et her gah

Onu bil devlet-i maaşa güvah

Hak sever kasibi niteki Resul

Dedi ‘el-kasibü habibullah’ (Âlî Mustafa Efendi)

Burada Hz Peygamber’in الْكَاسِبُ حَبِيبُ اللَّهِ “çalışıp kazanan kimse Allah’ın sevdiği kimsedir” hadisinden iktibas yapılmıştır.⁹⁴⁵

Akil isen hayra sa’y et daima

*Leyse li’l-insani illa ma sea (Aziz Mahmut Hüdayi)*⁹⁴⁶

Bu beyitte وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى “insan için ancak çalıştığı vardır”⁹⁴⁷ ayetinden iktibas yapılmıştır.⁹⁴⁸

2.1.2.14. Tazmin

Lügatte “bir şeyi başka bir şeyin içine koymak” manasına gelen tazmin ıstılahda “başkasına ait bir şiirden bir ya da iki mısraın alıntı yapılmasıdır. Tazmin edilen beytin

⁹³⁹ Arpaeminizade Mustafa Sami, *Divan*, 353.

⁹⁴⁰ Bakara 2/31.

⁹⁴¹ Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 478.

⁹⁴² Coşkun Ak, *Bağdatlı Ruhi Divanı Karşılaştırmalı Metin* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001), 1/581.

⁹⁴³ Şuara 26/89.

⁹⁴⁴ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 273; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 165.

⁹⁴⁵ Mustafa İsmet Uzun, “İktibas” (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/ 22/52-54.

⁹⁴⁶ Aziz Mahmut Hüdayi, *Divanı İlahiyat* (Ankara: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2005), 247.

⁹⁴⁷ Necm 53/39.

⁹⁴⁸ Bulut, *Bedi İlmi*, 277.

kimden alıntılandığı belirtilmelidir. Eğer şair herkes tarafından bilinen biri ise isminin zikredilmesi şart değildir.”⁹⁴⁹ Tazminin en güzeli teşbih, tevriye gibi bir nükte barındırandır. Tazmin yapılan şiirde küçük değişiklikler müsamaha ile karşılanır.⁹⁵⁰ İktibas ayet ve hadislerle yapılırken bu sanat şiirde alıntılama yapmakla olur.⁹⁵¹ Şayet alıntı yapılan kişi meşhur birisi değilse isminin zikredilmeden onun şiirinden alıntı yapılması sirkat (çalıntı) olarak değerlendirilir.⁹⁵² Bu sanat belagat kitaplarında *hüsnüttazmin* başlığı altında incelenmiştir.

عَلَى أَنِّي سَأُنْشِدُ عِنْدَ بَيْعِي ... "أَضَاعُونِي وَأَيَّ فَتَى أَضَاعُوا"

Bununla beraber ben satıldığım gün şu mısrayı okuyacağım.

‘Kıymetimi bilmeyip beni zayi ettiler, hem de nasıl bir genç zayi ettiler. (Hariri)⁹⁵³

Birinci mısradaki “okuyacağım” ibaresiyle tazmin yapıldığına işarete bulunulmuştur. Tazmin yapılan mısra ise Arci’ye (ö. 120/738) ait olan şu beyitten alınmıştır.

أَضَاعُونِي وَأَيَّ فَتَى أَضَاعُوا ... لِيَوْمِ كَرِيهَةٍ وَسِدَادٍ تُغْرَهُ

Kıymetimi bilmeyip beni zayi ettiler, hem de nasıl bir genç zayi ettiler.

Savaş olan ve de sınırdaki gediklerin korunması gereken bir zamanda.

Bir başka örnek;

فَمُ فَاسْقِينِيهَا يَا غُلَامُ وَعَنِّي ... ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ

Ey saki kalk bana içecek sun. “Birlikte yaşanacak iyi insanlar bu dünyadan göçüp gitti” şarkısını söyle. (Cahza Bermeki)⁹⁵⁴

⁹⁴⁹ İbni Münkız, *el-Bedi fî Nakdi’ş-Şiir*, 249; Kazvini, *Telhis*, 212; Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/334; Taftazani, *Muhtasarü’l-Meani*, 452; İsferayani, *el-Etval*, 2/512; Desuki, *Haşiyetü’l-Desuki*, 4/215; Merağî, *Ulumü’l-Belaga*, 374; Saidi, *Buğyetü’l-İzah*, 4/693; Meydani, *el-Belagatü’l-Arabiyye*, 2/539; Kasım - Dib, *Ulumü’l-Belaga*, 133; Tahirü’l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 150; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 134; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 262; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 325; Bulut, *Bedi İlmi*, 286; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 224; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 329; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 278; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 211.

⁹⁵⁰ Kazvini, *Telhis*, 212.

⁹⁵¹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 278.

⁹⁵² Bulut, *Bedi İlmi*, 289.

⁹⁵³ Sübki, *Arusü’l-Efrah*, 2/335.

⁹⁵⁴ İbnü’l-Esir, *el-Meselü’s-Sair*, 3/203.

Birinci mısradaki “bana şarkı söyle” ifadesiyle ikinci mısrada tazmin yapıldığına vurgu yapılmıştır. Tazmin yapılan ikinci mısra Lebid bin Rebia’ya ait şu beytin ilk mısraıdır.

ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ وَبَقِيَتْ فِي خَلْفٍ كَجِلْدِ الْأَجْرَبِ

Birlikte yaşanacak iyi insanlar bu dünyadan göçüp gitti

Uyuz deve gibi tek başıma kaldım hayırsızlar arasında.

Türk edebiyatından bu sanata örnek verecek olursak;

Şah-ı devrana demez mi ruh-ı Osman-ı şehid

‘Bir gaza ettin ki hoşnud eyledin peygamberi’

Han Murat ol kahramana böyle etmez mi hitab

‘Aferin ey rüzgârın şehsüvar-ı safderi’ (Keçecizade İzzet Molla)⁹⁵⁵

İkinci ve son mısra Nefi’ye ait olup ona aidiyeti meşhur olduğundan şiirde işaret edilmemiştir.

Aşkın irşadiyle girdik manevi bir gülşene

Dolmasın bihude sagar açmasın bihude gül

Cam-ı Cem bir lahza devretmez bu zevk abadda

‘Hem kadeh hem bade hem bir şuh sakidir gönül’ (Yahya Kemal)⁹⁵⁶

Burada son mısra Nefi’ye ait olup⁹⁵⁷ meşhur olduğu için Nefi’ye ait olduğu belirtilmemiştir.

2.1.2.15. İrsalimesel

Mesel lügatte “atasözü” ve “özdeyiş” manalarına gelir. İstilahda ise irsalimesel olarak bir terkip oluşturduğunda “konuşan bir kimsenin sözünde atasözü ve vecize zikretmesidir.”⁹⁵⁸ Bir başka tanım olarak ise “şairin beytin bir kısmında hikmet ve sıfat gibi atasözü yerinde kullanılabilecek veya kendisiyle temsilin güzel olduğu başka ifadeler

⁹⁵⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 279.

⁹⁵⁶ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 279.

⁹⁵⁷ Nefi, *Nefi Divanı*, 267.

⁹⁵⁸ Bahaettin Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/319; Ahmet Matlup, *Mucemü'l-Mustalahati'l-Belagiyye ve Tatavvürüha* (Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşirun, 2008), 56; Eren - Uzunoğlu, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 107; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 170; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 210.

getirmesidir.”⁹⁵⁹ Bu sanat genelde beyan ilminin teşbih-i temsil kısmında mütalaa edilmiştir.⁹⁶⁰ Bu sanatın iktibastan farkı iktibasta ayet ve hadisten alıntı yapılırken bu sanatta atasözü ve deyimlerden alıntı yapılır.⁹⁶¹ Bu sanata *irad-ı mesel*, *el-meseli's-sair* ve *et-temsil* gibi isimler de verilmiştir.⁹⁶² İrsalimeselin en iyisi en veciz olanı; en hikmetlisi ise en doğru olanıdır.⁹⁶³ Kur'an ve hadislerde bu sanatın birçok örneği mevcut olup *كُلُّ نَفْسٍ دَانِقَةٌ* “Her ilim sahibi üstünde bir bilen vardır.”⁹⁶⁴ *وَفَوْقَ كُلِّ ذِي عِلْمٍ عَلِيمٌ* “Her can ölümü tadacaktır”;⁹⁶⁵ ayetleri ile *لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرِ مَرَّتَيْنِ* “mümin bir delikten iki kere ısırılmaz”⁹⁶⁶ ve *خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا* “işlerin en hayırlısı orta yollu olanıdır”⁹⁶⁷ ve benzeri hadisler irsalimesel niteliğindedir.⁹⁶⁸

الْخَيْرُ لَا يَأْتِي عَلَى عَجَلٍ ... وَالشَّرُّ يَسْبِقُ سَيْلُهُ مَطَرَهُ

Hayır (haber) çabuk gelmez / Şerrin ise seli yağmurundan önce gelir. (Abid bin Abras)⁹⁶⁹

Bu beytin ikinci mısraında “şerrin seli yağmurundan önce gelir” vecizesi zikredilerek irsalimesel sanatına başvurulmuştur.

مَنْ يُهِنُ يَسْهَلِ الْهَوَانُ عَلَيْهِ ، مَا لِحَرْحِ بِمَيِّتٍ إِيْلَامُ

Alçağa alçaklık vız gelir, hiç ölüye yara acı mı verir. (Mütenebbi)⁹⁷⁰

Burada her mısra da bir hikmetli söz kullanarak iki vecize zikredilmiştir. Eğer bu sanat bu beyitte olduğu gibi iki hikmetli söz söylenmesi şeklinde gerçekleşirse buna *irsalimeseleyn* adı verilir.⁹⁷¹

Allah'a sığın şahs-ı halîmin gazabından / Zira yumuşak huylu atın çiftesi pektir

⁹⁵⁹ Hilli, *Şerhu'l-Kafigiyeti'l-Bediyye*, 118; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/186; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 95; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 210; Ahmet Matlup, *Mucemü'l-Mustalahati'l-Belagiyye*, 56; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügati*, 70; Akkavi, *el-Mucemü'l-Mufasssal fî Ulumi'l-Belaga*, 59; Bedevi, *Mucemü'l-Belagati'l-Arabiyye*, 250; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 293; Aktaş, *Edebî Sanatlar*, 148; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 275; Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 464.

⁹⁶⁰ Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/319; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 275; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 48.

⁹⁶¹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 278.

⁹⁶² Aydın, *Bedi İlmi ve Sanatları*, 210.

⁹⁶³ İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde*, 1/280.

⁹⁶⁴ Al-i İmran 3/185.

⁹⁶⁵ Yusuf 12/76.

⁹⁶⁶ Ahmet bin Hanbel, *Müsned-i Ahmet*, 10/175, Hadis No: 5962; Buhari, *Sahih-i Buhari*, 5/2271, Hadis No: 5782; Müslim, *Sahih-i Müslim*, 4/2295, Hadis No: 2998; Ebu Davut, *Sünen*, 4/266, Hadis No: 4862.

⁹⁶⁷ Ebu Bekir İbni Ebu Şeybe, *el-Musannef* (Riyad: Daru Künuz İşbiliya, 1436), 19/518, Hadis No: 37861. Bazı kaynaklarda *أَوْسَطُهَا* şeklinde gelmiştir.

⁹⁶⁸ İsmail Durmuş - İskender Pala, “İrsalimesel”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/450-452.

⁹⁶⁹ İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 97; Aydın, *Bedi İlmi ve Sanatları*, 211.

⁹⁷⁰ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/189; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 104; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 239; Meraği, *Ulumü'l-Belaga*, 235; Kasım - Dib, *Ulumü'l-Belaga*, 175.

⁹⁷¹ Razi, *Nihayetü'l-İcaz*, 173.

Bed-asla necabet mi verir hiç üniforma / Zerdüz palan ursan eşek yine eşektir”

*Nush ile etmeyi enmeli tekdir / Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir.*⁹⁷²

Ziya Paşa’nın bu terkihibentinin neredeyse tamamı içinde vecize barındıran sözlerden meydana gelmiştir.

Kirpikleri uzundur yârin hayale sığmaz

*Meşhur bir meseldir mızrak çuvala sığmaz (Hevayî)*⁹⁷³

Burada şair ikinci mısırda mızrak çuvala sığmaz özdeyişini kullanarak irsalimesel sanatına başvurmuştur.

Ragıba düşmenin aldanma tevazularına

Seyl divarın ayağın öperek hedm eyler. (Koca Ragıp Paşa)

Burada asıl anlatılmak istenen düşmanın yaltaklanmasına, alçak gönüllülük göstererek zelil bir şekilde gelmesine aldanılmamasıdır. Bu durum duvar dibinden akan selin ayak öpercesine sürünerek geçip en sonunda duvarı yıkmasına benzetilmiştir. Düşmana aldanılmaması gerektiği fikrini ispat için “*Seyl divarın ayağın öperek hedm eyler*” meseli irat olunmuştur.⁹⁷⁴

2.1.2.16. Telmih

Kök harfleri “şimşek çakma” manasına gelen (لَمْحَة) lafzından müştak⁹⁷⁵ olan telmih lügatte “işaret etmek”, “göndermede bulunmak” manalarına gelir. İstilahda ise “kelam içinde bir kıssaya, tarihî bir olaya, meşhur bir darb-ı mesele ya da şiire, ayet veya hadise işaret etmektir.”⁹⁷⁶ İktibasta ayet ya da hadis bizzat alınıp irsalimeselde de küçük bir değişimle atasözü alınıyorken bu sanatta bir alıntı yapılmaksızın sadece olaya veya söze

⁹⁷² Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 170.

⁹⁷³ Zehra Vildan Çakır, *Hevayî (Abdurrahman, Kuburi-Zade) Divanının Tenkitli Metni ve İncelenmesi* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 29.

⁹⁷⁴ Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, 70.

⁹⁷⁵ Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/97.

⁹⁷⁶ Razi, *Nihayetü'l- İcaz*, 173; Nüveyri, *Nihayetü'l-Ereb*, 7/127; Kazvini, *Telhis*, 213-214; Hilli, *Şerhu'l-Kaifiyeti'l-Bediyye*, 328; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/97; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/338; Baberti, *Şerhu't-Telhis*, 706; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/406; Süyuti, *Şerhu Ukudü'l-Cum'an*, 171; İsferayini, *el-Etval*, 2/519; Trablusi, *Dürrerü'l-Feraid*, 474; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/278; Demenhuri, *Hilyetü'l-Lübbi'l-Mesun*, 493; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/542; Merağî, *Ulumü'l-Belaga*, 376; Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmaniye*, 133; Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, 159; Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 461; İskender Pala, *Divan Edebiyatı* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996), 153; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 334; Bulut, *Bedi İlmi*, 298; Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 280; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 332; Külekçi, *Edebî Sanatlar*, 195.

işaret edilir.⁹⁷⁷ Bu yüzden bu sanatta işaretle bulunulan şey ne tamamen ne de kısmen ibare olarak zikredilmez. İbare olarak zikredilen durumlarda bu sanattan bahsedilemez.⁹⁷⁸ Yapılan işaretle zihinde bir çağrışım meydana gelir ve zihin hemen o olaya intikal eder.

فَوَاللَّهِ مَا أَدْرِي أَأَخْلَامُ نَائِمٍ ... أَلَمْتُ بِنَا أَمْ كَانَ فِي الرُّكْبِ يُوشَعُ؟

Vallahi artık bilemiyorum başımıza gelen bir uyuyanın rüyası mı

Yoksa kervan da Yuşa mı var? (Ebu Temmam)⁹⁷⁹

Bu beyitte Hz. Yuşa kıssasına telmihte bulunulmuştur. Şöyle ki Müsned-i Ahmet'te geçen bir rivayete göre⁹⁸⁰ Hz. Yuşa'nın beyti makdise gittiği akşam güneş batmamıştı. Çünkü bir cuma günü Hz. Yuşa bir beldeyi fethetmek üzereydi. Eğer güneş batarsa cumartesi günü başlayacak ve cumartesi yasakları devreye girecekti. Bu ise zaferin kaybedilmesi ya da gecikmesi anlamına geliyordu. Bu sebeple Hz. Yuşa güneş batmasın diye dua etmiş ve kabul edilmişti. Burada da şair sevgilisinin yüzünü görüp hayran kalıyor ve onu güneşe benzetiyor. Hz. Yuşa'da olduğu gibi sanki güneş batmamış hissine kapılarak o olaya işaretle bulunuyor.⁹⁸¹

لَعَمْرُو مَعَ الرَّمْضَاءِ، وَالنَّارُ تَلْتَطِي ... أَرْقُ وَأَخْفَى مِنْكَ فِي سَاعَةِ الْكَرْبِ

Vallahi Amr kızgın toprak ve tutuşan ateşle beraber iken bile kara günde senden daha şefkatli, daha yufka yüreklidir.⁹⁸²

Bu beyitte yağmurdan kaçarken doluya tutulan kimseler hakkında söylenen şu atasözüne işaret vardır.

الْمُسْتَجِيرُ بِعَمْرٍو عِنْدَ كُرْبَتِهِ كَالْمُسْتَجِيرِ مِنَ الرَّمْضَاءِ بِالنَّارِ

Kara günde Amr'dan yardım isteyen, sıcak topraktan kaçarak ateşe sığınan kimse gibidir.

Bu atasözü Kuleyb bin Rebia'nın başından geçen şu olay hakkında söylenmiştir. Kuleyb kayınbiraderi Cessas bin Mürre'nin komşusuna ait bir deveyi öldürmüştür. Cessas buna öfkelenip Kuleyb'in peşine takılır. Bunu işiten Amr bin Haris de onları takip eder. Cessas Kuleyb'i bir köşeye sıkıştırıp mızrakla ağır bir şekilde yaralar. Kuleyb bu hâlde çok

⁹⁷⁷ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 280.

⁹⁷⁸ Bulut, *Bedi İlmî*, 298.

⁹⁷⁹ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/414.

⁹⁸⁰ bk. Ahmet bin Hanbel, *Müsned-i Ahmet*, 14/65, Hadis No: 8314.

⁹⁸¹ Kazvini, *Telhis*, 214; Bulut, *Bedi İlmî*, 300.

⁹⁸² Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/339.

susamıştır ve gelen Amr’dan su ister. Amr ise son bir darbe vurarak Kuleyb’i öldürür. İşte yukarıdaki beyitte bu olay üzerine söylenen mezkûr atasözüne işarette bulunulmuştur.⁹⁸³

Gece zindanda Yusuf lar sıralanmış yatıyor

Yüzlerinde okurum sapsarı rüyalarını

Kimi sehpa da görür kendini, çarmıhta kimi

Ve ararlar yine zindandaki dünyalarını (F. Nafiz Çamlıbel)⁹⁸⁴

Bu dörtdükte şair Kur’an’da geçen Yusuf kıssasına göndermede bulunuyor ve bunu kıssada zikrolunan “zindan”, “rüya”, “çarmıh” ve “sehpa” kelimeleriyle daha belirgin hâle getiriyor.⁹⁸⁵

Düşme ümmid-i sit ile dünyada mihnete

Afet olur müradif-i terkib-i şöhretin (Celal Paşa)

Bu beytin ikinci mısraında “şöhret afettir” sözüne işarette bulunulmuştur.⁹⁸⁶

Yüzünü göstermesin ağyare zülfün key sakın

Mar olan şeytana cennet kapısının derhâl açar. (Necati Bey)⁹⁸⁷

Bu beyitte şeytanın yılan vasıtasıyla cennete girdiği ve Âdem ile Havva’nın oradan çıkarılmasına sebep olduğu hatırlatılmaktadır.⁹⁸⁸

2.1.2.17 Akd

Lügatte bağlamak manasına gelen akd terim olarak “iktibasa başvurmaksızın nesri nazma dönüştürmektir.”

مَا بَالُ مَنْ أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ ... وَجِبْفَةٌ آخِرُهُ يَفْخَرُ؟

Başı bir damla su (nutfe), sonu da kokmuş et olan kimse ne oluyor da böbürleniyor. (Ebü’l-Atahiyye)

⁹⁸³ Kazvini, *el-İzah*, 321; Trablusi, *Dürerü’l-Feraid*, 475; Bulut, *Bedi İlmi*, 300; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 335.

⁹⁸⁴ Çamlıbel, *Han Duvarları*, 181.

⁹⁸⁵ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 281.

⁹⁸⁶ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi*, 281.

⁹⁸⁷ Ali Nihad Tarlan, *Necati Beg Divanı* (İstanbul: MEB Yayınları, 1963), 162.

⁹⁸⁸ Pala, *Divan Edebiyatı*, 153.

Bu beyit Hz. Ali'nin *وَمَا لِابْنِ آدَمَ وَالْفَخْرُ، وَإِنَّمَا أَوَّلُهُ نُطْفَةٌ، وَآخِرُهُ جِيفَةٌ* “Ademoğluna ne oluyor da böbürleniyor. Hâlbuki başı bir damla su sonu da cifedir” sözünün nazma çekilmiş hâlidir.⁹⁸⁹

مَا شَبَّ مِنْ خَصَلَتِي جِرْصِي وَمِنْ أَمْلِي ... سَوَى مَدِجِكَ فِي شَيْبِي وَفِي هَرَمِي

Hırsım ve emelim olan iki hasletim gençleşmedi

Gençlik ve yaşlılığında seni övme dışında

Bu beyit Hz. Peygamber'in *يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَبْقَى مِنْهُ اثْنَتَانِ: الْجِرْصُ، وَطُولُ الْأَمَلِ* “insanoğlu yaşlandıkça iki hasleti gençleşir. Hırs ve bitmek bilmeyen isteği”⁹⁹⁰ hadisinin nazma çekilmiş hâlidir.⁹⁹¹

Eli boş gidilmez gidilen yere

Rabbim boş gelmedim ben suç getirdim

Dağlar çekemezken o ağır yükü

İki kat sırtamla pek güç getirdim

Bu dördlük “bir yere misafir gidilirken eli boş gidilmez. İlahi ben de boş gelmedim. Suç getirdim. Getirdiğim dağların dahi çekemediği ağır bir yükü. Ben onu iki kat sırtımla taşıdım ve getirdim” sözünün nazma çekilmiş hâlidir.⁹⁹²

Var ise sende eğer akl-ü mezak

Söyleyen kimseye bakma söze bak (Aziz Mahmut Hüdayi)⁹⁹³

Bu beyit Hz. Ali'nin *لَا تَنْتَظِرْ إِلَى مَنْ قَالَ وَانْظُرْ إِلَى مَا قَالَ* *söyleyene değil, söylenene bak* sözünün nazma çekilmiş hâlidir.⁹⁹⁴

2.1.2.18. Hal

Lügatte çözmek, açmak gibi manalara gelen hal terim olarak “manzum bir sözü nesre çevirmektir.”⁹⁹⁵

⁹⁸⁹ Kazvini, *Telhis*, 213; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/541.

⁹⁹⁰ Ahmet bin Hüseyin Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübra* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424), 3/515, Hadis No: 6506; Celalettin Süyuti, *Cemü'l-Cevami* (Kahire: el-Ezherü's-Şerif, 1426), 13/392.

⁹⁹¹ Hilli, *Şerhu'l-Kafiyeti'l-Bediiyye*, 324; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/489; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 508; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 275.

⁹⁹² Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 19.

⁹⁹³ Hüdayi, *Divanı İlahiyat*, 284.

⁹⁹⁴ Bulut, *Bedi İlmi*, 296.

Bir Faslıya nispet edilen şu söz gibi;

فَإِنَّهُ لَمَّا قَبَحَتْ فَعَلَاتُهُ، وَحَنُظَلَّتْ نَخْلَاتُهُ، لَمْ يَزَلْ سُوءُ الظَّنِّ يَقْتَادُهُ، وَيُصَدِّقُ تَوَهُمُهُ الَّذِي يَعْتَادُهُ

Bir kimsenin işleri çirkin olup meyveleri de Ebu Cehil Karpuzu gibi acı olursa kötü zan onu devamlı surette (batıl tevehhümlere) sevk eder. Âdet edindiği tevehhümü de bunları tasdik eder.

Bu söz Ebü't-Tayyib'in şu şiirinin nesre dönüştürülmüş hâlidir.

إِذَا سَاءَ فِعْلُ الْمَرْءِ سَاءَتْ ظُنُونُهُ ... وَصَدَّقَ مَا يَعْتَادُهُ مِنْ تَوَهُمٍ

Kişinin işleri kötü olduğunda zanları da kötü olur / Âdet edindiği tevehhümü hemen tasdik eder.

Türk edebiyatından hal sanatına örnek verecek olursak;

Bir milletin arasında tefrika çıkmayınca memleketlerine düşman giremez. Yürekler toplu ve bir emel uğrunda çarptıkça onları top bile sindiremez.

Bu söz Akif'in şu şiirinden nesre dönüştürülmüştür.

Girmeden tefrika bir millete düşman giremez

Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez (Mehmet Akif Ersoy)⁹⁹⁶

2.1.2.19. Hüsnüibtida / Beraatiistihlal

Belagat âlimleri bir konuşmanın tesirli ve güzel olabilmesi için üç yerde dikkatli olunması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Kazvini, bir konuşmacı konuşmasının üç yerinde gayet zarif olmalıdır der. Ve devamla öyle ki bu üç yerin telaffuz bakımından ağırlık ve iticilikten uzak tatlı bir üslup; ifade kurma bakımından karmaşadan uzak ve akıcılıkta lafızların mana ile uyumlu olması, buna ilaveten de şerif bir manaya kabih bir lafız giydirilmemesi; mana bakımından ise çelişkiler ve bayağılık içermeyen gayet sahih bir mana olması gerektiğini ifade etmiştir.⁹⁹⁷ İşte özellikle dikkat edilmesi gereken bu üç yerden ilki kelamın girişi (hüsnüibtida), ikincisi cümeler ve bağlamlar arası geçiş

⁹⁹⁵ Kazvini, *Telhis*, 213; Kazvini, *el-İzah*, 319; Taftazani, *el-Mutavvel*, 729; Ebü'l-Velid İbnüş-Şihne, *Mietü'l-Meani ve'l-Beyan* (Kuveyt: Merkezü'r-Rashun-Darü'z-Zahiriyye, 1440), 149; Süyuti, *Şerhu Ukudü'l-Cüm'an*, 171; Ahdari, *el-Cevherü'l-Meknün fi Sadefi's-Selaseti'l-Fünun* (Merkezü'l-Besair li'l-Bahsi'l-İlmî, ts.), 46; Demenhuri, *Hilyetü'l-Lübbü'l-Mesun*, 492; Ebu Ziyat Muhammet Buhayri, *Teşnifü'l-Azan bi-Şerhi Mieti'l-Meani ve'l-Beyan fi Ulumi'l-Belaga* (Darü'l-İttiba-Darü'l-Alemiyye, ts.), 222; Trablusi, *Dürerü'l-Feraid*, 476; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/489; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 507; Bulut, *Bedi İlmi*, 297; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 95; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügati*, 49.

⁹⁹⁶ Mehmet Akif Ersoy, *Safahat* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1993), 164.

⁹⁹⁷ Kazvini, *Telhis*, 214; Taftazani, *Muhtasari'l-Meani*, 456.

(hüsnütahallus), sonuncusu ise kelimayı hoş bir şekilde nihayete erdirmektir (hüsnüintiha).⁹⁹⁸ Bunlardan ilki hüsnüibtida olup İbnü'l-Mutez'den beri bu sanata *beraatiistihlal* diye de isim verilmiştir.⁹⁹⁹ Lügatte “beraat” beceri, ustalık, yetenek gibi manalara gelir. Arapçada sesin yükselmesine ise “istihlal” denilmiştir. Bu yüzden yeni doğan çocuk ağlayarak ses çıkardığında Araplar *إِسْتَهْلَ الْمُؤَلُودُ صَارِحًا* “doğan çocuğun sesi yükseldi / ağladı” derler.¹⁰⁰⁰ Yine yeni hilalin doğmasına, bir işe girişilmesine, mukaddime yazmaya da “istihlal” denilmiştir. İşte istihlal lafzı kendisinde bu manaları barındırdığı için bir konuşmacının kelimasına başlarken sesini daha yeni yeni yükseltmesine ve bunu ustaca yaparak güzel bir başlangıç gerçekleştirmesine “beraatiistihlal” denilmiştir. Şu kadar var ki gazelin ilk beytine *matla* adı verilip hüsnüibtidayı oluşturan kısım bu ilk beyitten sonra gelir ve matla beytinden daha güzel olmasına dikkat edilir.¹⁰⁰¹ O yüzden hüsnüibtidanın geçtiği bu beyitlere *hüsnümatla* adı da verilir.¹⁰⁰² İbtidanın en güzeli kelimanın sevk edildiği manaya işaret ederek maksuda uygun olarak söylenen sözdür.¹⁰⁰³ Hatta bazı belagat âlimleri belagati “kelamın başının sonuna delalet etmesi, sonunun da başıyla bağlantılı olmasıdır” şeklinde tarif etmişlerdir.¹⁰⁰⁴ Hüsnüibtida ve beraatiistihlalin en güzel örnekleri *fevatihü's-süver* olarak ifade edilen sure başlangıçlarıdır.¹⁰⁰⁵ Surelerin başlangıç ayetlerinin mana ve içerik bakımından sure içindeki ana konulara uygun olması, aynı zamanda bu konulara işaret eden kelime ve kelime gruplarının ilk ayetlerde geçmesi, Kur'an'ın en mühim belagi üsluplarındanındır.¹⁰⁰⁶

فَمَا نَبْكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ ... بِسْفَطِ الْيَوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْلِ

Durun! Sevgiliyi ve onun Dehul ile Havmel arasındaki Siktü'l-Liva'da bulunan diyarını hatırlayıp ağlayalım.

Bu beyit İmruülkays'ın muallakasının matlaı olup etkili bir hüsnüibtida ile başlamıştır.¹⁰⁰⁷

أَمِنْ تَذَكُّرِ جِيرَانٍ بِذِي سَلَمٍ ... مَرَجَتْ دَمْعًا جَرَى مِنْ مُقْلَةٍ بِدَمٍ

⁹⁹⁸ Kazvini, *Telhis*, 214-217.

⁹⁹⁹ İbnü'l-Mutez, *el-Bedi*, 42; İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 168; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/19.

¹⁰⁰⁰ İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/30.

¹⁰⁰¹ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 215.

¹⁰⁰² Dilçin, *Türk Şiir Bilgisi*, 105.

¹⁰⁰³ Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 457.

¹⁰⁰⁴ İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde*, 1/244.

¹⁰⁰⁵ Kazvini, *Telhis*, 217; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 6; Bulut, *Bedi İlmi*, 302.

¹⁰⁰⁶ Servet Demirbaş, “Beraatiistihlal ve Hüsnüibtida Açısından Sure Girişleri -Nisa Suresi Örneği-”, *Kilitbahir* 21 (2022), 182.

¹⁰⁰⁷ İmruülkays, *Divanu İmruülkays*, 21; Kazvini, *Telhis*, 214; Kazvini, *el-İzah*, 322; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 1/19; Meydani, *el-Belagatü'l-Arabiyye*, 2/559.

*Ey gönül! Seemli sevgilileri anmaktan mı / Gözlerinden akan yaşa kan karıştırdın.*¹⁰⁰⁸

Busiri'nin (ö. 695/1296) bu beytinde zikrettiği “zi-selem”den maksat Hz. Peygamber ve sahabilerdir. Seemlilerin hatırlanması nedeniyle kanlı gözyaşı dökülmesi kasidenin Hz. Peygamber'i medihle ilgili olduğuna latif bir işarettir.¹⁰⁰⁹

Yine Ali bin Osman'ın *Bina* kitabına yazdığı şerhin giriş cümleleri kitapta nelerden bahsedeceğine dair işaretler taşıdığından güzel bir beraatiistihlal örneğidir.

يَا مَنْ تَقَدَّسَ ذَاتُهُ عَنِ اللَّفِيفِ وَالْمِثَالِ ... وَتَنَزَّهَتْ صِفَاتُهُ عَنِ النَّفْصَانِ وَالزَّوَالِ
وَكُرُمَ بَعْضَ عِبَادِهِ بِتَصْحِيحِ الْبَالِ ... وَعَمَّ لُطْفُهُ إِيَّانَا بِإِعْطَاءِ الْمُضَاعَفِ مِنَ النَّوَالِ

*Ey zatı toplu herşeyden ve bir benzerden uzak ve sıfatları noksanlık ve kaybolmaktan
münezzeh olan / Bazı kullarına akıl sıhhatinde cömert davranan ve nasibi bize iki kat
lütfetmekle yayan (Allahım)*¹⁰¹⁰

Burada müellif eserine Allah'a hamd ederek başlarken bu giriş cümlelerini ileride bahsedeceği lefif, misal, nakıs, sahih, mudaaf lafızlarıyla süsleyerek başlıyor.

Fuzuli'nin Leyla ve Mecnun mesnevisinin başına koyduğu şu rubai hüsnüibtidanın örneklerindendir.

Ey neşe-i hüsnü aşka tesir kılan

Aşk ile bina-yı kevni tamir kılan

Leyla ser-i zülfini girih-gir kılan

*Mecnun-i hazin boynına zencir kılan*¹⁰¹¹

2.1.2.20. Hüsnütahallus

Bu terkip bir belagat terimi olarak “bir şair veya kâtibin bir münasebet kurmak suretiyle ilk sözlerinden sonra asıl maksada güzel ve hoş bir üslupla geçiş yapmasıdır.”¹⁰¹² *Nesip* ya da *teşbib* adı verilen kasidenin giriş bölümünün hüsnüibtidaya riayet edilerek dikkat çekici ve etkili olması gerektiği gibi aynı şekilde asıl maksada giriş olan bu 1-2 beyitlik kısmın da etkili olması gerekmektedir. Burada tahallus “ayrılmak”, “intikal etmek”

¹⁰⁰⁸ Muhammet bin Said Busiri, *Kaside-i Bürde* (Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1313), 2.

¹⁰⁰⁹ İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 15; Bulut, *Bedi İlmi*, 309.

¹⁰¹⁰ Ali bin Osman, *Telhisü'l-Esas -Şarmaşık Yayınları baskılı Şüruhü's-Sarf içinde-* (İstanbul: Hüseyin Efendi Matbaası, 1310), 2.

¹⁰¹¹ Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 26; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 49.

¹⁰¹² Kazvini, *Telhis*, 215; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 458; Bulut, *Bedi İlmi*, 310.

manalarına gelip şairin giriş bölümünden ayrılıp esas olan bölüme bu beyitlerle geçildiğini ifade eder. Muhatapların zihinlerini ve dikkatlerini zinde tutmak giriş bölümünde olduğu gibi asıl kısımda da canlı bir şekilde dinlemelerini sağlamak için bu geçiş bölümü oldukça ilgi çekici olmalıdır.¹⁰¹³ Bu sanata Arap edebiyatında *beraatitahallus*, *huruc*, *hüsnühuruc* ve *tevessül* gibi isimler de verilmiştir.¹⁰¹⁴ Türk edebiyatına gelince *tahallus* kavramıyla gazelin makta (son) beytinde geçen şairin mahlası kastedilir. Bu yüzden bu son beyte *mahlas beyti* ya da *tahallus* adı verilir.¹⁰¹⁵ Tanımını verdiğimiz hüsnütahallus kavramı ise Türk edebiyatında *girizgâh*, *gürizgâh*, *güriz* şeklinde karşılık bulmuştur.¹⁰¹⁶ Eğer ilk sözlerden sonra herhangi bir münasebet gözetilmeksizin doğrudan aslı maksada geçilirse buna *iktidab* denir.¹⁰¹⁷ Bir de *fasl-ı hitap* denilen *بعد حمد الله أما بعد* ve *هذا باب* gibi ifadelerle asıl maksada geçilir ki belagat âlimleri bunu da iktidaba dâhil etmişlerdir.¹⁰¹⁸

يَقُولُ فِي قَوْمٍ قَوْمِي وَقَدْ أَخَذْتُ ... مِمَّا السَّرَى وَخُطَا الْمُهَرِّبَةِ الْفُودِ

أَمَطَّلَعَ الشَّمْسُ تَبْغِي أَنْ تَوَّمَّ بِنَا ... فَقُلْتُ كَلَّا وَلَكِنْ مَطَّلَعَ الْجُودِ

Gece yolculuğu ile uzun boyunlu mehrî devesinin adımları takatımızı kesmiş olduğu bir hâldeyken kavmim Kumes mevkiinde dedi ki / Sen bizi güneşin doğduğu yere kadar mı götürmek istiyorsun. Ben de dedim ki hayır öyle değil alicenablığın doğduğu (Horasan valisi Abdullah bin Tahir'in olduğu) yere. (Ebu Temmam)

Burada güneşin doğduğu yerden cömertliğin doğduğu yere yani Abdullah bin Tahir'e intikal edilerek hüsnütahallus yapılmıştır. Güneşin doğduğu yer ile memduh arasında münasebet vardır ve her ikisi de övülen hususlardır.¹⁰¹⁹ Yine *كَلَّا* lafzı, kişiyi benimsediği düşünceden sert bir şekilde çevirmek ve düşüncesinin hatalı olduğuna dikkat

¹⁰¹³ Ahmet Hamdi, *Belagat-ı Lisan-ı Osmani* (Kayseri: Laçın Yayınları, 2007), 95.

¹⁰¹⁴ Bulut, *Bedi İlmi*, 310.

¹⁰¹⁵ İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 215.

¹⁰¹⁶ Ahmet Hamdi, *Belagat-ı Lisan-ı Osmani*, 95; Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lügatı*, 48; Pala, *Divan Edebiyatı*, 60; Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, 162; Uslu, *Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, 132; Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2007), 22; İsen, *Eski Türk Edebiyatı*, 210; Hüseyin Elmalı - İskender Pala, “Kaside”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/562-566; Ebubekir S. Şahin, “Şiirin Üç Güzeli Hüsn-i Matla, Hüsn-i Tahallüs, Hüsn-i Makta”, *DTCF Dergisi* 62/1 (2022), 681.

¹⁰¹⁷ Kazvini, *el-İzah*, 325.

¹⁰¹⁸ Kazvini, *Telhis*, 216.

¹⁰¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Meselü's-Sair*, 3/122; Kazvini, *Telhis*, 215; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 458; Mehmet Zihni, *el-Kavlü'l-Ceyyid*, 663; Aydın, “Bedi İlmi ve Sanatları”, 382; Akdemir, *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*, 100.

çekerek onu doğruya yönlendirmek için kullanılır.¹⁰²⁰ Burada كَلَّ lafzının bu manası Ebu Temmam'ın şiirine de yansımıştır.

Türk edebiyatında Nedim;

Bu şehir-i Stanbul ki bi-mislü behadır

Bir sengine yekpare Acem mülkü fedadır

matlalı kasidesinin

İstanbul'un evsafını mümkün mi beyan hiç

Maksud heman sadr-ı kerem kare senadır (Nedim)¹⁰²¹

beyti ile kasidenin nesip bölümünden asıl maksadın ifade edileceği medhiyye bölümüne etkileyici bir üslupla geçiş yapmıştır. İstanbul ile Sadrazam arasında eşsizlik noktasında bir münasebet kurarak İstanbul'un özellik ve güzelliklerini anlatmak mümkün müdür. Maksat cömert sadrazama dua etmektir, onu övmektir” diyerek bu beyitten sonra asıl maksat olan medhiyye bölümüne geçiyor.¹⁰²²

2.1.2.21. Hüsnühatime

Hüsnüintiha, *hüsnümakta* ve *beraatiintiha* gibi isimler de verilen bu sanat “bir şair veya müellifin kelimasını kulağa hoş, lisana hafif gelen, anlamı açık ve tertibi güzel olan tatlı sözlerle artık sona gelindiğini hissettirerek zarif bir şekilde bitirmesidir.”¹⁰²³ Burada bir diğer mühim husus mütekellimin başlangıç ile uyumlu bir şekilde kelimasını nihayete erdirmesidir.¹⁰²⁴ Kelamı nihayete erdirmenin en güzel yöntemi ise muhataba artık bunun ötesini arzu etmeyecek şekilde kelamın sonuna gelindiğini bildirecek bir üslupla bitirilmesidir.¹⁰²⁵ Hüsnühatimenin en güzel örnekleri ise fevatihü's-süverde olduğu gibi *havatimü's-süver* denilen sure sonlarıdır.¹⁰²⁶

وَإِنِّي جَدِيرٌ، إِذْ بَلَغْتُكَ، بِالْمَنَى ... وَأَنْتَ بِمَا أَمَلْتُ مِنْكَ جَدِيرٌ

¹⁰²⁰ Hacıbekiroğlu, *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*, 173.

¹⁰²¹ Nedim, *Nedim Divanı*, 93.

¹⁰²² Tahirü'l-Mevlevi, *Edebiyat Lüğati*, 48.

¹⁰²³ Taftazani, *el-Mutavvel*, 734; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 344; Haşimi, *Cevahirü'l-Edeb fi Edebiyyat ve İnşai Lüğati'l-Arab* (Beyrut: Müessesetü'l-Maarif, t.y.), 1/39; Bulut, *Bedi İlmi*, 313; Bolelli, *Belagat*, 538.

¹⁰²⁴ İbni Reşik Kayrevani, *el-Umde*, 1/244; Taftazani, *el-Mutavvel*, 735; Desuki, *Haşiyetü'd-Desuki*, 4/287; Bulut, *Belagat Terimleri Sözlüğü*, 136.

¹⁰²⁵ Kazvini, *Telhis*, 217.

¹⁰²⁶ Kazvini, *Telhis*, 217; Kazvini, *el-İzah*, 326; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 462; İsferayani, *el-Etval*, 2/531; İbni Masum, *Envarü'r-Rebi*, 512; Hasan bin İsmail, *el-Belagatü's-Safiye*, 281; Bulut, *Bedi İlmi*, 313.

فَإِنْ تُؤَلِّمْنِي مِنْكَ الْحَمِيمِلْ فَأَهْلُهُ ... وَإِلَّا؛ فَإِنِّي عَازِرٌ وَشَكُورٌ

Sana ulaştığımda istekte bulunmaya layığım / Sen de benim umduğumu vermeye layıksın
Eğer senden bana güzellik gelirse sen tam iyilik ehlisin / Aksi takdirde ben özür dilerim ve
çok teşekkür ederim. (Ebu Nüvas)

Burada özür dileme ve teşekkür etme lafızları kelamın sonuna uygun düşen ve bitirildiğini çağrıştıran lafızlardır.¹⁰²⁷

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ يَا كَهْفَ أَهْلِهِ ... وَهَذَا دُعَاءٌ لِلنَّيِّبَةِ شَامِلٌ

Ey halkının sığınağı! Zaman durdukça varlığın devam etsin / Bu öyle bir duadır ki bütün
mahlukatı kapsar. (Çünkü senin bekan ile tüm mahlukat emniyet, rahat ve nimet içinde
devam eder). (Ebü'l-Ala Maarri)

Bu beyitte şair kasidesini memduha yapmış olduğu dua ile nihayete erdirmiştir. Memduha yapılan bu duanın aynı zamanda tüm insanlığa da şamil olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁸

Sadrında seni eyleye hak daim-ü sabit

Hep âlemin itdikleri şimdi bu duadır

Ez-cümle Nedima kulun ey asaf-ı zışan

Müstağrak-ı lütf-u kerem-ü cud-u atadur (Nedim)¹⁰²⁹

Nedim sadrazamı methettiği bu kasidesini ona dua ederek zarif bir şekilde bitirmiş, aynı zamanda bu duayı sadece kendisinin değil bütün âlemin yaptığını ifade etmiştir. Sadrazamın cömertliğine de vurgu yaparak kasidesini hitama erdirmiştir.¹⁰³⁰

Kaplaya baştan başa dünyayı nur-i kevkebi

Göstere fermanına şahan-ı âlem inkıyad (Nefi)¹⁰³¹

¹⁰²⁷ İbni Ebü'l-İsba, *Tahrirü't-Tahbir*, 618; Alevî, *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga*, 3/105; Kazvini, *Telhis*, 217; Sübki, *Arusü'l-Efrah*, 2/343; İbni Hicce, *Hizanetü'l-Edeb*, 2/502; Bedevî, *Mucemü'l-Belagati'l-Arabiyye*, 166.

¹⁰²⁸ Kazvini, *Telhis*, 217; Taftazani, *Muhtasarü'l-Meani*, 462; Haşimi, *Cevahirü'l-Belaga*, 344.

¹⁰²⁹ Nedim, *Nedim Divanı*, 94.

¹⁰³⁰ Kurnaz, *Eski Türk Edebiyatı*, 104.

¹⁰³¹ Nefi, *Nefi Divanı*, 103.

Şair, Sultan Murat Han'ı methettiği bu kasidesini “yıldızının nuru tüm dünyayı baştanbaşa kaplasın ve âlemin tüm sultanları emrine boyun eğsin” diyerek hoş dua ile bitiriyor.

Söz tamam oldu dua eyleyelim ey Nefi / Hak Teala vere maksud-ı şeh-i devranı

Her seher ta ki çıkıp perde-seray-ı şebden / Ede şahenşeh-i zer-tac-ı felek divanı

Bula divan-ı hümayunu kemal-i revnak / Arta günden güne gittikçe şükuhu şanı¹⁰³²

Burada Nefi Sultan Ahmet Han'a yazdığı kasidesinin son bölümünü ona şöyle dua ederek latif bir şekilde hitama erdiriyor. “Ey Nefi! Söz tamamlandı, dua edelim. Allah, devrin padişahının dileğini yerine getirsin. Feleğin altın taçlı sultanı her seher vakti divanı, gecenin sarayının perdesinden sıyırıp çıkardıkça divan-ı hümayunu en büyük parlaklığı bulsun. Büyüklüğü ve şanı günbegün git gide artsın.”

¹⁰³² Nefi, *Nefi Divanı*, 34.

SONUÇ

Türk edebiyatı İslamiyet'ten önce sade ve tekellüfsüz iken İslam'dan sonra estetik formları gelişmiş bir hâlde bulunan Arap ve Fars edebiyatından etkilenerек birçok hususta bu edebiyatlara benzemiştir. Özellikle divan edebiyatı devresinde dil, edebiyat (vezin, kafiye, nazım türü, nazım birimi, nazım biçimi, edebî sanatlar) ve kaynaklar bakımından Türk edebiyatı Arap edebiyatından etkilenmiş ve zamanla değişikliğe uğramıştır. Böylece Türk-İslam edebiyatı vücuda gelmiştir. Türk edebiyatının etkilendiği bu hususlar Arap edebiyatı kaynaklı olup genelde Fars edebiyatı kanalıyla Türk edebiyatına aksetmiştir. Böylelikle bu üç medeniyetin İslam çatısı altında birleşmesi edebiyatlarını birbirine yaklaştırmıştır.

Tarih boyunca Arap edebiyatının Türk edebiyatına etkisi, her şeyden önce dil özelinde farklı dönemlerde farklı şekillerde meydana gelmiştir. Arapça, İslam'ın yayılmasıyla birlikte İslam dünyasının ortak din dili hâline gelmiş ve birçok İslam topluluğu için önemli bir dil olmuştur. Dolayısıyla Türk dili de Arapçadan gelen birçok kelime ve terimi bünyesine katmıştır. Bu durum özellikle İslamiyet'in Türkler arasında yayılması ve insanların dinî metinleri kendi orijinal diliyle okuyup anlamak istemesiyle yakından ilgilidir. Türk toplulukları 10. asırdan itibaren kitlesel bir şekilde İslam dinine girmeye başladıktan sonra 11. ve 12. yüzyılda kaleme alınan geçiş dönemi eserlerinde Arap dilinin Türkçeye yavaş yavaş nüfuz ettiği görülmüştür. 11. yüzyılda telif edilen *Kutadgu Bilig*'deki yabancı dil tesiri yüzde 4-10 arasında değişmektedir. Hemen bir asır sonra kaleme alınan *Atabetü'l-Hakayık*'ta ise bu tesir yüzde 20'lere ulaşmıştır. 13. yüzyıl Selçuklular Dönemi şiir anlayışında ise Fars modeli esas alınıp aruz ölçüsü daha belirgin bir şekilde kullanıldığından Arapça ve Farsça sözcükler oldukça yoğun bir şekilde dile dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti zamanına gelindiğinde 14. yüzyıldan 15. yüzyılın ilk yarısına dek padişahlar diğer yabancı dillere fazla hâkim olmadığından edebiyat dili olarak Türkçe daha çok rağbet görmüştür. 15. yüzyılın ikinci yarısından Tanzimat Fermanı ilan edilene dek şiirler zamanın konjonktürel yapısı göz önünde bulundurularak nazmedildiğinden ve Arap diline uyumlu olan aruz vezniyle kaleme alındığından bu süreçte Arapçadan Türk diline birçok sözcük geçmiştir. TDK'nın verilerine göre dil bakımından en çok etkilenme Arapçadan olmuş ve toplamda Türkçeye 6463 kelime girmiştir. Tanzimat'tan sonra ise mahallileşme akımının da etkisiyle Arapçanın tesiri giderek azalmaya başlamıştır.

Bir diğerk etkilenme edebiyat sahasında kendini göstermiştir. Bunlardan biri Türk edebiyatının vezin itibarıyla Arap edebiyatından etkilenmesidir. Hecelerin uzunluk-kısalığına dayanan ve menşei itibarıyla Araplara mahsus bir vezin olan aruz vezni hicri 3. asırda Farslara, 5. asırda ise Türklere geçmiştir. Ortaya çıkış itibarıyla Arap diline ait hususiyetler barındırdığı için bu vezinle ürünlerini vermek isteyen Türk edebiyatı şairleri Arapça kelimeleri daha fazla tercih etmek zorunda kalmış bu durum divan edebiyatında Türkçenin kelime dağarcığına bol miktarda Arapça sözcük sokmuştur. Şu kadar var ki aruz vezni birebir alınmamış; Arap edebiyatında aruzun 16 bahri kullanılırken Türk edebiyatında bunlardan Türkçenin yapısına uygun olan 10 tanesi tercih edilmiştir.

Kafiye gelince bu usul ilk olarak Araplar tarafından ortaya atılmış ve sistemleştirilmiştir. Araplarda aruzla beraber kafiye de gelişmiş ve hakkında eserler yazılmıştır. İslam'dan önceki Türk şiirinde ise kafiye iptidai seviyede olup genellikle yarım kafiye tercih ediliyor ve kulağa hoş gelmesi ahenk için yeterli görülüyordu. İslamiyet'ten sonra bu yarım kafiye divan edebiyatı devresinde tam ve zengin kafiyeeye dönüşerek göze dayalı bir kafiye meydana gelmiştir.

Türkler Müslüman olduktan sonra Arap edebiyatının bir diğerk tesiri muhteva yönünden olmuş; İslam'dan önce şiirlerde kahramanlık, aşk, ağıt, doğa, bozkır, at sevgisi ve benzeri konular ağır basarken İslam'dan sonra 11. asırdan başlayarak tevhit, münacat, esmayihüsna, naat, hilye, siyer, mevlit, regaibiyeye, ramazaniyye, bayramiyye ve kırk hadisler gibi dinî türler; fahriye, methiye, hicviye, hezel, pendname, şehrengiz, lügaz, muamma ve sur-name gibi din dışı konuların işlendiği nazım türleri şiire girmiştir.

Türk edebiyatının Arap edebiyatından etkilenmesi sadece muhteva yönüyle sınırlı kalmamış şekilsel olarak da birçok değişim vücuda gelmiştir. Bu şekilsel değişimlerden biri nazım biriminde olup İslam'dan evvel Türk edebiyatının en karakteristik nazım birimi dörtlük iken İslam'dan sonra divan edebiyatı devresinde Arapların en karakteristik nazım birimi olan beyit tercih edilmiştir.

Bir diğerk şekilsel etki ise nazım biçiminde meydana gelmiştir. Nazım biçimlerinden kaside Araplara mahsus olup Cahiliye Döneminden beri var olan bir şekildir. Türkler Müslüman olduktan sonra 13. asır sonrasında kaside nazım biçimini kullanmaya başlamışlardır. Gazel, Cahiliyede kasidenin giriş bölümü iken Emeviler Döneminde gelişim gösterip ayrı bir nazım biçimi hâline gelmiş ve 13. asırdan itibaren Türk edebiyatına geçmiştir. Recezler ise ilk başlarda savaş meydanlarında irticalen söylenen bir nazım şekli olup daha sonraları mesnevinin gelişmesine yol açmış ve Türk edebiyatına da mesnevi şeklinde geçmiştir. Kıtaya gelince bunlar Arap edebiyatında zecel ve

muvaşşahların çekirdeğini oluşturmuş 2-6 beyitlik manzumelerdir. Köken itibarıyla Arap edebiyatına mahsus olan bu nazım şekli önce Fars edebiyatına daha sonra da Türk edebiyatına intikal etmiştir. Müstezat ise genellikle gazelin mısralarından sonra kısa mısralar eklenerek oluşturulan biçimlerdir. Bu nazım biçimi muvaşşahlardan örnek alınarak 15. asırdan itibaren Türk edebiyatında örnekleri görülmeye başlanmıştır. Çok bentlerle kurulan musammat biçimi ise Abbasi Döneminde ortaya çıkmakla birlikte Cahiliye Döneminde de İmruülkays'ın bazı şiirlerinde örneklerine rastlanmaktadır. İlk kez Arap edebiyatında görülen bu nazım biçimi önce Fars akabinde de Türk edebiyatına intikal etmiştir. Terkiibent ve terciibentler Arap edebiyatında ortaya çıkmasına rağmen çok fazla tercih edilen bir nazım şekli olmamış, 14. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında görülmeye başlamış ve bu tarzda şiir nazmetmek ustalık olarak görülmüştür.

Türk edebiyatı Arap edebiyatından edebî sanatlar bakımından da ciddi manada etkilenmiş, isimlerine varıncaya kadar bu sanatların büyük bir çoğunluğu bizzat Arap edebiyatının tesiriyle vücuda gelmiştir. İslam'dan evvel Türk edebiyatında benzetme, mecaz, tekrar, teşhis, intak ve cinas gibi bazı edebî sanatlar kullanılırken İslam'dan sonra Türk edebiyatına tatbiki zor olanların dışında Arap edebiyatındaki bedi sanatların hemen hemen hepsi kullanılmaya başlanmıştır. Tanzimat dönemine kadar divan edebiyatında edebî sanatlara çok yoğun bir şekilde ilgi gösterilmiştir. Zamanla şiirde kullanımı iyice yaygınlaşmaya başlayan bu sanatların birkaç asır artan düzeyde devam etmesi sonucu divan edebiyatı sanatlar üzerine kurulu bir edebiyat haline gelmiş ve bir beyitte birçok edebî sanat kullanılmıştır. Böylelikle Arap ve Türk edebiyatında müşterek edebî sanatlar vücuda gelmiştir. Bu edebî sanatlardan alt başlıklar hariç manaya dayalı 28, lafza dayalı 21, toplamda 49 edebî sanatın müştereken kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak her iki edebiyatta da müştereken kullanılmakla beraber teşbih, tıbak, tenasüp, tekrar, mübalaga gibi hemen her dilin kendi öz bünyesinde var olan bazı edebî sanatların da kesinlikle Arap edebiyatından geçtiği iddia edilemez. Tespitlerimize göre tefri, iftinan, muğayere, nezahet, tenkit, irdaf, ibda, ittirad, tefvif ve kavl-i mucib gibi Arap edebiyatında kullanılmasına rağmen Türk edebiyatında kullanılmayan ya da çok zorlama örnekleri verilen bazı edebî sanatlar göze çarpmaktadır. Yine cinas-ı müzdevic ve terdit gibi bazı sanatların her iki edebiyatta da yer almasına rağmen sadece isim benzerliğinden ibaret olduğu ve içerik olarak tamamen birbirinden farklı özellikler sergilediği saptanmıştır.

Arap edebiyatının Türk edebiyatına etki ettiği diğer bir nokta ise ediplerin istifade ettiği kaynaklardır. İslam'dan önce Türk edebiyatında şairlerin ilham kaynakları arasında kahramanlık, aşk, doğa ve ağıt yakma gibi unsurlar yer alırken İslam sonrası Türk

edebiyatında Kuran, hadis, kelam, tefsir, İslam tarihi, akait, siyer, peygamberler tarihi ve tasavvufi hikâyelerden bolca istifade edilmiştir.

Arap edebiyatının Türk edebiyatına etkisi, kelime dağarcığından muhtevaya; şekilsel özelliklerden edebî sanatlara kadar birçok şekilde kendini göstermektedir. Bu etkileşimler, Türk edebiyatının zengin ve çeşitli bir mirasa sahip olmasına katkı sağlamış, geniş bir yelpazede gelişmesine destek sunmuş ve İslami dönemde İslam medeniyeti çatısı altında edebî ürünlerini veren Türk-İslam edebiyatının gelişimine yön vermiştir. Türk edebiyatının Arap edebiyatından böyle birçok hususta etkilendiği kabul edilmekle beraber kendi özgün özelliklerini de taşıdığı göz ardı edilmemelidir.

Edebiyatlar arası yaptığımız karşılaştırmalı bu çalışma bedi ilmiyle sınırlı olup buna benzer bir çalışmanın meani ve beyan ilmi alanlarında da yapılması hem Arap hem de Türk belagatini anlama noktasında alana katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdünnafi İffet Efendi. *en-Nefu'l-Muavvel Tercümetü't-Telhis ve'l-Mutavvel*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1290.
- Adalar Subaşı, Derya. “el-Mütenebbi ve Nefi'nin Fahriyelerinde ‘Ben’ Tezahürü”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 26 (2021), 539-568.
- Ağca, Ferruh vd. 8.-13. *Yüzyıllar Türk Edebiyatı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ahdari. *el-Cevherü'l-Meknün fî Sadeî's-Selaseti'l-Fünun*. Merkezü'l-Besair li'l-Bahsi'l-İlmî, ts.
- Ahmedi. *Divan*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts.
- Ahmed-i Dai. *Çengname*. Harvard: Harvard Üniversitesi, 1992.
- Ahmet bin Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2001.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Belegat-ı Osmaniye*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.
- Ahmet Hamdi. *Belagat-ı Lisan-ı Osmani*. Kayseri: Laçın Yayınları, 2007.
- Ahmet Paşa. *Ahmet Paşa Divanı*. ed. Ali Nihad Tarlan. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.
- Ak, Coşkun. *Bağdatlı Ruhi Divanı Karşılaştırmalı Metin*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Akdemir, Hikmet. *Belagat Terimleri Ansiklopedisi*. İzmir: Nil Yayınları, 1999.
- Akkavi, İn'am Fevval. *el-Mucemü'l-Mufasssal fî Ulumi'l-Belaga el-Bedi ve'l-Beyan ve'l-Meani*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Akkuş, Mehmet. “Arap ve Türk Edebiyatında Dini Edebiyatın Müsterekleri”. *İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu*. 271-280. İstanbul: Sütun Yayınları, 2012.
- Akpınar, Turgut. *Türk Tarihinde İslamiyet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Aksan, Doğan. “Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları Güçlü Anlatım Yolları”. *TDAY Belleten* 38 (1990).
- Aksan, Doğan. *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi, 2004.
- Aksoy, Hasan. “Kıta”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/504-505. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Aksoy, Hasan. *Türk İslam Edebiyatı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Aktaş, Hasan. *Modern Türk Şiirinde Edebî Sanatlar*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
- Akün, Ömer Faruk. “Divan Edebiyatı”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9/389-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Akün, Ömer Faruk. “Kaşgarlı Mahmut”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/9-15. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Akyüz, Kenan. *Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 5. Basım, ts.
- Alevi, Yahya bin Hamza. *et-Tiraz li-Esrari'l-Belaga ve Ulumi Hakaiki'l-İ'caz*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1423.
- Ali bin Osman. *Telhisü'l-Esas -Şarmaşık Yayınları baskılı Şuruhü's-Sarf içinde-*. İstanbul: Hüseyin Efendi Matbaası, 1310.
- Altungök, Ahmet. *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Arpaeminizade Mustafa Sami. *Divan*. Ankara: y.y., 2004.
- Askeri, Ebu Hilal. *Kitabü's-Sinaateyn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1419.
- Asutay, M. Mücahit. “el-Hasais Ekseninde İbni Cinni'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış”. *EKEV Akademi Dergisi* 53 (2012), 307-320.
- Atalay, Mehmet. “Fars Edebiyatında Musammat”. *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası* 29 (2016), 1-44.
- Ateş, Banu. *İslamiyet'in İran Edebiyatı Üzerindeki Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Atik, Abdülaziz. *İlmü'l-Bedi*. Beyrut: Darü'n-Nehdati'l-Arabiyye, ts.
- Avcı, Mesut. "İslamın Orta Asya Tarihi". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/1 (2020), 517-528.
- Avni, Hamid. *el-Menhecü'l-Vadih li'l-Belaga*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, ts.
- Ayan, Hüseyin. *Nesimi Hayatı, Edebî kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*. Ankara: TDK Yayınları, 2014.
- Aydın, Haluk. *Cevri Divanının Tahlili*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Aydın, Mustafa. *Arap Dili Belagatında Bedi İlmi ve Sanatları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2018.
- Aytaç, Bedrettin. *Arap Lehçelerindeki Türkçe Kelimeler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.
- Baberti. *Şerhu't-Telhis*. Trablus: el-Münşatü'l-Amme li'n-Neşr ve't-Tevzi, 1983.
- Bağdadi, Ebu Tahir Muhammet. *Kanunü'l-Belaga fi Nakdi'n-Nesr ve's-Şiir*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, ts.
- Bahar, Mirza Muhammet. *Sebk Şinasi ya Tarih-i Tetavvür-i Nesr-i Farsi*. Tahran: İntişarat-ı Amir Kebir, 1349.
- Baki. *Baki Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 1*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Banarlı, Nihad Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- Başçetin, Mustafa Yasin. "İslamiyet'in Türk Şiirine Tesiri". *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 332-348. Amman: Yunus Emre Enstitüsü, 2014.
- Batur, Atilla. *Süruri, Seyyid Osman*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Belazüri. *Fütuhü'l-Büldan*. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1988.
- Beyatlı, Yahya Kemal. *Edebiyata Dair*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1997.
- Beyatlı, Yahya Kemal. *Kendi Gökkubbemiz*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1974.
- Beyhaki, Ahmet bin Hüseyin. *es-Sünenü'l-Kübra*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Beyhan, Esra. *Enderunlu Fazıl Divanı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Beyzavi. *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vil*. Beyrut: Darü'l-Hyay'i't-Türasi'l-Arabi, 1418.
- Bolelli, Nusrettin. *Belagat Beyan-Meani-Bedi İlimleri Arap Edebiyatı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.
- Buhari, Muhammet bin İsmail. *Sahih-i Buhari*. Dimaşk: Dar-ü İbni Kesir, Darü'l-Yemame, 1993.
- Buhayri, Ebu Ziyat Muhammet. *Teşnifü'l-Azan bi-Şerhi Mieti'l-Meani ve'l-Beyan fi Ulumi'l-Belaga*. Darü'l-İttiba-Darü'l-Alemiyye, ts.
- Bulut, Ali. *Bedi İlmi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Bulut, Ali. *Belagat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2021.
- Bulut, Ali. *Belagat-ı Müyessera Meani-Beyan-Bedi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Burmaoğlu, Hamit Bilen. *Lamii Çelebi Divanı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak., Doktora Tezi, 1983.
- Busiri, Muhammet bin Said. *Kaside-i Bürde*. Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1313.
- Büyük Larousse. "Hazarlar". C. 10. Milliyet, ts.
- Cahız. *el-Beyan ve't-Tebyin*. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1423.
- Cahız. *er-Resail*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1964.

- Carim, Ali - Emin, Mustafa. *el-Belagatü'l-Vadiha fi'l-Beyan ve'l-Meani ve'l-Bedi*. Dimaşk-Beyrut: Mektebetü Darü'l-Fecr, 2019.
- Cengiz, Halil Erdoğan. *Divan Şiiri Antolojisi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1983.
- Coşkun, Menderes. “Klasik Türk Şiirinde Mürekkkep İstiare, Temsili İstiare ve Alegori”. *Bilig* 38 (2006), 51-70.
- Cumahi, İbni Sellam. *Tabakatü Fuhuli's-Şuara*. Kahire: Darü'l-Medeni, 1951.
- Cürcani, Abdülkahir. *Esrarü'l-Belaga*. Kahire-Cidde: Matbaatü'l-Medeni-Darü'l-Medeni, ts.
- Çağatay, Neşet. “Mevlana'nın Yazı Dili Niçin Farsça'dır”. *Bellekten* 47/185 (1983).
- Çakır, Mustafa Sefa. *Yahya Nazım Divanı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Çakır, Zehra Vildan. *Hevayi (Abdurrahman, Kuburi-Zade) Divanının Tenkitli Metni ve İncelenmesi*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Çamlıbel, Faruk Nafiz. *Han Duvarları*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1969.
- Çapan, Pervin. “Şefik Divanı Örnekleminde Manzum Tarih Düşürme Geleneği”. *Prof Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*. 69-85. Çukurova Üniversitesi, 2012.
- Çapcıoğlu, İhsan - Beşirli, Hayati. *Türk Kültürü El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Çeçen, Halil - Sarıççek, Ramazan. “Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Şiirlerde Edebi Sanatlar”. *Bellekten* 1 (2005), 163-184.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1973.
- Çıkman, Zeki vd. “Tacüddin İbrahim Karamani”. *İslam Âlimleri Ansiklopedisi*. C. 13. İstanbul: Türkiye Gazetesi, ts.
- Çöğenli, Sadi. *Ayet ve Hadis Örneklili Arapça Belagat*. Erzurum: Eser Ofset Matbaası, 2012.
- Dartma, Bahattin. “Kur'an'ın Mana Zenginliği ve Fonetik Anlam Yansıması Üzerine Bazı Örneklemler”. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11 (2018), 293-313.
- Dayf, Şevki. *el-Belagat Tatavvur ve Tarih*. Kahire: Darü'l-Mearif, ts.
- Dayf, Şevki. *Tarihü'l-Edebi'l-Arabi*. Mısır: Darü'l-Mearif, 2. Basım, 1995.
- Değirmençay, Veyis. “Sultan Veled”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demenhuri. *Hilyetü'l-Lübbi'l-Mesun bi-Şerhi'l-Cevheri'l-Meknun*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi 1 Cahiliye Dönemi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi Mısır ve Biladü's-Şam Bölgesi*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2015.
- Demirayak, Kenan. “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatında Tarih Düşürme Şiirleri Ya da Şiirlerle Tarih Düşürme”. *Şarkiyat Mecmuası* 25 (2014), 87-124.
- Demirbaş, Servet. “Beraatiistihlal ve Hüsnüibtida Açısından Sure Girişleri -Nisa Suresi Örneği-”. *Kilitbahir* 21 (2022), 182-208.
- Demirci, Mustafa. “Samarra”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/70-71. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Desuki, Muhammet bin Ahmet. *Haşiyetü'd-Desuki ala Muhtasari'l-Meani*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları, 1983.

- Durmuş, İsmail. “Hüsñü’talil”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. “İbnü’l-Mutez”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/143-147. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail vd. “Kafiye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/149-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Tezat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/58-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Durmuş, İsmail - Pala, İskender. “İrsalimesel”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/450-452. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail - Pala, İskender. “İtilaf”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 23/459-460. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Dursunoğlu, Halit. “Türkiye Türkçesindeki Arapça Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ses Olayları”. *Turkish Studies* 9/9 (2014), 145-155.
- Ebu Ali Merzuki. *Şerhu Divanü’l-Hamase*. Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2003.
- Ebu Davut Sicistani. *es-Sünen*. thk. Muhammet Muhyittin Abdulhamit. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1431.
- Ebu Nüvas. *Divanü Ebi Nüvas el-Hasen bin Hânî*. ed. Ahmet Abdülmecid Gazali. Kahire: Matbaatü Mısır, 1953.
- Ebü’l-Ferec İsfahani. *el-Eğani*. Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1994.
- Ebü’l-Feth Abbasi, Abdürrahim. *Meahidü’t-Tensis ala Şevahidi’t-Telhis*. Beyrut: Alemü’l-Kütüb, ts.
- Ebyari, Abdülhadi. *Suudü’l-Metali*. y.y., 1283.
- Edirneli Nazmi. *Edirneli Nazmi Divanı*. y.y., 2017.
- Ekrem, Rezaizade Mahmut. *Talim-i Edebiyat*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1299.
- Eliot, T.S. *Kültür Üzerine Düşünceler*. çev. Sevim Kantarcıoğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Elmalı, Hüseyin - Pala, İskender. “Kaside”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/562-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, 2007.
- Ercilasun, Ahmet Bican. *Dilde Birlik Makaleleri*. İstanbul: Cönk Yayınları, 1984.
- Erdoğan, Mustafa. *Kabuli İbrahim Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Eren, Cüneyt - Uzunoğlu, Vecih. *Belagat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Eren, M. Selim. *Türk Divan Şiiri*. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti, 2013.
- Ersoy, Mehmet Akif. *Safahat*. İstanbul: Gonca Yayınevi, 4. Basım, 1993.
- Eşref Paşa, Mustafa. *Divan-ı Eşrefü’ş-Şuara*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1278.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: YKY Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Ezherî, Muhammet bin Ahmet. *Tehzibü’l-Lüga*. Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 2001.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ferra, Yahya bin Ziyat. *Meani’l-Kur’an*. Mısır: Darü’l-Mısıriyye, ts.
- Fuzuli. *Fuzuli Divanı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Göçgün, Önder. *Namık Kemal*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Göçgün, Önder. *Ziya Paşa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Gökarp, Ziya. *Yeni Hayat Doğru Yol*. Ankara: Elips Kitap, 2006.
- Gündüz, Tufan. “Türkler Nasıl Müslüman Oldu”. *Derin Tarih* 47 (2016).

- Günel, Fuat. "İbn Süreyc Ubeydullah". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 20/366-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Gür, Süleyman. *Anlatımlı Kur'an Belagatı Meani-Beyan-Bedi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Hacıbekiroğlu, Abdullah. *Arap Dilinde Edatların Metinde Kurduğu Anlamsal İlişkiler*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Halil bin Ahmet. *Kitabü'l-Ayn*. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1431.
- Hamevi, Yakut. *Mucemü'l-Büldan*. Beyrut: Daru Sadır, 1995.
- Hasan bin İsmail. *el-Belagatü's-Safiye fi'l-Meani ve'l-Beyan ve'l-Bedi*. Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türasi'l-Kahire, 2006.
- Haşimi, Ahmet. *Cevahirü'l-Belaga fi'l-Meani ve'l-Beyan ve'l-Bedi*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Haşimi, Ahmet. *Cevahirü'l-Edeb fi Edebiyyat ve İnşai Lügati'l-Arab*. Beyrut: Müessesetü'l-Mearif, ts.
- Hayali. *Hayali Bey Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1945.
- Hazık. *Divanı Hazık Efendi*. Dersaadet: Şirket-i Sahhafiye-i Osmaniye, 1318.
- Hilli, Safiyyüddin. *Şerhu'l-Kafiyeti'l-Bediyye fi Ulumi'l-Belaga ve Mehasini'l-Bedi*. Beyrut: Daru Sadır, 1992.
- Hunkan, Ömer Soner. "Satuk Buğra Han". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hüdayi, Aziz Mahmut. *Divanı İlahiyat*. Ankara: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2005.
- Hüseyin, Muhammet Hadır. *Mevsuatü'l-A'mali'l-Kâmile*. Suriye: Darü'n-Nevadir, 2010.
- İbni Bibi. *Ahbar-ı Selaçika-ı Rum bihî İnzımanı Selçukname-i İbni Bibi*. Merkezi Tahkikat Rayane-i İsfahan, ts.
- İbni Bibi. *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi*. çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbni Cinni. *el-Hasais*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme, 4. Basım, ts.
- İbni Cinni. *el-Muhtesab fi Tebyini Vücuhi Şevazzi'l-Kıraat*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbni Cinni. *Kitabü'l-Aruz*. Kuveyt: Darü'l-Kalem, 1407.
- İbni Düreyd. *Cemheretü'l-Lüga*. Beyrut: Darü'l-İlmi li'l-Melayin, 1987.
- İbni Ebu Şeybe, Ebu Bekir. *el-Musannef*. Riyad: Daru Künuz İşbiliya, 1436.
- İbni Ebü'l-İsba. *Tahrirü't-Tahbir fi Sinaati's-Şiir ve'n-Nesr ve Beyani İ'cazi'l-Kur'an*. el-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Müttehida, ts.
- İbni Hicce. *Hizanetü'l-Edeb ve Gayetü'l-Ereb*. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal-Darü'l-Bihar, 2004.
- İbni Kesir, Ebü'l-Fida. *el-Bidaye ve'n-Nihaye*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1988.
- İbni Mace. *es-Sünen*. Mısır: Daru İhyaü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Faysal İsa el-Babi, 1431.
- İbni Manzur. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadır, 1414.
- İbni Masum. *Envarü'r-Rebi fi Envai'l-Bedi*. y.y., ts.
- İbni Münkız. *el-Bedi fi Nakdi's-Şiir*. y.y.: el-Cumhuriyyetü'l-Arabiyyetü'l-Müttehida, ts.
- İbni Reşik Kayrevani. *el-Umde fi Mehasini's-Şi'r ve Adabihi*. thk. Muhammet Muhyittin Abdulhamit. Beyrut: Darü'l-Ceyl, 1981.
- İbni Sad. *Tabakatü İbni Sad*. çev. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2001.
- İbnü'l-Cezeri. *Tahbirü't-Teysir fi'l-Kıraati'l-Aşer*. Ürdün: Darü'l-Furkan, 2000.
- İbnü'l-Esir, İzzettin. *el-Kâmil fi't-Tarih*. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1997.
- İbnü'l-Esir, Ziyaettin. *el-Meselü's-Sair fi Edebi'l-Katib ve's-Şair*. Kahire: Darü'n-Nehda, ts.
- İbnü'l-Mutez. *el-Bedi fi'l-Bedi*. Beyrut: Darü'l-Ceyl, 1990.

- İbnü's-Şihne, Ebü'l-Velid. *Mietü'l-Meani ve'l-Beyan*. Kuveyt: Merkezü'r-Rashun-Darü'z-Zahiriyye, 1440.
- İmruülkays. *Divanu İmruülkays*. Beyrut: Darü'l-Marife, 1425.
- İnan, Abdülkadir. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- İsen, Mustafa. *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2009.
- İsen, Tuba Işınsu. *Divan Şiirinde Fahriye*. Ankara: Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- İsferayani, İsamüddin. *el-Etval Şerhu Telhisi'l-Miftahi'l-Ulum*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İsmail Safa. *Şairi Mâder-zâd İsmail Safa Bütün Şiirleri*. İstanbul: Hiperlink Eğitim İletişim Yayıncılık, 1. Basım, 2019.
- İzzet Molla, Keçecizade. *Gülşeni Aşk*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 1. Basım, 2017.
- İzzet Molla, Keçecizade. *Mihnetkeşan*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, ts.
- Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2002.
- Kaçalin, Mustafa S. "Orhon Yazıtları". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/390-393. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Teşri". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/569-570. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
- Kanuni Sultan Süleyman. *Muhibbi Divanı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergah Yayınları, 35. Basım, 2018.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Karabey, Turgut. "Tarih Düşürme". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/80-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Karabey, Turgut. *Türk Edebiyatında Tarih Düşürme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak., Doktora Tezi, 1983.
- Karagöz, Sevinç. *Feyzi Efendi Divanı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Perşembe Kitapları, 2001.
- Kasım, Muhammet Ahmet - Dib, Muhyittin. *Ulumü'l-Belaga el-Bedi ve'l-Beyan ve'l-Meani*. Trablus: Müessesetü'l-Hadise, 2003.
- Kaya, Bilge. *XVII. Yüzyıl Divan Şairi Mantıki Ahmet Efendi ve Divançesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991.
- Kazvini, Hatip. *el-İzah fi Ulumi'l-Belaga*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.
- Kazvini, Hatip. *Telhisü'l-Miftah*. Pakistan: Mektebetü'l-Medine, 2016.
- Kazvini, Zekeriyya bin Muhammet. *Asari'l-Bilad ve Ahbarü'l-İbad*. Beyrut: Daru Sadır, ts.
- Keklik, Murat - İnci, Sema. "Eski Türk Edebiyatı Alanında Belagat Çerçevesinde Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8/25 (2020), 51-91.
- Keleş, Bahattin. "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 225 (2016).
- Kemalpaşazade. *Kemalpaşazade Divanı*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313.
- Kemikli, Bilal. *Türk İslam Edebiyatı Giriş*. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 9. Basım, 2018.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, ts.

- Kitapçı, Zekeriya. *Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. “Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler Museviliğe Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 155 (2005).
- Kitapçı, Zekeriya. *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. “Tarih Objektifinde Hz. Peygamberin Hadisleri ve Türkler”. *Belleten* 48/27 (ts.), 417-451.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2005.
- Köprülü, Mehmet Fuat. “Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirlerinden Edirneli Nazmi”. *Hayat Mecmuası* 107 (1928), 42-44.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1934.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Köprülü, Mehmet Fuat. *Türk Tarih-i Dinîsi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- Kurgan, Şükrü. “Divan-ı Lügati’t-Türk Üzerine”. *Türk Dili Dergisi* 27 (1972).
- Kurnaz, Cemal. *Eski Türk Edebiyatı*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- Küçük, Sezai. *Türk İslam Edebiyatı*. Sakarya Üniversitesi, 2010.
- Külekiçi, Numan. *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2016.
- Külekiçi, Numan. *Gani-Zade Nadiri Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri, Divanı ve Şehnemesi’nin Tenkitli Neşri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edb. Fak., Doktora Tezi, 1985.
- Levend, Agah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- Lewis, Bernard. *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*. çev. Nihal Öno. İstanbul: Varlık Yayınevi, 1975.
- Maarri, Ebü’l-Ala. *el-Lamiü’l-Azizi Şerhu Divanı’l-Mütenebbi*. Riyad: Merkezü’l-Melik Faysal li’l-Buhus ve’d-Dirasatı’l-İslamiyye, 2008.
- Macit, Muhsin - Soldan, Uğur. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/242-248. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Matlup, Ahmet. *Mucemü’l-Mustalahatı’l-Belagiyye ve Tatavvuruha*. Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşirun, 2008.
- Mehmet Zihni. *el-Kavlü’l-Ceyyid fi Şerhi Ebyatı’t-Telhis ve Şerhayhi ve Haşiyeti’s-Seyyid*. İstanbul: Şirket-i Kütübhane-i Mürettebiyye, 1304.
- Mengi, Mine. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 11. Basım, 2005.
- Meraği, Ahmet Mustafa. *Ulumü’l-Belaga el-Beyan, el-Meani, el-Bedi*. y.y., ts.
- Mer’i bin Yusuf. *el-Kavlü’l-Bedi fi İlmi’l-Bedi*. Suudi Arabistan: Daru Künuş İşbiliya, 1425.
- Mermer, Ahmet vd. *Eski Türk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
- Mevlana Celalettin Rumi. *Mesnevi-i Manevi*. çev. Derya Örs - Hicabi Kırlangıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2015.
- Meydani, Hasan Habenneke. *el-Belagatü’l-Arabiyye*. Dimaşk-Beyrut: Darü’l-Kalem-ed-Darü’s-Şamiyye, 1996.
- Muallim Naci. *Istilahat-ı Edebiyye*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiyye, 1307.
- Mübarekpuri. *Tuhfetü’l-Ahvezi bi-Şerhi Camii’t-Tirmizi*. Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.

- Müslim bin Haccac. *el-Camiu's-Sahih*. thk. Muhammet Fuat Abdülbaki. Kahire: Matbaatü İsa el-Baba el-Halebi, 1955.
- Nabi. *Divan*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1875.
- Nedim. *Nedim Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Nefi. *Nefi Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Nesai. *es-Sünen*. Kahire: Mektebetü't-Ticariyyeti'l-Kübra, 1930.
- Nesefi, Ebü'l-Berekat. *Medarikü't-Tenzil ve Hakaikü't-Tevil*. Beyrut: Darü'l-Kelimi't-Tayyib, 1998.
- Neşati. *Neşati Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Nüveyri, Ahmet bin Abdülvehhab. *Nihayetü'l-Ereb fi Fünuni'l-Edeb*. Kahire: Darü'l-Kütüb ve'l-Vesaiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Okumuş, Ejder. *Dinin Meşrulaştırma Gücü*. İstanbul: Ark Kitapları, 2005.
- Okumuş, Ejder. "Toplum Bağlamında Din-Kültür Etkileşimi". *Turkish Studies* 11/7 (2016), 269-292.
- Öngören, Reşat. "Mevlana Celaleddin Rumi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/441-448. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Özarpınar, Yılmaz. *Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. "Karahanlılar". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/404-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. "Türk". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/474-480. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Özaydın, Abdülkerim. "Türklerin İslamiyet'i Kabulü". *Türkler Ansiklopedisi*. 4/409. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özbek, Nur - Hacıbekiroğlu, Abdullah. "Irak Arapçasına Geçen ve Anlam Kaymasına Uğrayan Bazı Türkçe Kelimeler". *Journal of Analytic Divinity* 4/1 (Haziran 2020), 167-182.
- Özgül, M. Kayahan. *Yenişehirli Avni Bey*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2015.
- Özkan, Mustafa. "Edirneli Nazmi ve Türk-i Basit Hareketi". *İlmi Araştırmalar* 5 (1997), 232-246.
- Özkan, Mustafa. "Klasik Edebiyat Döneminde Dil Sorunu". *Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2006.
- Özkul, Yavuz. *Azmizade Haleti Divanının Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Öztüncer, Tuğçe. *Fars ve Türk Edebiyatlarında Beyan ve Bediye ait Bazı Sanatların İşleniş*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Pala, İskender. *Divan Edebiyatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1996.
- Pala, İskender. "Kalb". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/233-234. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pala, İskender. "Kaside". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/564-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Pala, İskender - Kılıç, Filiz. "Musammat". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 31/233-235. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Pertev Mehmet Said Paşa. *Divanı Pertev Paşa*. İstanbul: Matbaa-i Babı Hazreti Seraskeriyye, 1256.
- Rafii, Mustafa Sadık. *Tarihü'l-Adabi'l-Arab*. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1999.
- Rasonyi, Laszlo. *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Razi, Fahrettin. *Mefatihü'l-Gayb*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 3. Basım, 1420.
- Razi, Fahrettin. *Nihayetü'l-İcaz fi Dirayeti'l-İ'caz*. Beyrut: Daru Sadır, 2004.

- Rummani. *Hurufü'l-Meani*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426.
- Safedi. *el-Vafi bi'l-Vefeyat*. Beyrut: Daru İhyai't-Türaş, 2000.
- Saidi, Abdülmüteal. *Buğyetü'l-İzah li-Telhisi'l-Miftah fî Ulumi'l-Belaga*. Kahire: Mektebetü'l-Adab, 2005.
- Saraç, Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2018.
- Saraç, Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi Biçim-Ölçü-Kafiye*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2007.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız. Muhammet ve Evrensel Mesajı*. Ankara: DİB Yayınları, 2017.
- Sekkaki, Ebu Yakup. *Miftahü'l-Ulum*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Sevük, İsmail Habib. *Dil Davası*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1949.
- Sezen, Yümni. *Kültür ve Din Türk-İslam Örneği*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Shareef, Mohammed Ali. *el-Hatib el-Kazvini'nin Telhisü'l-Miftah Eseri Işığında Klasik Türk Edebiyatı Belagat Terimlerinin Tasnifi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Sıbt İbnü'l-Cevzi. *Miratü'z-Zaman fî Tevârihi'l-Ayan*. Suriye: Darü'r-Risaleti'l-Alemiyye, 2013.
- Sinan Paşa. *Tazarrunâme*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Sultan I. Ahmet. *Bahti Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Suruç, Salih. *Kainatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*. İstanbul: Nesil Yayınları, ts.
- Sübki, Bahaettin. *Arusü'l-Efrah fî Şerhi Telhisi'l-Miftah*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye li't-Tabaati ve'n-Neşr, 2003.
- Sülemi, Muhammet bin Hüseyin. *Adabü's-Suhbe*. Tanta/Mısır: Darü's-Sahabe, 1990.
- Süleyman Çelebi. *Vesiletü'n-Necat Mevlid*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Sünbülzade Vehbi. *Sünbülzade Vehbi Divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Süruri, Seyyid Osman. *Divan*. Bulak: Matbaatü Sahibi's-saade, 1255.
- Süyuti, Celalettin. *Cemü'l-Cevami*. Kahire: el-Ezherü's-Şerif, 1426.
- Süyuti, Celalettin. *el-İtkan fî Ulumi'l-Kur'an*. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Amme, 1974.
- Süyuti, Celalettin. *Şerhu Ukudü'l-Cüm'an fî İlmi'l-Meani ve'l-Beyan*. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- Süyuti, Celalettin. *Ukudü'l-Cüm'an fî İlmi'l-Meani ve'l-Beyan*. Kahire: Darü'l-İmam Müslim, 2012.
- Şahin, Ebubekir S. “Şiirin Üç Güzeli Hüsn-i Matla, Hüsn-i Tahallüs, Hüsn-i Makta”. *DTCF Dergisi* 62/1 (2022), 666-685.
- Şinasi. “Mukaddime”. *Tercüman-ı Ahval* (Rebiü'l-Evvel 1277), No: 1.
- Tabane, Bedevi. *Mucemü'l-Belagati'l-Arabiyye*. Cidde-Riyad: Darü'l-Minare-Darü'r-Rifai, 1988.
- Taberi, Muhammet bin Cerir. *Tarih-i Taberi*. çev. M. Faruk Gürtunca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.
- Taberi, Muhammet bin Cerir. *Tarihü't-Taberi*. Mısır: Darü'l-Mearif, 1967.
- Tahirü'l-Mevlevi. *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994.
- Tammas, Hamdu. *Divanü Nabiga ez-Zübyani*. Beyrut: Darü'l-Mearif, 1426.
- Tanrıverdi, Hasan. “Din-Kültür ilişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 595-601.
- Tarancı, Cahit Sıtkı. *Otuz Beş Yaş Bütün Şiirleri*. İstanbul: Can Yayınları, 9. Basım, 1994.
- Tarhan, Abdülhak Hamit. *Abdülhak Hamit Tarhan Bütün Şiirleri*. ed. İnci Enginün. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Tarlan, Ali Nihad. *Edebiyat Meseleleri*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

- Tarlan, Ali Nihad. *Necati Beg Divanı*. İstanbul: MEB Yayınları, 1963.
- Taşagıl, Ahmet. “Hazarlar”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/116-120. TDV Yayınları, 1998.
- Taşdelen, Hasan. “Belagat İlmi ve Tarihi”. *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. 215-306. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Taftazani. *el-Mutavvel*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2013.
- Taftazani. *Muhtasarü'l-Meani*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yayınları, 1974.
- Taftazani vd. *Şurühü't-Telhis*. Mısır: Matbaatü İsa el-Babi el-Halebi, ts.
- Tehanevi. *Keşşafü Istılahatı'l-Fünun ve'l-Ulum*. Beyrut: Mektebetü Lübnan Naşirun, 1996.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yayıncılık, 1998.
- Timurtaş, Faruk Kadri. *Tarih İçinde Türk Edebiyatı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.
- Togan, A. Zeki Velidi. *Umumi Türk Tarihine Giriş 1*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2020.
- Trablusi, İbni Abdülhak. *Dürrü'l-Feraidi'l-Müstehsine fi Şerhi Manzumeti İbnü's-Şihne*. Beyrut: Daru İbni Hazm, 2018.
- Tuğ, Sümeyye. *Kur'an'da Sesin Manaya Delaleti-Kıyamet Ayetleri Örneği-*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Turan, Şerafettin. *Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 7., 2014.
- Turibişti, Fazlullah bin Hasan. *el-Müyyesser fi Şerhi Mesabihi's-Sünne*. y.y.: Mektebetü Nizar Mustafa el-Baz, 2008.
- Türkeş-Günay, Umay. *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- Umrani, Abdüllatif. “Belagat Terminolojisinde Terim Çokluğu Problemi: Sebepleri, Klasik ve Modern Dönem Belagat Âlimlerinin Konuya Bakışı”. çev. İsa Güceyüz - Bayram Köpük. *ATEBE* 8 (2022).
- Uslu, Mustafa. *Ansiklopedik Türk Dili ve Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Yağmur Yayınları, 2007.
- Uz, Emin. “Klasik Türk Edebiyatında İzleri Görülen Marjinal bir Edip: Ebu Nüvas”. *Bilimname* 1/47 (2022), 343-376.
- Uzun, Mustafa İsmet. “İktibas”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uzun, Mustafa İsmet. “Tercüibent”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 40/487-489. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ünver, Ahmet Süheyl. *İstanbul Fethiyle Kalelerinin Manzum ve Mensur Tarih İbareleri*. İstanbul: Fethi Derneği Neşriyatı, 1953.
- Ürün, Ahmet Kazım. “Mevlana'da Arap Dili ve Edebiyatının İzleri”. *Nüşa Dergisi* 21/53 (2021), 155-186.
- Üstün, Mahmut. “Başlangıçtan Günümüze Arap Edebiyatında Kullanılan Nazım Türleri”. *Şarkiyat Mecmuası / Journal of Oriental Studies* 40 (2022), 117-144.
- Yahya, Şamil Fahri. *Arapçanın Muhtelif Lehçelerinde Türkçe Unsurlar*. İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Tezi, 1984.
- Yakubi. *Tarihü'l-Yakubi*. Beyrut: Şirketü'l-A'lemi, 2010.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Yazıcı, Tahsin. “Belagat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/383-384. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. “Hızır Bey”. 17/413-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yetiş, Kazım. “Beyit”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/66. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

- Yıldırım, Ali - Hacıbekiroğlu, Abdullah. “Türklerin İslamiyet’i Kabulünden Sonra Arap Dilinin Türk Diline Tesiri”. *Pearson Journal Of Social Sciences & Humanities* 8/25 (2023).
- Yıldız, Alim. *Türk İslam Edebiyatı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 9. Basım, 2020.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Yılmaz, Ali vd. *Türk-İslam Edebiyatı El Kitabı*. ed. Ali Yılmaz. Ankara: Grafiker Yayınları, 2021.
- Yiğit, İsmail. “Kuteybe bin Müslim”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yunus Emre. *Yunus Emre Divanı*. Tercüman, 1972.
- Zemahşeri. *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamizi ’t-Tenzil*. Beyrut: Darü’l-Kitabi’l-Arabi, 1407.

